

MB

228.380

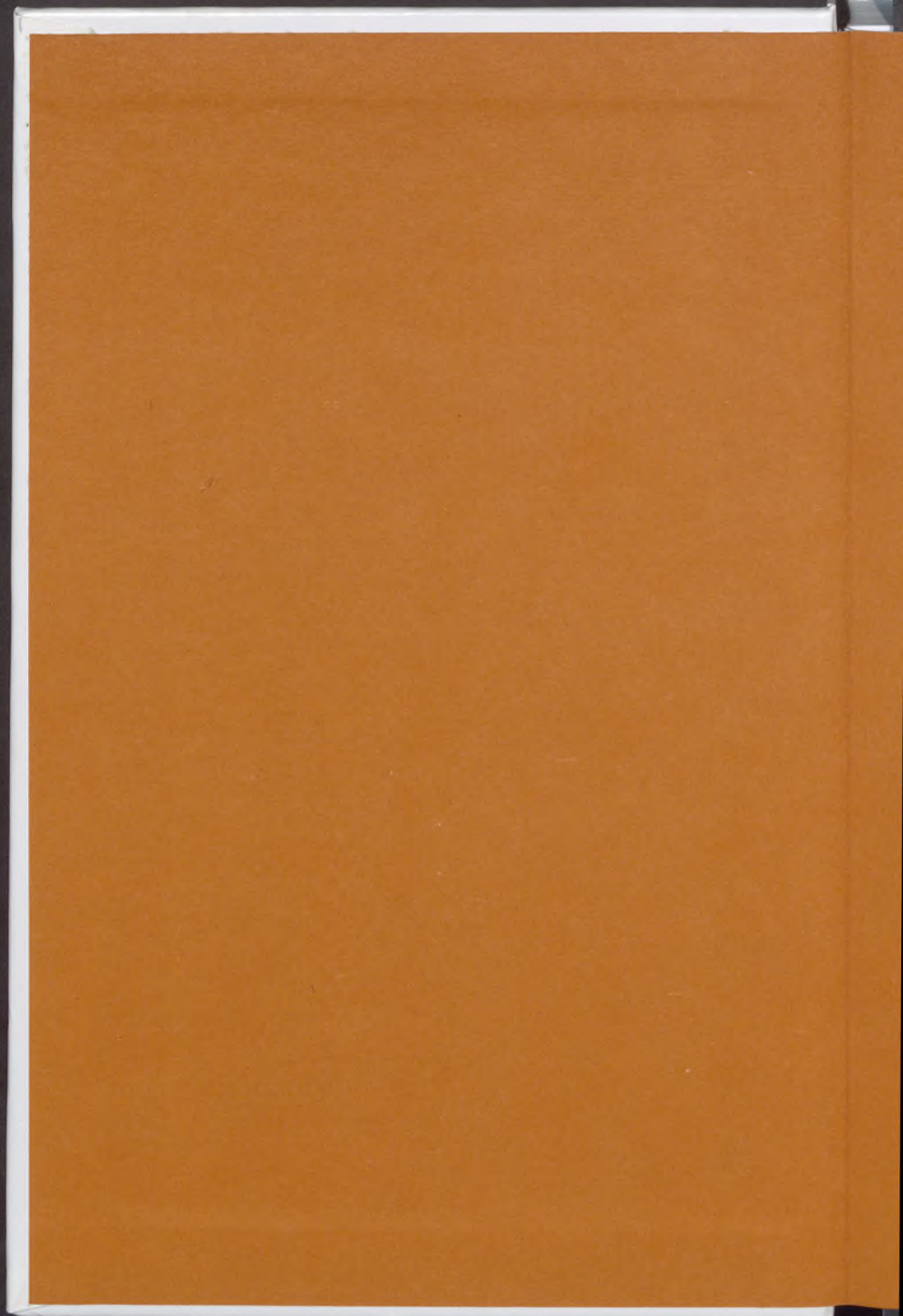
Vasy Géza

„Haza a magasban”

Illyés Gyuláról

NAP KIADÓ

VASY GÉZA
„HAZA A MAGASBAN”

MAGYAR ESSZÉK

VASY GÉZA
„HAZA A MAGASBAN”

Illyés Gyuláról

NAP KIADÓ

A kötet támogatói

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

MB 228.380

2010

© Vasy Géza, 2010

© Nap Kiadó Kft., 2010

ILLYÉS GYULA AZ EZREDFORDULÓN

Illyés Gyula műveit több mint ötven éve kezdtem el olvasni. Az 1956-os könyvhéten, gimnáziumba készülő diákként, zsebpénzemből mindössze két könyv megvásárlására tellett. Az egyik a *Mai magyar költők antológiája* volt, a másik a *Kézfogások*, Illyés új verseskönyve. S 1957 tavaszán, az iskolai szavalóversenyen az *ő Hunyadi keze* című versével szerepeltem, amely 1956 nyarán jelent meg az *Irodalmi Újságban*. Miért említem mindezt? Bizonyára az idősödő ember nosztalgiája is szerepet játszik ebben, de inkább arra szeretnék emlékeztetni, hogy a befogadásnak nemcsak kritikai és irodalomtörténeti szinten, hanem egyénileg is története van. Annak is van jelentősége, hogy egy életművet lezárulása, klasszikussá válása után ismerünk meg, vagy még alakulása közben válhatunk olvasóivá. Még érdekesebb, ha közben kritikussai, elemzői vagy akár egyetemi oktatói is lehetünk.

Illyés Gyulával foglalkozó írásaimat először 1998-ban gyűjtöttem össze. A karcsú könyv címe: *Illyés Gyula évszázada*. Mit kívántam ezzel kifejezni? Az életrajz szintjén azt, hogy a 20. század legnagyobb magyar írói közül számára nemcsak a hosszú élet adatott meg, hanem az is, hogy jelentős történelmi és művészeti események résztvevője és tanúja legyen, s eközben számos fontos személlyel kerüljön politikai vagy irodalmi-művészeti kapcsolatba. Mindennek része volt abban, hogy az életmű – beleértve az irodalmi életben játszott szerepet is – oly módon teljessé váljon, hogy Illyés Gyula magától értetődően érdemelte ki még életében a nemzeti költő keveseknek járó rangját.

Nemzeti költő? Mit jelenthet, mit érhet ez a kategória a poszt-modern után, a globalizáció korszakában, a harmadik évezred kezdetén? Nem valami ómódi kifejezés ez? A nemzeti irodalom fogalmát a kései felvilágosodás teremtette meg, a romantika kora teljesítette ki. A mi irodalmunkban először Vörösmarty Mihályra alkalmazták e fogalmat, bár Kölcsey Ferenc ugyanúgy megérde-

melte volna. A 20. században Ady Endrét már az utolsó nemzeti költőnek nevezték, s ugyanez hangzott el 1983-ban, Illyés Gyula halála után is. S többnyire bizony nem úgy értették, hogy egyelőre a legutolsó, hanem úgy, hogy több ilyen nem lesz, nem lehet a modernség, illetve a kibontakozó posztmodernség korában.

A nemzeti költő fogalmának nincs pontos meghatározása. Korántsem köthető csak a polgárosodás klasszikus korszakaihoz. Jelentésköre sokkal tágabb, hiszen se többet, se kevesebbet nem jelent, mint azt, hogy a legnagyobbak közé tartozó alkotó életművében a korszak legfontosabb nemzeti sorskérdései meghatározó súllyal vannak jelen, s a művek sora és az írói szerep részben a szerző életében, részben halála után komoly társadalmi hatást vált ki. Egy ilyenfajta meghatározásból az is következik, hogy amíg nemzetek lesznek, s főleg zaklatott történelműek, addig sorskérdéseik sem szűnnek meg, vagyis bármikor formálódhat életmű ebben az eszmekörben.

Fölvethető és föl is vetődik az ezredfordulón a kérdés: nem mást jelent-e a nemzet ma, mint ötven vagy száz éve? Fontos-e még? Hiszen annyira más az uralkodó korszellem. Hiszen a globalizáció nagymértékben lazít a nemzeti kereteken, még az anyanyelv használatában is, nem is beszélve a kultúra egészéről. Az uralkodó korszellem azonban nem annyira belőlünk jön, sokkal inkább belénk próbálják vésni. S mostanában nem a szellem kiemelkedő képviselői. A világgazdaság mágusainak az érdeke a legújabb kori falanszter. Az emberiség addig érezheti magát felnőttnek, polgárnak, valamennyire szabadnak, ameddig anyanyelvi kultúrákban, nemzeti keretek között létezhet. Érdemes emlékezetünkbe idézni II. József császár korszakát. Ő csupán modernizálni akarta birodalmát, a felvilágosodás szellemében megvalósítva a korabeli szintű globalizációt, s ennek érdekében akadálynak tekintette a mi nemzeti sajátosságainkat, a mi anyanyelvünket. Mivel bölcs ember volt, a halálos ágyán belátta tévedését. De mikor válnak bölccsé azok a mai emberek, akik csúfolódnak a nemzeti érzésen, a nemzeti öntudat megnyilvánulásain, s gyakorta nacionalizmust kiáltanak? Nem

előzmények nélküli ez az áramlat sem, a bolsevizmus is fő veszélynek tekintette a nacionalizmust, s olykor bármifajta nemzeti érzést odasorolt. Ezért született meg Illyés Gyula pontos megkülönböztetése: „nemzeti, aki jogot véd, nacionalista, aki jogot sért.”

Az irodalomtörténész pontosan tudja, hogy az utókor mindig kegyetlenül megrostálja az előző korszakok teljesítményeit. S nemcsak a kismesterek, de a legnagyobbak sincsenek védőburokban. Ritka, hogy az egész életműre fény vetüljön nemzedékeken át. Még Ady Endre fogadtatástörténetében is nagy az értékelésbeli hullámozás. Így van ez Illyés Gyula esetében is. Közbevetőleg azt is érdemes tudatosítani magunkban, hogy mit is jelent a nemzeti költő fogalmában a költő szó. Hozzászoktunk ugyanis, hogy a költő lírikust jelent. Ez esetben azonban tágabb a fogalom, s miként a romantika kora előtt: sokfajta irodalmi tevékenységet magába foglal. Gondoljunk csak bele: nemzeti költőnek kell tekintenünk Zrínyi Miklóst is, aki elsősorban eposzával és prózai munkáival érdemelte ki ezt a minősítést. Illyés Gyula lírai, epikus, drámai, esszéírói, műfordítói, szerkesztői, közéleti munkásságával egyaránt betöltötte a nemzeti költő feladatkörét.

Az Ady-féle költői magatartást azért utasítják el sokan az ezredfordulón, mert a romantikusnak, tehát általuk korszerűtlennek minősített váteszszerepet látják benne, s nem is oktanul, megvalósulni. Hasonló a kifogás Nagy László költészete kapcsán is, bár az ő látomásos-szimbolikus-mítoszi költészete inkább arra példa már, hogy se népvész, se vátesz nem lehet a költő. József Attila és Illyés Gyula munkássága e közösségi képviselő felvállaló, rokon költőszerepek 20. századi, avantgárd utáni átformálódására példa: a művész számukra a kor tanúja, de e minőségében is a megfogalmazódni nem tudó, de néptömegeket érintő érdekek megszólaltatója. Ők mindezt többnyire tárgyias formanyelven, racionális gondolatisággal teszik. A személyiség, a költői egyéniség kérdése is, hogy inkább egy látomásos vagy inkább egy tárgyias formanyelvű eljárásmodot választ a művész, de szerepet játszanak ebben a korszak nyelvi-poétikai eljárásai is. Az ő munkásságuk – s az egész

nemzedéke – a szimbolizmus és az avantgárd után, annak tapasztalataival bontakozott ki, s vált korjellemzővé. Szokás szembeállítani József Attilát és Illyés Gyulát, főként az utóbbi rovására. Pedig a legfontosabbakat tekintve nemcsak rokonok, de szinte testvérek ők: mindketten nemzeti költők. József Attila lírikusként, Illyés Gyula sokféle módon. Okátalan és méltatlan az a szembeállítás, hogy József Attila a nagyobb lírikus. Az életművek ugyanis egyenrangúak. Illyés Gyula – Babits Mihályhoz, Kosztolányi Dezsőhöz hasonlóan – műnem- és műfajváltásokkal érte el, hogy a lehető legpontosabban és leghatékonyabban kifejezhesse közlendőit. A harmincas évek első felében például kötetnyi verset írt a cselédekről, a szegénysoriakról. Ezeknek volt némi irodalmi hatása. Társadalmi hatása 1936-ban a *Puszták népének*, az irodalmi szociográfiának lett. S ez az a mű, amely kivívja minden irodalomtörténész, az Illyés munkáin fanyalgók elismerését is.

Az 1979 után, tehát az Illyés-életmű lezárultakor radikálisan színre lépő posztmodern élet- és irodalomszemlélet addig axiómaként elfogadott állításokat próbált érvénytelennek nyilvánítani, s nem is sikertelenül. Főként a fiatalabb nemzedékek képviselői közül sokan elfogadták a következő téziseket: nem érvényes a miméziselmélet, az irodalomnak nincs valóságtükröző szerepe, az irodalmi mű szöveg a több ezer éves szövegvilágban. Lezárult az egységes világmagyarázatok, a „nagy elbeszélések” kora. Korszerűtlen, ha az irodalmi mű, ha az író társadalmi, közéleti kérdésekkel foglalkozik. Érvényét veszti a hagyományos nyelvszemlélet, a nyelvi megbízhatóság, továbbá általában a személyiség és azon belül az alkotó addigi fogalma.

Egy ilyen ultraradikális irányzat színre lépése magától értetődően átértékeli a klasszikus és a kortárs hagyományt is. Elutasító, néha megbocsátó iróniával szemléli a „mimetikus” irodalmat. Mintha Hamvas Béla 1944-es Weöres Sándor-bírálatát aktualizálna, amelyben a szerző az egész Homérosz útját követő irodalmat elítéli az orpheuszi költészet nevében.

A szovjet birodalom széthullása után fogalmazódott meg az a vélemény, hogy a 20. század rövid volt: igazából csak az I. világháborútól 1990-ig tartott. Illyés Gyula ezt a „rövid” évszázadot csaknem teljesen végigkövethette. Ezt a korszakot s magát Illyést is a „nagy elbeszélés” lehetőségében való hit mozgatta elsősorban, s ez a hit a felvilágosodás korától szinte töretlenül létezett. Egyoldalúság lenne azt állítani, hogy ezt a hitet, miként minden más mély meggyőződést, ne zavarta volna meg a kétely, a hitnélküliség kísértése. Európai, nemzeti, egyéni síkon, filozófiai szinten és a történő történelemben élve egyaránt. Illyés Gyula életművének bírálói olykor elismerik az életmű javának irodalomtörténeti értékét, de gyakorlatilag folytathatlannak tartják. Mások úgy gondolják, hogy 1945-ig, vagy megengedőbben 1956-ig még szükségesnek, részben korszerűnek is nevezhető az irodalom képviseleti szerepét valló alkotásmód, de utána már mindenképpen elavult, hiszen „határozottan fenntartja a versbeli beszélő egyeduralmát a szöveg fölött: a dolgokra válaszoló költői attitűdhöz nem férkőznek személyiségfilozófiai dilemmák” – írta Kulcsár Szabó Ernő 1993-ban megjelent kismonográfiájában. Néhány évvel később éppen egy szekszárdi konferencia nyitóelőadásában még határozottabbá vált, kijelentve, hogy „A lírai beszédmód költészettörténeti jelentőségű átfarmálódása szempontjából Illyés verseinek – a kései Kosztolányi, de József Attila vagy Szabó Lőrinc árnyékában is – meglehetősen elmosódottak azok a karakterjegyei, amelyek 20. századi líránk klasszikusai között jelölhetnék ki a helyét.” Ez a nézet már egy harmadik álláspontot képvisel, amely szerint Illyés nem jelentős lírikus.

E két idézet egyéni véleményként is elkönnyelhető lenne, ha nem a hazai posztmodern nagy hatású apostolatától származna, s ilyenként kezdett volna szinte közhellyé válni. Azonban egyik állításnak sem igazolója az életmű. A személyiségfilozófiai kérdések ugyanúgy jelen vannak, s 1945 után egyre nagyobb mértékben, Illyés lírájában, mint a társadalmiak. Azt aligha lehet hiányosságnak értelmezni, hogy másfajta válaszokat ad, mint az egzisztencia-

lizmus vagy a posztmodern. A posztmodern szemellenző sajnos annak is akadály, hogy észre lehessen venni olyan karakterjegyeket, amelyeket ez az irányzat ugyan nem értékelt, de mások igen, s amelyek a 21. században és később még sokszor válhatnak ismét fontossá.

1945-től kezdve a hamarosan teljhatalomra kerülő bolsevik párt irodalompolitikája azt követelte meg, hogy az író legyen elkötelezett a dolgozó nép és az azt képviselő párt mellett. A párt korántsem képviselte a néptömegeket, de magát a pártot ez nem zavarta. Aki nem vállalt pártszerű közéleti szerepet, az nem publikálhatott, majd a hatvanas évektől kezdve sokáig csak a pálya szélén létezhetett. A félreszorított írók nagy része egy életre megundorodott ettől az irodalompolitikától, s részben a társadalmi kérdések közvetlenebb tárgyalásától is. Csak a nyolcvanas években váltak támogatott alkotókká, amikor a hivatalos irodalompolitika már egyértelműen jobbnak látta, hogyha a közvetlenebbül társadalomkritikus irodalom helyett az „elefántcsonttorony” addig elutasított lakói kapnak nagyobb szerepet, valamint az ekkortájt színre lépő, ezoterikusabban politizáló vagy „semleges” posztmodernnek. A kilencvenes években még olyan ostobaság is elhangzott, hogy a József Attila-díjat nevezzék el másról, mert a névadó kommunista volt. Az se sokkal bölcsőbb álláspont, amely részben a bolsevik irodalompolitikára emlékezve, részben a posztmodern álláspontot magáévá téve korszerűtlennek tartja a társadalmi kérdéseket is napirenden tartó, képviselési irodalmat. Ugyanakkor, aki csak vagy elsősorban létfilozófiai kérdésekkel foglalkozik, azt soha nem nevezték egyoldalúnak sem ők, sem a mai, az irodalom nemzeti, társadalmi küldetését fel nem adó irodalmárok. Sok furcsaság van ebben az olyan-ami-lyen magyar demokráciában. Magukat gondolkodónak, értelmiséginek valló emberek elő akarják írni, hogy az irodalomnak mivel szabad foglalkoznia és milyen szemlélettel ahhoz, hogy értéket hozhasson létre. Pedig az irodalom szabadsága nem ismer határokat. Nincs olyan tárgykör, nincs olyan téma, amit egy tehetséges ember ne tudna jól megírni. Az utóbbi években lelkesedni illett,

hogy elfogadott témává vált az azonos neműek szerelme. Miért nem lehet egyenrangú téma, hogy ismét hárommillió koldusszegény ember él ebben az országban? S most nincs olyan Amerika, ahová másfél milliónyian kitérőzhetnek. De nincs olyan írószerep sem, amelyet végérvényesen a lezárult múltba utasíthatnánk.

Az író szabadsága mégis korlátozott. Adott a személyisége, írói alkata, s adott a kor, amelyben él. Ezek befolyásolják, hogy mikor, mit, hogyan tud megírni. Az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy az olvasó nemcsak konzervatív, hanem nyitott is. Tehát nem fordul el attól az irodalomtól, amely nem nevezhető posztmodernnek. Nem hagyja magát csak a divat által irányítani. A posztmodern híve képes rácsodálkozni konzervatívnak kikiáltott alkotásokra, például Illyés Gyula műveire is. Különben is: hol van már a posztmodern, mint irányzat? A 21. század már csak a történetéről fog szólni. Eredményeiről és kártevéseiről.

Illyés Gyula tehát nemcsak abban az értelemben nemzeti költő, hogy a sorskérdések írói szemléletének középpontjában állnak, hanem abban is, hogy a modern személyiség gondjaival – és engedettség meg: örömeivel is – szembenéz. Miért volna a kettő eleve független egymástól? Ritkán szokás szót ejteni feledhetetlen szerelmes verseiről. Az elmúlás, a halál gondolköre igen korán megjelent költészetében, az említett *Kézfogások* anyagában pedig már kiiktathatatlanul jelen van. Műfajilag és tematikailag is sokrétű, valóban polifón ez az életmű. Csupán két példát említek. A *Kiket szült Katalin* az 1973-as *Minden lehet* című kötetben jelent meg.

*Szültém volna egy mérnököt.
Már-már világra hoztam. De előbb
meg kellett szülnöm egy jégszekerényt.
Akartam szülni egy tanárnőt.
Meg is szülhettük volna, de
csak hatodiknak, hetediknek,
kilencediknek, mint a dédszülék.*

*Meg kellett szülnöm egy lakást,
ennek az idegennek itt,
aki pórázra vett tekintetével.
Meg kellett szülnöm egy kocsit,
belé a szomszédok áhítatát.
Meg kell még szülnöm a nyugdíjainkat
főleg az ő derűs
öregkorára, aki végül
e gyermekei után fölzabál majd engem is.
Meg kell még szülnöm temetésemet
olyanná, hogy ne fájjon
neki a tetszelgésre jóétvágyúnak.
Meg akartam szülni magam.
Meg is szülhettem volna, ha
lehetett volna még kitől.*

Az anyaságnak és hiányának kérdése ugyebár, jellegzetesen a személyiség döntésétől függő magánügy, bár néha egészségügyi kérdés. A vers egy olyan asszony vallomása, aki azért nem szülhetett, mert férje szerint előbb az anyagi javakat kell megszerezni. Ez is magánügynek lenne nevezhető, ha a hatvanas évek magyar társadalmában nem vált volna egyre komolyabb gondná. A magánügy a versben minden formális kapcsolatteremtés nélkül közüggé válik. S akkor eszünkbe villanhat a nemzethalál Kölcsey óta kísértő látomása, Ady Endre víziója, hogy ő a legutolsó élő magyar a földön, s az is, hogy Illyéstől sem volt idegen az aggódó féltés a fogatkozás miatt. Aztán kézbe vehetünk egy mai vagy tegnapi újságot, s abban olvashatjuk, hogy az optimistább előrejelzések szerint száz év múlva 6-7 milliónyian leszünk, a pesszimista jóslat pedig arról szól, hogy kétszáz év múlva talán a legutolsó magyar fog megszületni.

Ugyanebben a kötetben olvasható a talán közismert *Koszorú*. Ez himnusz az anyanyelvhez, amely veszélyben volt, van és lesz is az évszázadok során. Meg lehet tanulni több nyelvet is, az anyanyelv

mégis a legfontosabb, bár szinte értéktelennek látszik. A költőnek ez nemcsak munkaeszköze, hanem szellemi és érzelmi létfeltétele. Költővé nevelő édes anyanyelv, amelyet minden koszorú megillet. Ebben a versben a korlátozott anyanyelvhasználat társadalmi körképe és a nyelvművész, nyelvteremtő költő portréja mintázódik egymásra, a nyelvi szegénység és a gazdagság. A társadalmi és a személyes. Hiszen úgy is lehetett volna himnikus verset írni, hogy az alkotó csupán hódolatát fejezi ki anyanyelve iránt. A vers többsikű volta viszont azt is kifejezi, hogy az anyanyelve mindenkinek a legszemélyesebb kincse.

Említettem már, hogy nem független egyetlen életmű sem a személyiségtől, az írói alkattól, s a kortól, amelyben létrejön. Érdemes röviden sorra venni, hogy a nevelődés során milyen hatások segíthették elő, hogy Illyés a nemzet költőjévé válhasson. Ő a rácegrespusztai cselédsoron születik meg. A társadalmi hierarchia legalja ez, ám az édesapja gépészkovács, azaz nélkülözhetetlen szakmunkás, az itteni ranglétra magasabb fokán áll. A nagycsalád is változatos képet mutat: meggazdagodott számadó juhász, dombovári főjegyző, tanító ugyanúgy található köztük, mint szerény körülmények között élő. – Ebben a családban érték volt a tudás, a hozzá vezető tanulás, olvasás. A kisgyereket a pusztai nagymama még franciára is taníttatta a kastélybeli nevelőnővel. – A szülők házassága vallási szempontból vegyes volt, s ez a rokonság köréből eredő konfliktusokat eredményezett. Ez vezetett 1916-ban a szülők szétköltözéséhez. Aki apját, anyját, nagyszüleit is szereti, annak arra kell rádőbbennie, hogy egyidejűleg többféle igazság is létezhet. – Az anyai nagyszülők körében igen erős az 1848-as szellemiség. Ez erősen hat már a gyerekre, s társul hozzá a Petőfi-kultusz. Mindkettő haláláig kíséri Illyést. – Miután édesanyjával Budapestre költözött, kapcsolatba került munkásokkal, iparosokkal. 1918–19-ben a forradalmak lelkes híve lesz, a bukás után legális és illegális szervezkedésekben vesz részt. A letartóztatás elől sikerül emigrálnia. – Párizsban tölt több mint öt évet. Megismerkedik egy működő demokráciával, egy szektás emigrációs munkásmozga-

lommal, valamint a francia szürrealista írókkal. Elkezd publikálni. – 1926. nyári hazatérése után szembesül a hazai viszonyokkal, az addig nosztalgikusan idézett puszta változatlan életével. Ekkor dönti el végképp, hogy nem lehet csak író, azaz társadalmi felelősségérzetét nem fojthatja el. – Szerzője lesz a *Nyugatnak*, s fokozatosan Babits Mihály barátja, majd legfőbb segítője a szerkesztésben. – Az 1933-ban kibontakozó népi írók mozgalmának kezdettől vezéregyénisége. – A nevelődés ezzel befejezettnek nyilvánítható. 1936-ban megjelent a *Puszták népe*, a *Petőfi*, a következő esztendőben egy verseskötet, a *Rend a romokban*, s ezzel a mesterhármassal Illyés Gyula végleg beérkezett.

Ellenfelei is elismerték tehetségét. Jobb esetben szerencsefinak tartották, mások viszont kétkulacsosnak 1945 előtt és után is, mert nem értették meg alkat és szerep szerencsés összhangját. Kamaszként Illyés új Dózsa Györggyé szeretett volna válni, első versét pedig névtelenül közölte, mert egy kollektív tudat kifejezésének tartotta. Az európai forradalmi hullám lecsendesedése, a moszkvai irányítású emigráns munkásmozgalom szektássága kijózanította ábrándjaiból. Fokozatosan a Bethlen Gábor-féle magatartás vált követendő példájává, s a két 20. századi pogány közt próbált az egyetlen hazáért dolgozni. Nem kétkulacsos volt, hanem művész voltával együtt is: diplomata, aki tudja, hogy adott esetben az ördöggel is tárgyalnia kell. A II. világháború árnyékában meg is fogalmazta ezt: a magyarság olyan nagy bajban van, hogy ha az ördög segítséget kínál, le kell ülni a tárgyalóasztalhoz. Volt egy különösen ritka, becsülni való tulajdonsága: ismeretséget nem szakított meg. Aki ördöggé vált, aki őt gyalázta, azzal is tisztázni próbálta a nézeteltéréseket. Rendkívüli jelentőségét a legkülönbözőbb táborok is elismerték, s ezért álltak vele szóba. Kölcsey Ferenc és Petőfi Sándor óta nincs magyar író, akinek írói rangjából következő közéleti szerepe annyira meghatározó lett volna, mint Illyésé. Bármennyit tépelődött is, nem őrlődött fel a kapcsolatokban, hű maradt önmagához.

Halálos ágyán kudarcait emlegette: még a *Hitel* folyóirat indításának engedélyét sem sikerült kiharcolnia, még a Bethlen Gábor Alapítvány engedélyezését sem. Kudarok persze érték, de eredményei sokkal számosabbak. Csak jelzésszerűen a legfontosabbakat sorolom. A *Puszták népe* az esztétikai mellett komoly társadalmi hatást váltott ki. – A népi írók mozgalma a 20. század egyik legnagyobb szellemi-művészi teljesítménye, a középpontban Illyés Gyulával és Németh Lászlóval. – A *Nyugat*, a *Magyar Csillag*, a *Válasz* szerkesztőjeként a korszakok legfontosabb irodalmi folyóirataiban játszott meghatározó szerepet. – 1945–1946-ban a Nemzeti Parasztpártban és így a koalíciós életben döntő volt a részvétele, például az írók igazolásának ügyében. – A demokrácia eltorzulásának veszélyét kezdettől látta. 1956 forradalmának szellemi előkészítéséhez a legtöbb maradandó művel ő járult hozzá. Az *Egy mondat a zsarnokságról* a 20. század nemzeti dala lett, s bekerült a világirodalomba is. – 1957-től 3 évig nem publikált. Hallgatása néma ellenállást jelentett. – 1960 után, amint és amikor lehetősége nyílt rá, tudatosította a nemzeti sorsproblémákat. A magyarság egyszemélyes segítségnyújtó intézménye lett.

A két világháború közötti korszakban elsősorban a társadalom nincstelenjeinek, szegényeinek szociális érdekeit képviselte, demokráciát követelt. 1945 után aggódott a demokrácia gyengesége miatt, 1948-tól kezdve a zsarnokságot ítélte el. A hatvanas évektől kezdve megengedőbbé vált a proletárdiktatúra, lassan emelkedni kezdett az életszínvonal. Ezt nevezte el ő szélárnyék-helyzetnek, s ehhez fűzte reményét és figyelmeztetését: itt az alkalom, hogy nemzeti betegségeinkkel szembenézzünk, egészségesebb erkölcsi és szellemi állapotba kerüljünk. Nem az egyre idősebb próféta rémlátomásai gyötörték őt, hanem a tények. Egyre többen haltak meg fiatalon, világelsők voltunk az öngyilkosok számában, folyamatosan csökkent a születésszám, igen sok volt az abortusz. A demográfiai mutatók már akkor aggodalomra adtak okot. – A közösségi eszmét hirdető társadalomban szétbomlasztották a hagyományos paraszti, városi közösségeket, a civil szerveződések, s helyükbe

nem igazán születtek újak és erősek. Atomizálódott a népesség. Tabutéma volt a Trianon kiváltotta helyzet. Válságba került a nemzet, a család értékrendje is. – Ennek is, a vallásellenességnek is következménye, hogy a hagyományos erkölcsi rend is szétbomlott. Az ideális társadalom ígérete pedig ábránd maradt. A szocializmus elveivel ellentétes gyakorlatban a pontosan és szépen végzett munka elvesztette becsületét, s az ügyeskedés vált céllá – tisztelet a kivételeknek. – A szélárnyék-helyzet kihasználására a nemzetközi helyzet s a belső erőtlenség miatt nem volt mód.

Mit lehet mindehhez Illyés Gyula halála után negyed századdal hozzátenni? Csökkent-e a magyarság sorskérdéseinek száma, súlyossága? Az egypártrendszerű diktatúra megszűnt, az idegen csapatok eltávoztak, de ettől még nem váltunk boldogabb és elégedettebb emberek boldogabb országává. A ma élő emberek aligha képesek függetleníteni magukat a torz múltú és torz jelenű társadalomtól. Az ember atomizálódva is társadalomban él, személyiségproblémái társadalmiak is, a társadalmi kérdések beépülnek személyiségébe. Mit üzen az utókornak Illyés Gyula? 1981-es *Táviratok* című kötetéből például ezt, *Sziszifusz szelleméhez* fordulva:

*Moccan a hótakaró ismét –
Vesd le a tél halotti ingét –
Lázárénál is szebb a sorsod:
ki a mélyből, égig a tornyod,
hőszám, vakondok!*

Illyés Gyula műveire, szellemiségére, emberi példájára ma is szükség van. Nem igaz, hogy művei nem tudják megszólítani a mai olvasók többségét. Annyira sokoldalú író, hogy bárki megtalálhatja a számára kedveset, fontosat. S a posztmodern után talán újra reneszánsza lehet neki is, a hozzá hasonló alkotóknak is.

Magyar Szemle, 2008. 1–2. 115–128.

ILLYÉS GYULA ÉS A NÉPI-BOLSEVIK ELLENTÉT

Az 1930-as évek óta a népi-urbánus ellentét a szellemi és a politikai életben egyelőre eltörölhetetlenül jelen van, bár sokszor nem lehetett nyíltan beszélni róla, sokszor pedig reménykedni lehetett felszámolhatóságában. Erről a szembenállásról nagyszámú magvas és még több felszínes írás született, dokumentumértéke ez utóbbiaknak is van. Illyés Gyulát gondolkodásmódja, művei, közéleti szereplése egyértelműen a népi táborba sorolta be, s ezen belül hívei és ellenfelei is általában a jobb- és baloldal közötti centrum meghatározó képviselőjének tartották. A népi-urbánus ellentéttel Illyés utókora, tehát a jelenkor is rendszeresen szembesül, ezért annak „klasszikus múltjával” is foglalkozik. Feltűnően kevés figyelem esik azonban arra a szembenállásra, amelyet most népi-bolsevik ellentétnek nevezek el, amelynek Illyés szükségszerűen ugyancsak a középpontjában áll.

Ez az ellentét látványosan és nyilvánosan 1945-tel vette kezdetét, de mint mindennek, ennek is vannak előzményei. Tézisszerűen akár az is kijelenthető, hogy a népi mozgalom kibontakozását a magukat marxistáknak valló hazai legális és illegális pártoknak a nemzeti és mezőgazdasági kérdésekben korlátozott és helytelen politikája tette szinte nélkülözhetetlenné. Az illegalitásba kényszerült kommunista párt 1937-től kezdődően állt át a népfrontpolitikára, s ezzel képessé vált a polgári erőkkal való együttműködésre is. Így bekapcsolódtak például az 1937-es Márciusi Front létrehozásába is. Ezt ugyan döntően a népi írók szervezték és működtették, 1948 után azonban a marxizáló történetírás eléggé egyértelműen a kommunisták érdemének tudta be ezt is, akárcsak az 1945-ös földosztást, az ország újjáépítését s még annyi mást.

A harmincas évek végén a moszkvai emigránsok, élükön Révai Józseffel és Lukács Györggyel, jelentőségüknek megfelelően méltatták a népi írók mozgalmát, ugyanakkor, kedvelt eljárásuk szerint „éles elvi kritikát” gyakoroltak ideológiai-politikai tévedéseik

felett. Lukács György például 1939 májusában *Írástudók felelőssége* címmel írt széljegyzetet Illyés *Magyarokjához*.

Ez a hosszás szöveg, miután elhatárolja magát a szerinte elefántcsonttoronyba menekült Kassáktól, egyfolytában aggódik Illyésért, aki nem tudja kivonni magát a reakciós mérge hatása alól, sőt még önmagát is rnegrálmazza. Lukács tényként közöl fél-, sőt tizedigazságokat. Szerinte Illyés számára a munkásság nem létezik, nem tiltakozik a zsidótörvények ellen, nem határolja el magát az avantgárdtól, felül az antikapitalista demagógiának, eklektikus. Gondolkodása ellentmondásos: „És itt válik érthetővé, hol szivárog be a reakciós ideológia piszkos vize Illyés szabadság felé siető szép és elegáns yachtjába.”

Illyés Gyula konfliktusa a bolsevik típusú marxistákkal azonban nem ez idő tájt kezdődik, hanem – a *Hunok Párisban* egyértelmű tanúsága szerint – 1923 és 1926 között Párizsban s hazatérése után csak fokozódhatnak kétségei. A húszas–harmincas évek Illyése – s a későbbi is – baloldali gondolatrendszerű ember, szocialista is, de nyugat-európai és nem moszkvai értelemben az. Lényegében hasonló mondható el a hozzá közel álló Németh Lászlóról, s a népi mozgalom még jó néhány jeles tagjáról. S ezért lehet és kell beszélni 1945 után egy határozott népi–bolsevik szembenállásról, amelyet nem egyfajta. szerves történelmi fejlődés tett zárójelbe 1949-re, hanem a szovjet típusú diktatúra erőszakos bevezetése. Hozzá kell ehhez tenni, hogy mint általában a demokratikus mozgalmak, a népieké sem volt következetesen egyöntetű gondolatrendszer kifejezője. Jelen voltak benne nemcsak Moszkvával szimpatizálók, hanem illegális kommunisták is. Máig nem eléggé köz tudott, hogy Darvas József például már a harmincas évek közepén kommunista, aki feltehetően pártfeladatként is bekapcsolódott a népi írók mozgalmába. 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt alelnöke, országgyűlési képviselő lett, a párt *Szabad Szó* című lapjának szerkesztője, 1947-től miniszter is, majd 1951-től a Magyar Írók Szövetségének elnöke. S Révai József még az 1951-es tavaszi írószövetségi közgyűlésen elmondott beszédében is azzal dicsérte Dar-

vast, hogy bár nem párttag, de nem is útitárs, hanem elvtárs. Darvas tehát az 1945-tel kezdődő koalíciós időszakban a parasztpárt egyik vezetőjeként a kommunista párt érdekeit képviselte. Lényegében ugyanezt tette Erdei Ferenc is. Ha csak rajtuk múlik, nem lett volna népi-bolsevik típusú ellentét, s rajtuk is múltott, hogy ez a szembenállás – szelídebben: elkülönülés – nem bontakozhatott ki. Pontosabban: a mögöttük is álló szovjet hadsereg és politika egyre kizárólagosabb éredekérvényesítési akaratán.

Illyés Gyula – aki 1934-ben a *Nyugatban* Darvas legelső verseit közölte – nem tartott ifjabb pályatársaival. Helyzete is más már 1945-ben: a magyar irodalom egyik legismertebb és leginkább elismert alkotója, aki két évtized alatt is teljes értékű életműszakaszt mondhatott magáénak. Ugyanakkor ő az a legismertebb író, akinek baloldalisága nehezen vitatható – bár erre is történtek kísérletek. Mivel a magyar szellemi és politikai életben a kommunista párt nem nevezhető népszerűnek, számukra fontos, hogy minél több embert nyerjenek meg maguknak. Úgy gondolják, s okkal, hogy ha Illyés az ő hívükké válna, akkor őt nagyon sokan követnék. Illyés azonban nemcsak közismert író, hanem ez időben különösen aktív politikus is. 1945 május 1-jei dátummal a nemzetgyűlés képviselője lett. Tagja a Nemzeti Parasztpárt 21 tagú intézőbizottságának (1945 áprilisától 1946 márciusáig), néhány hónapon át a párt fővárosi szervezetének vezetője, tagja a *Szabad Szó* szerkesztőbizottságának. Az ő megnyerése tehát nemcsak a szellemi, hanem a koalíciós politikai életben is fontos.

Buda felszabadulása után néhány hétig Illyés alig hagyta el Jó-zsef-hegyi otthonát. Nem is nagyon mehetett volna messzire: a Dunántúlon még harcok folytak, Pestre nem vezettek át hidak. Március közepén azonban látogatói érkeztek. Naplójegyzete szerint: „Szaporodnak az előre köszönők.

Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került alám, van alattam: hova nyargalhatnék föl, ha csak egy kicsit is elengedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a nemzetgyűlés színe előtt Rákóczi-val,

Kossuthal, Petőfivel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget. Még át se mentem Pestre, s máris: pártvezetőségi tagság, díszképviselőség, külföldi megbízatás. A múlt héten Zilahy és Szent-Györgyi autón feljöttek a hegyre, tegnapelőtt Illés Béla és Kárpáti: az Írószövetség elnöksége. De amitől kifakadt a könnyem: Zilahy két kiló lisztet, egy fél kiló lekvárt és tojást hozott Ikusnak, Illés egy csomag cukrot. Mindenki azt fogja hinni: szerénység, vagy pláne – gyengeség. Minden visszatartott lépéstől itt magamban emelkedek egyet. Minden elvetett »chance« egy lépéső a legnagyobb téthez. A visszatartott ütések verik a lelket acéllá.”¹

Illyés szívesen visszavonult volna az irodalomba, de belátta, hogy a kezdeti időszakban szüksége van rá a parasztpártnak s tágabban az irodalmi életnek is. Nem titkolta, hogy csak átmeneti időre vállalja a politikai szereplést. 1945 áprilisában Illyésnek váratlan lehetősége támad, hogy csatlakozva a kommunista Szőnyi Tiborhoz és a földosztási kormánybiztos Kardos Lászlóhoz, felkeresse szülőföldjét. Erről számolt be a *Honfoglalók között* riportsorozata, amely a *Szabad Szóban* és önálló füzetben is megjelent. De utal erre az útra egy naplófeljegyzés is: „Zuhogó esőben a *Szabad Néphez*. (Felszólítottak; törlesszem, hogy autót kaphattam Ozórára”).² Hamar megtapasztalhatja tehát a kommunista párt erőszakosságát, valódi arculatát, ugyanakkor azt is, hogy a szava számít, hogy valóban segíteni tud embereken, s rajtuk keresztül az egész ország helyzetén.

A leglátványosabb és leghatásosabb Szabó Lőrinc és Németh László melletti következetes kiállása. Küzdelme azért eredményes, mert az ilyen ügyekben már ekkor is döntő szavú kommunistákat tudja meggyőzni. 1945 első hónapjaiban Szabó Lőrincet több alkalommal is letartóztatták, rendőri felügyelet alá helyezték, az újságok a háborús bűnösök listáján szerepeltették. Több alkalommal is

¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Bp., Szépirodalmi, 1986. 349. o.

² Uo. 356. április 28.

Illyés közbenjárására szabadult ki, a legfontosabb a legutolsó, májusi eset, amikor az Andrássy út 60. alá szállítja a politikai rendőrség. Illyés Erdei Ferenc belügyminiszter ígéretét vette a szabadon bocsátásra, s közben arra készült, hogy azonnal visszavonul a politikai életből, ha nem tudja író társait megvédeni.¹ Ez ügyben egy cikket is írt, közlése ügyében Rákosi kereste őt: „Este Rákosi, Gerő, Révai. A cikkem sokat ártana külpolitikailag, azt lehetne kiolvasni belőle, itt ölik, üldözik az értéket. Hát nem? Ők nem! Akkor máris elértem a célot, nem ragaszkodom a közléshez. Tehát: sem Szabónak, sem Némethnek nem eshet baja, Tamásinak, Kodolányinak, Fájának sem (utóbbit ők mondták). De egyelőre ne írjanak, gusztustalan lenne az »átállásuk« ilyen hirtelen. Második: írókat nem igazolnak, maguk az írók döntsék el, hogy kit akarnak rövidebb-hosszabb időre kirekeszteni maguk közül. Szabó? Németh? S a megélhetés? Rákosi: »Arról valahogy gondoskodni kell.«”²

Nem volt sokkal jobb helyzete a családjával Békésre visszahúzó Németh Lászlónak sem. Egy Illyés-feljegyzésből tudjuk a következőket: „Vita Révaival, hogy nem Szekfű körül csoportosul az igazi magyar szellem, hanem Németh körül. A végén: egy világ választ el tőled, mondja. »Lesz miről beszélgetnünk legalább.«”³ Májusban Révai József egy cikkében így nyilatkozik: „Felesleges ma azon vitatkozni, hogy az értelmiség Szekfű Gyula vagy Németh László mögött álló része jelentősebb-e a magyar újjáépítés szempontjából. Nem a számszerű arányok döntenek itt. Szükség van az értelmiség mindkét táborára, még ha az egyik tábor csak néhány emberből állna is.”⁴ Németh Lászlót ez a kijelentés valamennyire megnyugtatta, bár a halálos adag mérget továbbra is magánál tartotta. Illyés Gyula intézte el azt is, hogy 1945 szeptemberében író-

¹ Uo. 359. május 5.

² Uo. 361. május 9.

³ Uo. 356. április 28.

⁴ *Szabad Szó*, 1945. május 18.

társa megkapta az írószövetségi tagkönyvet, ami azt jelentette, hogy igazoltnak kell tekinteni. Illyés még júliusban felkérte barátját, hogy a parasztpárt számára készítsen oktatásügyi tervezetet. A tanügy rendezése novemberben a *Sarló* kiadásában meg is jelent. Illyést – nem kommunista oldalról – barátainak mentése miatt éles sajtótámadások érték. A rendkívül érzékeny Németh László pedig, miközben Illyés és felesége segítségére szorul maga és családja ügyeiben, érzi a kettejük sorsa közötti nagy különbséget: „Szerencsénk minket nagyon messze sodort egymástól, s közös barátaink meggyőztek róla, hogy a szerencse ilyen távolságain nem illik át-kiabálni. Örülök, hogy te igényt tartasz egy-egy ilyen kiáltásra, s nagy időközökben, illőn, majd hallatom is a hangomat.”¹ Ehhez képest, szerencséire, elég sűrűn leveleztek egymással, s akárcsak Szabó Lőrincnek, Némethnek is az 1946 októberében újra induló, Illyés szerkesztette *Válasz* lett az írói otthona. A megbélyegzett írók „felszabadítása”, azaz az igazoló eljárások mellőzése, az újramegszólalás feltételeinek megteremtése tehát döntő mértékben a politikus Illyésnek köszönhető. Naplójegyzeteinek első kötetében olvasható egy meg nem nevezett barátjának küldött levele 1945 nyaráról, s ebben közli, hogy Révaiék nem akarják Némethet bántani, a szociáldemokraták támadásaitól viszont a parasztpártnak kell őt megvédeni. Ez ügyben: „barátai változatlanul vele vannak. Nekünk pedig elsősorban azt kell változatlanul éreznünk, hogy mégiscsak ő az ország legnagyobb élő szépírója.”² Tegyük hozzá: ez az író ez időben csak abban reménykedhet, hogy könyvtáros vagy óraadó tanár lehet valahol a fővárostól távol.

A Nemzeti Parasztpárt vezetői között Illyés már 1945 májusában is – Kovács Imrével egybehangzóan – az önálló arculat kiküzdését és megőrzését képviselte: „Tudjuk, hogy a parasztpártnak vannak külön útjai, melyek nem egyeznek a kommunista pártéval.

¹ Levél Illyés Gyulához, Békés, 1945. augusztus 16. – Németh László élete levelekben, 1914–1948., Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1993, 456. o.

² Naplójegyzetek 1929–1945., 376. o. 1945. július 22.

Ennek tehát le kell vonni a konzekvenciáit.”¹ Kovács Imrével és Farkas Ferencsel együtt kifogásolta Illyés a rendőrség túlságosan kommunista tevékenységét. (A belügyminisztériumot viszont Erdei Ferenc irányította.) Az 1945 októberi fővárosi törvényhatósági választásokon a parasztpárt alig kétszázaléknyi szavazatot kapott. Az ezt követő intézőbizottsági ülésen, ahol az országgyűlési választásokra is készültek, Illyés tartotta a referátumot. Álláspontja szerint a kiscgazda- és a kommunista párt éleződő politikai vitájában nekik nem kell résztvenniük, s továbbra is a parasztság önálló képviselőinek kell lenniük. A párt által követendő politikáról kiéleződtek a viták. Egy újabb ülésen Illyés elvileg fölvetette a pártszakadás lehetőségét, annyira nyilvánvalóvá vált a jobb- és a baloldal különbsége. Végül a választások előtti helyzetben a pártegység mellett foglaltak állást. November 4-én a Nemzeti Parasztpárt a szavazatok 6,87 %-át kapta meg. Ezt kudarcként élték meg. Illyés rögzítette Rákossal való tárgyalását. A parasztpárton belül: „Kölcsönös vádak merültek fel. Az egyik rész azt vetette szemére a másiknak, hogy az magánúton is érintkezik a Komm.-párttal, s annak taktikai lépéseit követi anélkül, hogy ezt nyíltan bevallaná. A másik rész ugyanazt mondta az előbbiekről, de kiscgazdapárti vonatkozásban.

A helyzetet bonyolítja, hogy köztünk valóban vannak marxisták, s vannak olyan nem marxisták is, akik forradalmiak. Bonyolította a helyzetet némelyek személyi barátkozása.

Rákosi előbb elismeri, hogy a választási kudarc oka a kommunista-fiókvállalat híre volt. De a Parasztpártban is felüti fejét a reakció, s ez ellen mi nem küzdünk, meg se látjuk! Dicséri Farkas puritánságát, Kovács tehetségét – a megtestesült homo politicus –, az én írói jelentőségemet, sőt politikai éleslátásom. [...]

¹ Elnöki tanács jkv. A levéltári anyagot idézi: Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.*, Bp., Kossuth, 1972. 75. o.

A végén össze akarom foglalni. Ekkor nem ismeri el a kudarc okául a komm. fiókságot – az ok, hogy nem voltunk eléggé baloldaliak. A félreértést közös tanácskozással lehet eloszlatni.”¹

Az 1946. márciusi I. pártkongresszus előtt Illyés tudatta vezetőtársaival, hogy visszavonul a politikai szerepléstől. Ezt hivatalosan egy március 15-ére datált levélben jelentette be. Úgy látta, hogy mint íróra, rá már nincsen okvetlenül szükség, visszaléphet az irodalomba. Az országos vezetés a döntést tudomásul vette, de kérte Illyést, hogy a képviselői mandátumát tartsa meg.

1946 őszi hónapjaiban Illyés ismét szerepet vállalt a párt életében – Kovács Imre oldalán. Aláírta azt a memorandumot, amelyben Veres Péternek, a párt elnökének azt javasolták, hogy a kommunistákkal lazítsák, a kisgazdákkal fűzzék szorosabbra kapcsolataikat. A novemberi nagyválasztmányi ülésre a Veres Péter által beterjesztett politikai bizottsági névsorral szemben Kovács Imre ellenlistát nyújtott be, amelyet további 12 országgyűlési képviselő írt alá, köztük Illyés is. Kovács végül – Veres Péter fellépésének hatására – visszavonta a maga névsorát.² 1947 februárjában lemondott funkciójáról és kilépett a pártból, majd ősszel emigrált. Illyésnek 1946 ősze után tudomásunk szerint nem volt igazán szerepe a Nemzeti Parasztpárt politikájának alakulásában. E párt igazi helyzetét mutatta az is, hogy a sorozatos baloldali támadások miatt 1946 végén lemondani kényszerült a parasztpárti vallás- és közoktatásügyi miniszter, Keresztury Dezső, aki 1945-ben éppen Illyés javaslatára lett miniszter, miután maga Illyés nem vállalta ezt a feladatot, s az általa javasolt Tamási Áron nem felelt meg a koalíciós partnereknek, viszont akkor még mindenképpen katolikus vallású miniszterre volt szükség. (Ezért nem lehetett akkor miniszterré Darvas József ennél a tárcánál.)

¹ *Naplójegyzetek 1929–1945.*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 398. o. 1945. nov. 17.

² Az adatok dokumentáltak Tóth István idézett monográfiájában találhatók: 180–208. o.

Illyés Gyula valóban megkezdte visszalépését az irodalomba. Már 1945 áprilisától kezdve szó volt arról, hogy ismét folyóiratot kellene szerkesztenie. Alighanem maga sem tudta még eldönteni, hogy ha megteremtődnek a feltételek, a *Magyar Csillagot* vagy pedig a *Választ* indítsa újra. Gellért Oszkár nagyon hamar megke-reste a *Magyar Csillag* ügyében.¹ 1946 elején már egyértelműen a *Válasz* tervezgetéséről van szó. Sárközi Mártától tudja meg Illyés, hogy Erdei Ferenc igényt tart a lapra: „Ő (Erdei) fogja szerkeszteni a *Választ*! »Megmondhatod Illyésnek...« stb. Mintha én akarnám szerkeszteni!”²

Az 1946 októberében induló *Választ* végül Illyés szerkesztette, ő írta a programadó cikket is. *Az idő kérdései* a népi írók centrumá-nak programját adta meg: „A hajdani *Válasz* minden tanulmányá-nak, sőt szinte minden versének és novellájának alján ez a gondo-lat dobbant: földet. [...] Ha föld helyett ezentúl a szövetkezet és a népműveltség lesz ez a vissza-visszatérő gondolat, az olvasó meg-érti: csak a szó változott, a lényeg nem.”³ Illyés itt egész Európa számára a szocializmust nevezi meg történelmi távlatban elérhető társadalmi rendszerként, s a parasztság szövetségésének nem a polgárságot, hanem a munkásságot tartja. Elképzelése „a jellegze-tes magyar helyzetre, a munkások és parasztok e fölfejlődésére: politikailag az előbbiek mozgalma szolgálhatja erősebben ezt a szövetséget, az irodalom dolgában az utóbbiaké”.⁴

Az irodalomtörténet-írás közkeletű értékelése szerint a *Válasz* három évnél is rövidebb élete alatt a korszak egyik legfontosabb szellemi orgánuma volt, lapjain klasszikussá vált alkotások jelen-tek meg. Határozottan nem így látta ezt a korabeli bolsevik szemlé-let. A lap 1947. januári számában jelent meg Illyés Gyula *Újév-re* című írása, ha tetszik: újabb, „rejtetten áttételes” programcikke.

¹ *Naplójegyzetek 1929–1945.*, i. m. 355. o., 1945. április.

² *Naplójegyzetek 1946–1960.*, Bp., Szépirodalmi, 1987. 34. o., 1946. február 23.

³ *Válasz*, 1946. I.

⁴ Uo.

Ennek kulcsmondatai: „Ki a demokrata? Aki a nép javát akarja, együttműködésben a néppel” s „a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen sem.”¹ Néhány héttel korábban, a karácsonyi könyvvásárra jelent meg a *Hunok Párisban*, amelyben Illyés regényes formában idézte fel 1922-ben kezdődő emigrációjának első időszakát. A könyv és a cikk adott alkalmat Horváth Mártonnak, aki 1945-től a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, hogy lapjában támadó cikket írjon Illyés ellen. Szerinte „Illyés túlságosan szűk, a munkásság felé bizalmatlankodó ideológiai beállítottsága okozta, hogy kilendült eredeti pályájából és a polgári világ vonzásának hatása alá került”. A *Magyar Csillagról* „aligha állíthatjuk, hogy balfelé kereste volna a megújulás útját. Inkább küzdött a germanizmusok, mint a németek ellen”. Továbbá: „Nemcsak Párizsban: Ozorán is idegen Illyés.” S az ő januári cikkében „ugyanazok az oldalgóságok vannak a demokrácia ellen, mint amiket a háború alatt a németek ellen használtunk. A rendőri túlkapások oldaláról mutatja be a demokráciát falun...”²

Néhány hónappal később, a *Válság* júniusi számában a mindössze húszéves Nagy László³ közölt 25 folyóiratoldálny elemzést a *Válaszról*, egyértelműen elutasítóan bíráló, mielőbbi baloldali fordulatot követelő szemlélettel. Legrészletesebben a lap legfontosabb szerzőit: Illyés Gyulát, Németh Lászlót és Bibó Istvánt bírálta. Szerinte „Zsákutcába jutott egy út, amelyen az új *Válasz* elindult, s most új utakat kell keresni.”⁴ A népi írók és Németh László követőjeként induló fiatalember gondolatmenete feltűnő egyezést mutat a vezető bolsevik politikusokéval, s ez nem is meglepő. Illyés egyik

¹ *Válasz*, 1947. 1.

² Illyés Gyula – *Szabad Nép*, 1947. január és Horváth Márton: *Lobogónk: Petőfi*, Bp., Szikra, 1950., 121–128. o.

³ A később B. Nagy Lászlóként (1927–1973) ismertté vált s tragikus sorsú irodalom- és filmkritikus.

⁴ *A Válasz útja – Valóság*, 1947. június, 469. o.

későbbi interjújából¹ tudható, hogy a szerzőt maga Révai József készítette fel a cikk megírására.

A *Válasz* nem tért új utakra, a magyar politikai helyzet viszont egyre komorabbá vált. 1949 tavaszára már formálisan is alig-alig létezett a többpártrendszer, s érzékelhető volt, hogy a *Válasz*nak is meg kell szűnnie. Az 1949. évi 3–4. számban jelent meg a szerkesztő Illyés *Szűnjék meg a Válasz*, című közleménye, amely súlyos anyagi gondokról tudósított, s előfizetők toborzására buzdított. Ezután már csak egyetlen, ugyancsak összevont szám jelent meg, s ezt már azzal a tudattal szerkesztették, hogy ez a búcsúzás az olvasótól, s alighanem az irodalmi élettől is. A legjobban éppen a kommunistáknak-bolsevikoknak kellett tudniuk, hogy nem fog több szám megjelenni, de ez sem korlátozta őket abban, hogy a *Szabad Nép* névtelen – tehát szerkesztőségi állásfoglalást is jelentő – cikkben minősítse megsemmisítően a folyóiratot. A „*Válasz*” a *lejtőn*² egyetlen jó szót sem tud már szólni a lapról, amelyből „az ellenforradalom szele csap meg”: „A dolgozó osztályok ellenségeinek gátlás nélkül engedi át hasábjait a *Válasz*. Ez a *Választ* alapvetően jellemzi. De ezek mellett az árulók mellett ott brekeg az egész burzsoá-kispolgári l'art pour l'art mocsara...” Az utolsó számból név szerint Hajnal István történettudós, Fazekas László, Weöres Sándor és Szentkuthy Miklós, régebbi hivatkozással Illyés Gyula írásai kapnak bolsevik bírálatot. A végkövetkeztetés: „Az emberiség nagy középponti problémájának – a szocialista és az imperialista tábor szembenállásának – kérdésében a *Válasz* három éven át

¹ A beszélgetést Harsányi István készítette. Idézi: H. I.: *A Magyar Népi Művelődési Intézet – Kultúra és Közösség*, 1982. 4. 38. o. Szó esik a támadásokról Kabdebó Lóránt interjújában is: *A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával*. Szerk.: Földes Anna. Bp., Szépirodalmi, 1986. 794. o. Illyés emlékezetében az 1947-es és az 1949-es bírálatok egybemosódtak.

² *Szabad Nép*, 1949. szeptember 25. Visszaemlékezések szerint a cikk szerzője Lakatos Imre (1922–1974) volt, aki ekkor neofita bolsevik, 1950–1953 között börtönben ül, 1956-ban emigrál, Londonban a matematikai logika nemzetközi híru professzora lesz.

nem talált alkalmat nyílt színvallásra. Pedig az irodalomnak sem utolsó feladata e harc szolgálata. Az irodalom fegyver, fegyver vagy ennek, vagy annak a tábornak a kezében. Van szocialista realizmus ezen az oldalon, amely a népet »derűssé, a kommunizmus ügyében hívővé, semmi akadálytól sem visszariadóvá és minden nehézséget legyőzni készsé« neveli és van az imperialista dekadencia, miszticizmus, pornográfia, amely a népet elbátortalanítja, elcsüggeszti, öntudatlan állattá alacsonyítja. A *Válasz* nem a mi irodalmunk táborában van.”¹

Ehhez már nem sok újat tesz hozzá Horváth Márton újabb írása, amely viszont továbbra is nyitva hagyja a „megtérés” lehetőségét Illyés számára. A folyóiratot a burzsoá nacionalista ideológia vezető orgánumának, szovjetellenesnek, imperialista szemetet közlőnek nevezi, majd így folytatja: „...éles elvi kritikát alkalmazunk először is a *Válasz* irányzatával, a Németh László-izmussal szemben, ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot, mely él és visszaél Illyés nevével. Ugyancsak éles elvi kritikának vetjük alá Illyés egész politikai és írói pályafutását – természetesen nem azzal a céllal, hogy Illyést megsemmisítsük, hanem azzal a céllal, hogy hibáinak és álláspontjának tarthatatlanságára rábresztve őt, elősegítsük politikai és írói csatlakozását népi demokráciánkhoz. [...] Lehet, hogy Illyést nehezebb »indulásra« készíteni, mint ötmillió parasztunkat. De – meg kell kísérelni.”²

E néhány esztendőben Illyésnek volt még egy szívügye: a parasztság művelődésének elősegítése. E célból jött létre a Magyar Népi Művelődési Intézet 1946. július 13-án, Illyés Gyula elnöklétével. Gombos Imre lett a titkár, Harsányi István az ügyvezető. Az útnak indító kiáltvány Illyés műve.³ A munkába Németh László is

¹ Uo.

² Horváth Márton: *A „Válasz” köre* – H. M.: *Lobogóink: Petőfi*, Bp., Szikra, 1950., 156–166. o. A cikk korábbi közléséről nincs adat.

³ *Kiáltvány. A parasztság művelődése ügyében* – *Szabad Szó*, 1946. júl. 21. Újra-közlése: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Bp., Szépirodalmi, 1987, 73–79. o.

bekapcsolódott. Polgári iskolákat, gimnáziumokat, tanítóképzőket hoztak létre, szakmai továbbképzéseket tartottak, füzet sorozatot adtak ki, vándorkönyvtárakat működtettek. Keresztury Dezső lemondása után Ortutay Gyula, az utód már nem pártolta az intézetet, s a miniszter 1948 májusában lemondatta az elnökségről Illyést, majd októberben formálisan is megszüntette az intézményt.¹

A bolsevik politika az írókat – a művészeket, általában a szellemi élet képviselőit – három csoportra osztotta: a demokratikus rendszer táborába tartozókra, mint Darvas, Déry, Veres Péter, Zelt Zoltán; ellenségekre, s erre Németh László bizonyult a legjobb példának; valamint ingadozókra, s ide sorolódott elsősorban éppen Illyés Gyula. A fordulat évének lezárultával, a proletárdiktatúrának nevezett sztálinista-rákossista terror beköszöntével átmenetileg ez az Illyés-kép rögzült a bolsevikok körében. Ez a helyzet azonban sem a minősítők, sem az alkotó felől nézve nem tarthatott örökké. A bolsevikok „nevelő hatásuk” eredményét szerették volna felmutatni, mert Illyésnek az ellenséges táborba való besorolását még ők is túlságosan kockázatosnak tartották, s különben is a fejlődéselv büvöletében éltek. Maga Illyés is nagyon nehezen viselte volna el a tartós és teljes körű hallgatást, s elsősorban nem alkotáslélektani okokból, hanem azért, mert írói feladatának tartotta mindvégig a nemzet szolgálatát, igazi érdekeinek képviselését, s okkal gondolta, hogy a nagyon nagy bajban erre még inkább szükség van. Alighanem megtehetné volna ő is, hogy csak műfordításaival, gyermekirodalmi munkákkal² legyen jelen, de ezt kevésnek tartotta. Sikerült találnia egy keskeny sávot, amelyen haladva a maga igazát fejthette ki, ugyanakkor a bolsevikok is úgy tehettek, mintha valóban az ő emberükké vált volna. A Nemzeti Parasztpárt jelszava ez volt: A néppel a népért! A bolsevikok viszont azt hirdették – moz-

¹ Az intézet története Harsányi István említett tanulmányában olvasható.

² A *Hetvenhét magyar népmese* 1953 óta alighanem a legtöbb kiadást megért szépirodalmi mű.

galmi dalban is, hogy „A párttal, a néppel egy az utunk”.¹ A közös fogalom a népé. Illyés nem írt a pártból, csak a népről, annak történelmét, forradalmi és szabadságküzdelmeit állítva a középpontba. Így született meg 1848 témakörében a *Két férfi* filmregénye Petőfiről és Bemről, majd az *Ozori példa* és a *Fáklyaláng*, a régebbi múltba tekintve a *Dózsa György*. Ez a három dráma érzéketlenül fejezi ki Illyés álláspontját a Rákosi-diktatúra éveiben: a népért valóban csak a néppel lehet küzdeni, s a szabadságra vágyó nép csodákra lehet képes: még az ellenséget is kiűzheti az országból, nemcsak a belsőt, hanem a külsőt is. De mindez már egy újabb szakasz Illyés Gyula és a népi-bolsevik ellentét történetében.

Árgus, 2003. 6–7. sz. 48–54.

¹ Horváth Márton: *Magyar irodalom – szovjet irodalom* = H. M.: *Lobogónk: Petőfi*, i. m. 243–245. o.

1947. JANUÁR:

FORDULAT ILLYÉS GYULA BOLSEVIK MEGÍTÉLÉSÉBEN

A két világháború közötti korszak egyik legfényesebb és legteljesebb esztétikai értékű írói beérkezése Illyés Gyuláé. A harmincas évek végére már nyilvánvaló, hogy a kortárs irodalom megkerülhetetlen, vezető alkotója, s amikor a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként 1941 őszén Babits Mihály örökébe lép, nemcsak jelképesen, hanem valóságosan is átveszi az irodalmi vezér szerepkörét. Táborokhoz kötődött, közvetített közöttük, és felettük is állt, azaz született egyeztető volt, ám nem a simulékonyosság, hanem az értékközpontság szellemében. Továbbfejlesztve alkalmazta a reneszánsz filozófus, Cusanus tételét, a coincidentia oppositorum elvét, amelyet 1947-ben Vas István így fogalmazott meg *Nicolaus Cusanus sírja* című versében:

Ellentétek keresztezési pontja

Ez az egész világ, a végtelen sok

– Lényeiben, és mégis oszthatatlan

Egység.

A második világháború befejeződésének hónapjaiban, 1945 tavaszán mégsem volt teljesen egyértelmű Illyés Gyula helyzete, s ennek okát jórészt az egyeztető szerepkör felvállalásában lelhetjük meg. Bár 1945-ig számos sajtóperben volt vádlott, bár 1944-ben a német megszállás, majd a nyilas puccs után is bujkálnia kellett, bár 1944 őszén tőle rendelték meg a – sajnos kibontakozni nem tudó – nemzeti ellenállás indulójának szövegét (*Rendet*), vélt jobboldalisága, sőt szélsőjobboldalisága miatt mind a polgári radikálisok, mind a szociáldemokraták részéről sorozatos támadások érik őt is, nem csak a népi írók mozgalmának tőle valóban jobbra álló alkotóit. Történik mindez dacára annak, hogy Illyés Gyula már az ide-

iglenes nemzetgyűlésnek is képviselője, s az országot irányító koalícióban részt vevő Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője. Ugyanakkor a Magyar Kommunista Párt számára rendkívül fontos volt eleinte a Nemzeti Parasztpárt is, amely kis párt ugyan, de a Független Kisgazdapárttól balra helyezkedett el, s mivel vezetői között titkos kommunisták is voltak (Darvas József, Erdei Ferenc), remélni lehetett, hogy ez a párt a kommunisták egyre odaadóbb segítőjévé válik az országos és a parasztpolitikában is. Rákosiéknak tehát az volt az érdekük, hogy kiálljanak a Nemzeti Parasztpárt vezető személyiségei mellett – mindaddig, amíg szükségük van rájuk. Így – a nyilvánosság előtt – 1945-ben és 1946-ban is „megvédték” Illyés Gyulát a rágalmozó támadásoktól. Sőt meg is akarták nyerni a maguk érdekeinek, s ennek köszönhető, hogy Illyés Gyulának azokat a kívánságait-követeléseit, amelyekkel meggyanúsított író-társainak sorsát akarta rendezni, lényegében elfogadták. Így rendeződhetett, ha nehezen is, Szabó Lőrinc és Németh László 1945 utáni sorsa, így sikerült elérni, hogy a szépíróknak ne kelljen igazolóbizottság elé állniuk. Szerepet játszhatott ebben az is, hogy az ekkori kommunista vezetők még tisztelték az irodalmat, s ha más-ként nem, az osztályharc eszközeként fontosnak is tartották.

1946 nyár végi, őszi hónapjaiban olyan események zajlottak a Nemzeti Parasztpártban Illyés Gyulának immár csak csöndes részvételével (hiszen 1946 márciusában lemondott pártbeli tisztségeiről), továbbá Illyés irodalmi szerepvállalásában a *Válasz* 1946. októberi újraindításával, majd a *Hunok Párisban* 1946. decemberi megjelentetésével, amelyek a kommunistákat radikális és nyilvános bírálatra ingerelték.

A Nemzeti Parasztpártban 1946 folyamán egyre nyilvánvalóbbá vált a baloldal (Darvas József, Erdei Ferenc) és a jobbszárny (Kovács Imre) ellentéte. Kovács Imre világosan felismerte, hogy a baloldal a kommunisták fiókszervezetévé kívánja változtatni a parasztpártot, s az eltávolodó önállóság mellett állt ki híveivel. Ez egyúttal a kisgazdapárthoz való közeledést is jelentette volna. 1946 augusztusában Kovács Imre memorandumot intézett Veres Péter-

hez, a párt elnökéhez a pártpolitikai gondok megoldásának érdekében, s ezt rajta kívül Farkas Ferenc, Illyés Gyula és Keresztury Dezső írta alá. November elején nagyválasztmányi ülést tartott a parasztpárt. Az ütközőponton álló Veres Péter a párt baloldalával tartott, politikájának folytatására s egy általa javasolt összetételű politikai bizottság megválasztására szólított fel. Kovács Imre erre bizalmatlansági indítványt és egy másik listát nyújtott be további tizenkét parlamenti képviselő aláírásával. Köztük volt Illyés Gyula is. Veres Péter ellenállása miatt Kovács Imre végül visszavonta javaslatát. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Nemzeti Parasztpártban történekekről a kommunistáknak mindig naprakész információik voltak, így az sem maradhatott rejtve előttük, hogy Illyés Kovács Imre híve.¹

Az 1946 októberében megjelenő *Válasz* programcikkét természetesen Illyés írta. *Az idő kérdései* – figyelembe véve a parasztpárt imént vázolt helyzetét s abban Illyés szerepét – nem tekinthető a kommunista párttól való eltávolodásnak, bár nyilvánvaló, hogy Illyés mást ért a szocializmuson, mint Révaiék. Elképzelése szerint „Európa népeinek most következő fél százada arra megy, hogy a nacionalizmus igazán maradi légköréből kibontódva miképp erjedjenek át külön-külön, majd együttesen a szocializmusba s azon át abba az új erkölcsiségbe, amelynek épp a szocialista eszme a legfőbb tünete”. Kijelenti azt is, hogy „a parasztság harcostársa ma nem a polgár, hanem a munkás”. De közli ezek előtt azt is, hogy „elvész a magyarság, ha a reakcióba hátrál, ha szorultságából és szorongásából nem tudja kivágni magát legjobbjaival a neki való demokráciába”. E mondat megfogalmazása – akárcsak az egész cikké – visszafogott, ám Révaiék számára is egyértelmű lehetett, hogy Illyés másként gondolkodik arról is, hogy kik a legjobbak, arról is, hogy milyen a nekünk való demokrácia. A kommunista párt számára azonnal nyilvánvaló volt, hogy a *Válasz*, elsősorban Bibó

¹ Illyés parasztpárti szerepéről források alapján tájékozódhatunk Tóth István *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948* című könyvéből (Bp., Kossuth, 1972).

István elemzéseivel, azok szellemi holdudvarával, továbbá szépirodalmi anyagával másfajta ideológiai és politikai utat képvisel, mint ők.

A *Válasz* első számának fogadtatása még korántsem jelentett kiélező szembehelyezkedést. A *Forum* ugyancsak októberi száma egyrészt két részletet közölt a *Hunok Párisban* megjelenés előtt álló kéziratából: a *Nyitány* című fejezetet és az abban leírt Sorbonne-beli Petőfi-ünnepséget értékelő részt az *Írástudók pezsdülése* című fejezet elejéről, másrészt közreadta Lukács György elemzését, melynek tárgya és címe *A Válasz első száma*. Lukács itt valódi népfrontos szemlélettel üdvözölte az új folyóiratot, s bár vitatkozott, főként Bibó István és Farkas Ferenc írásaival, a népi írók mozgalmának korlátozottságával, Illyés programcikkét – egyetlen bíráló megjegyzéstől eltekintve – elismerően fogadta: „Nemcsak az örvendetes, hogy a folyóiratnak már megindulásában pregnáns iránya van, hanem az is, hogy ez az irány határozott állásfoglalást jelent a népi demokrácia mellett.” S ha ez így van, „ha a *Válasz* ezt a programot igazán következetesen végrehajtja, fel nem becsülhető szolgálatot tesz a népi demokrácia kifejlődésének”.

A *Hunok Párisban* közlését Illyés 1943 második felében kezdte meg a *Magyar Csillagban*. 1944 tavaszáig tíz részlet jelent meg, majd a már említett *Forum* és az újrainduló *Válasz* novemberi számában még egy-egy. Ezek közvetlenül megelőzték a teljes szöveg kiadását, nyilvánvalóan figyelemfelkeltő szerepük is volt. A *Magyar Csillag* közlései a könyvnek közel a felét teszik ki, ám a szövegfolyam kihagyásos, és a végső időrendet sem mindig követi. A kihagyott részek a folyóiratközlésekben összekötő mondatokat igényelnek, máskor viszont a folyóiratban már megjelent szövegrészeket kerülnek törlésre. Általában jellemző a nyelvi-stiláris javítás. A közlések alapján a megjelent könyv bírálói pontosan tudhatták, hogy a mű 1945 előtt fogant, szövegének jelentős része is akkor keletkezett, ám ennek mindössze két kritika tulajdonított jelentőséget, említve a bátorságot, a megszállt Franciaország mel-

letti kiállást.¹ A többiek vagy nem tartották fontosnak ezt az időszerezést csak látszólag elvesztő tényt, vagy tudatosan elhallgatták, mert nem illett bele Illyés-képükbe. S ez utóbbiak éppen a szélsőbaloldali bírálók voltak.

Illyés Gyula 1946 novemberének második felében többedmagával nyugat-európai útra indult egy svájci segélyszervezet meghívására.² Útjának állomásai: Genf, Brisaggio, Róma, Genf, Párizs. 1947 februárjának közepén tért haza. Feleségével való levelezéséből tudható,³ hogy a *Hunok Párisban* kritikai fogadtatásának első írásairól értesült, sőt a *Szabad Népb*en közölt Horváth Márton-cikket⁴ – a lap párizsi tudósítójának révén – olvashatta is, továbbá Bóka László (első) cikkét, ám közlése szerint: „Egyiktől sem lettem okosabb.”

Illyés Genfből 1946. december 5-i levelével küldte el „a *Válasz* januári számába szánt vezető cikket”. Ez *Újévre* címmel meg is jelent. Levelében Illyés nagyon szkeptikus volt e cikk értékét illetően. Flóra szerint az írás „nagyon merész, de nagyon szép” (1946. december 17.), a megjelenést követően pedig azt írta, hogy „*Válasz*-beli újévi cikked mindenkinek nagyon tetszett, a *Szabad Szó* részleteket közölt belőle” (1947. január 13.). Az elismerés a *Válasz* és a parasztpárt baráti köréből érkezhett, hiszen Horváth Márton említett cikke igen elítélően reflektált: „Talán mi is a megbocsátás mosolyával nézhetnénk Illyést, mint ahogy ő nézi húsz évvel ezelőtti énjét, ha 1945–46 felrázta volna. A *Válasz* januári száma azonban nem ezt mutatja. Illyés Gyula cikkében

¹ Kelemen János, *Szabad Szó*, 1946. december 22. és Sándor Kálmán, *Új Szó*, 1946. december 29.

² Naplójegyzeteinek tanúsága szerint november 22-én indult el Márai Sándor, Ferenczy Béné, Pátzay Pál, Czöbel Béla, Cs. Szabó László, Szőnyi István társaságában. Lásd Illyés Gyula, *Naplójegyzetek 1946–1960*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 118. o.

³ Illyés Gyula levelezése feleségével, Kozmutza Flórával (1946. november 23.–1947. február 17.), *Magyar Szemle*, 1995–1996. A hivatkozott levelek: december 29., január 13. és január 18–19. o.

⁴ *Szabad Népb*, 1947. január 12., vasárnap.

ugyanazok az oldalvágások vannak a demokrácia ellen, mint amiket a háború alatt a németek ellen használtunk. A rendőri túlkapások oldaláról mutatja be a demokráciát falun...”

Az *Újévre* Genfben keletkezett,¹ nyitójelenete azonban egy magyar faluba vezet el, ahová Illyés a dolgozók iskolájának megszervezése céljából érkezett, ezért találkozott a helybeli értelmiségiekkel, szakmunkásokkal, akikben azonnal megérezte a tartózkodó viselkedést, amelyet aztán sikerült feloldania. Országos politikai és falujáró tapasztalatait általánosítva lényegében demokraciáfelfogását fejtette ki, amelyet elhatárolt azon 1945 utáni neofitákétól, „akiknek a demokrácia nem belső élmény volt”, akik „a demokráciát holmi monopóliumnak tekintették”, s „így ennek a magyar értelmiségnek is, amelyről itt szoltunk, nem azt magyarázták, amit mi szeretnénk megmagyarázni, hogy haladó, hanem azt, amivel mi még a látszat ellenére is szembeszállunk, hogy haladásellenes. S mindezt a szavak vizsgája alapján, alkalmat sem adva a cselekedetek vizsgájára vagy pótvizsgájára. Mi azt hisszük, van alkalom ilyen viselkedésvizsgára. Hisszük, hogy eredményes lesz. [...] Feladatunknak érezzük, hogy levegőhöz juttassuk ezt a tözegtűzet, hogy kibontsuk a vidéki értelmiség eredendő demokratikus hajlamait.” A cikk alapgondolata a következő: „Ki a jó demokrata? Aki a nép javát akarja, együttműködésben a néppel.” Befejezése pedig így hangzik: „Új esztendő kezdődik. A magyarság vagy demokrata lesz, vagy semmi sem lesz, írtuk nemrég. De a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen sem. Elérkeztünk oda, hogy a szavak helyett cselekvéseivel és alkotásaival mérjük hozzá az embert, minél többet.”

Az *Újévre* az országjáró tapasztalatok mellett az irodalmi életben szerzetekről is szól hasonló szellemben. Kiáll azon írók mellett, „akik a legkülönbözőbb okokból a fasisztaság hírébe kevertettek vagy keveredtek”, pedig ők „csaknem kivétel nélkül a szociális kérdést feszegették. Műveikkel – a hagyomány vonalán – a magyar

¹ Válasz, 1947. 1.

haladásnak adtak segítő lökést. Problémáik – szinte marxista módra megfogalmazhatóan – osztály- sőt osztályharcos problémák voltak. Minderre én akkor ébredtem rá, amikor a demokrácia jel-szavaival az ellenük felsorakozó írókon végigtekintettem. Voltak kitűnő írók ezek között is. De olyan, aki eredendően, egy életre szociális mondandót hozott, alig. Az ő problémáik elsődlegesen lélektaniak vagy esztétikaiak voltak.” Illyés az íróársai ellen indított méltatlan támadásoknak tudja be, hogy – a régi falusi értelmiséghez hasonlóan – ők is hallgatásba burkolóztak, s még ő is csak hosszas unszólással volt képes rábírní őket arra, hogy publikáljanak.

Horváth Márton a maga elhatározott céljainak érdekében tudatosan félremagyarázta Illyés cikkét. Hiszen Illyés nem a demokrácia ellen lépett fel, hanem éppen annak érdekében: a demokratikusnak nevezett jelenkorról mutatta ki a torzultságot, az egészségtelen és sajnos nem periferikus vonásokat.¹ Nem igaz Horváth Mártonnak az az állítása sem, hogy az Illyés által meg nem nevezett, a szociális kérdést feszegető írók – vagy egy részük – „az uralkodó osztályok szempontjai szerint” taglalták ezt a kérdéskört. Horváth Márton mindjárt néven is nevez két alkotót: Németh Lászlót és Kodolányi Jánost, s úgy állítja be, mintha a kommunisták szinte könyörögtek volna, hogy térjenek vissza az irodalomba. Tudható, hogy ez nem ferdítés, hanem hazugság. S bizony Illyésnek volt döntő szerepe abban is, hogy 1945 folyamán ezeket az írókat nem ítélték el, s abban is, hogy később publikálhattak. Hor-

¹ A *Szabad Nép* 1946. szeptember elején hosszabb interjút közölt Illyés Gyulával, Losonczy Géza közreműködésével. Ennek kiindulópontja a Magyar Népi Művelődési Intézet munkáját szervező országjáró körút tapasztalatainak sora. Illyés tömören már ekkor is előadta azokat a megfigyeléseit, amelyeket az *Újévre* című írásában részletesebben kifejtett, s következtetése is hasonló: „Az volt a benyomásom, hogy a kezdeti nehézségek után a demokrácia bizton számíthat a vidék népére mint a népuralmi rendszer egyik leghatalmasabb támaszára.” Kifejtette azt is, hogy „nem haladhatunk jobbfele sem mint nép, sem mint nemzet. A magyarság léte megmentésének egyetlen útja a demokrácia. Ez a megmaradás törvénye számunkra.”

váth Márton szerint viszont „ha csak ezek jelenthetik az irodalmat, akkor a magyar demokráciának nincs irodalma. Mert mit jelenthetnek ők akár egyéni megnyilatkozásaikkal, akár hallgatásukkal? Azt, hogy ha nem is a fasiszta, de a 30-as évek szelleme jelentkezik az irodalom területén. És itt érkeztünk el a döntő kérdéshez, mely közvetlenül érinti a politikai érdekeket is. Ma nem lehet szó a 30-as évek szűk – és mégis haladó – paraszti elkülönüléséről.

A földreform mögöttünk van. Ennek emlegetése aligha visz tovább. *A főkérdés irodalomban, ideológiában és politikában egyaránt az: megtalálja-e a parasztság zöme a testvéri kapcsolatot az élre került munkássággal, vagy pedig a polgárság befolyása alatt marad?* [...] Ha Illyés visszavonultság és hosszas habozás után ismét a polgárság felé vezető utat választja, ha saját magát ismétli, akkor a haladó vonások fokozatosan semmivé válnak nála. Nem azért, mert megváltozott, hanem azért, mert nem változott, amikor az egész környezet más, mint a régi volt.”

A polgárság természetesen szitokszó a bolsevikok számára, a régi világ pedig szinte a pokollal azonos. Nem szabad elfeledni azt sem, hogy Horváth Mártonnak az MKP politikai akadémiáján 1947. január 10-én elhangzott, a *Szabad Népben* két nap múlva közölt Illyés-előadását néhány nappal előzte csak meg a január 5-i lapszám címlapján közölt cikk a köztársaság-ellenes összeesküvés leleplezéséről, mellette Révai József írásával *Összeesküvők és cin kosok* címmel. Ez a minden alapot nélkülöző koncepció per már radikális lépés volt a bolsevik diktatúra megeremtése felé, s ennek ürügyén hurcolták el a szovjet katonai hatóságok 1947. február 25-én Kovács Bélát, a kisgazdapárt főtítkárárt kémkedés vádjával. Illyés demokráciaféltése tehát tragikusan időszerűnek bizonyult, s nyilvánvaló, hogy éppen ezért reagáltak rá olyan hevesen a bolsevikok.

A *Hunok Párisban* ismertetései, kritikái 1946. december 9-étől kezdve jelentek meg. Először újságokban, de januárban már folyóiratokban is. A visszhang eleinte egyöntetűen elismerő volt, a kommunisták részéről is. Az *Új Szó* például, „A Vörös Hadsereg

lapja Magyarország lakossága számára”, december 29-i számában közölte Sándor Kálmán egyértelmű méltatását, mely felidézte a húszéves Illyés forradalmárságát s bátorságát is a könyv fejezeteinek 1943–44-es közlésével. Flóra pedig azt írta december 29-i levelében, hogy „Illés Bélának rendkívül tetszik a könyv, a *Puszták népével* egy szintre helyezi. A lelkemre kötötte, írjam ezt meg neked.” Ez a két kommunista író nyilván még nem tudta azt, amit a vezető politikusok már elhatároztak: Illyés Gyula nem lehet az MKP közeli szövetségese, legfeljebb – a későbbi minősítés szerint – útítársa.

Horváth Márton kettős tárgykörű előadást tartott: József Attiláról és Illyés Gyuláról. A *Szabad Nép* csak a második részt közölte, azzal a megjegyzéssel, hogy „Alább hozzuk az előadás néhány olyan részletét, mely Illyés Gyulával foglalkozik”. Így kezdődik a publikáció: „Ha Illyésről beszélek – mondta az előadó –, azzal kell kezdenem, hogy a legnagyobb élő magyar író. De éppen mert őt megelőzően Adyról és József Attiláról esett szó, a legnagyobb mértéket kell vele szemben is alkalmazni. S a »legnagyobb mérték« Illyéssel kapcsolatban azt jelenti, hogy a kritika hangja elnyomja a dicséret szavait.” Az ezt követő szöveg teljesen azonos a *Lobogónk: Petőfi* című kötetben 1950-ben közöltekkel. A bevezető mondatok kihagyása egyértelműen azt is jelenti, hogy 1950-ben a bolsevikok már nem tartották Illyést a legnagyobb élő magyar írónak, nem tartották a politikai élet szereplőjének sem. A mindössze hét normál könyvoldalny írás áttekintően bírálja Illyés egész addigi munkásságát és magatartását, majd a *Hunok Párisban*, utána az *Újévre* kivesézése következik. Horváth Márton szerint Illyést, a népi írói mozgalom vezéralakját a munkásságtól való paraszti elkülönülés jellemzi. Nem helyeselhető a mozgalom 1936-os kapcsolatfelvétele Gömbös Gyula miniszterelnökkel: Illyés az urak környezetében nem a népet képviselte: „a munkásság felé bizalmatlankodó ideológiai beállítottsága okozta, hogy kilendült eredeti pályájából és a polgári világ vonzásának hatása alá került.” A népiesek és az urbánusok voltaképpen rokonok egymással: egyaránt

bizalmatlanok a munkássággal szemben, s egyaránt jellemzi őket a forma hallatlan túlbecsülése a tartalom rovására. Erre Illyés esetében a példa a *Magyar Csillag*, amely nem nevezhető sem baloldali lapnak, sem németellenesnek. „Illyés egyetlen ugrással Ozoráról Párizsban termett, de visszafelé eltévesztette az utat.”

Horváth szerint a *Hunok Párisban* lényege: „elkezdí a munkásmozgalommal és befejezi azzal, hogy hátat fordít a mozgalomnak.” Szóba kerül a *Koratavasz* is, amely a bíráló szerint nem érti, nem mutatja be 1918 jelentőségét, s így „nemcsak Párizsban: Ozorán is idegen Illyés”. S idézi a jeles korcsolyázási jelenetet, amelyben a főszereplő „siklik, ahogy a szél fújja”. Az *Újévre* már bemutatott elítélése után a végkövetkeztetés az, hogy „Illyésékre – jelenlegi beállítottságukban – nem számíthatunk”, s akkor a baloldali írók megújulására és egy új generáció felnevelésére kell törekedni, továbbá: „Bátran kell írni, a kritika hangját nem elnémítani, nemcsak a demokrácia dicsőségét zengeni, hanem bírálni fonákságait.” A demokrácia fonákságait feltáró Illyés szigorú megrovása után furcsa ez a befejezés, ám ekkoriban ez kezdett jellemzővé válni.

A *Szabad Szó*, a parasztpárt lapja azonnal vitába szállt Horváth Mártonnal, cáfolta állításait, elítélte módszerét, s rámutatott arra, hogy „olyan szempontokat használt Illyés Gyula értékelésénél, mint annak idején éppen a szélsőbaloldalon, amikor József Attila megítéléséről volt szó”.¹ A *Nagyvilág* viszont lelkesen üdvözölte Horváth Márton bírálatát, s óvta azokat, akik támadást láttak benne: „Ne lássák gáncsvető szándéknak a vívó előreugró lépését. Higgyünk a tiszta szándékban, a magasra néző tekintetben, abban a légkörben, amikor a bírálat már elismerést is jelent.”²

A *Forum* januári számában Losonczy Géza közölt kritikát az új műről. Ez a Horváth Márton-féle nézet ismétlése: a könyv lényege a munkásmozgalomtól való eltávolodás. Feletteséhez hasonlóan Losonczy is lekicsinyli az Illyést a párizsi munkásmozgalomban

¹ k. j. [Kelemen János], *Vita Illyés Gyula körül*, *Szabad Szó*, 1947. január 14.

² – K., *Vita Illyés Gyuláról*, *Nagyvilág*, 1947. január 15.

érő sérelmeket. Együttal alkalmat talált még egy aktuálpolitikai vágásra is: a kívülálló magatartás „adott okot a másik oldalon Parragi Györgynek arra, hogy Illyés Gyula nevét mostanában mindig megemlítsé az ő »humanistái« sorában. Ez a fajta »humanizmus« azonban emberi és politikai ingadozásokra, ballépésekre, művészetben pedig az arányos felépítés, az elmélyülő műgond s a ragyogó magyar nyelv ellenére is hanyatláshoz vezet.”

Parragi György a *Magyar Nemzet* vezércikkírója ekkoriban. Érdemes idézni azt a szöveghelyet, melyre – általánosítva – utal a bíráló, s amely a lap 1946. december 15-i számában jelent meg *Európa a nihilizmus után?* címmel: „Egyelőre kevés a száma azoknak a bátor harcosoknak, akik az európai gondolatért, az európai szabadságért, amely mindig egyet jelentett a lelkiismeret és a szellem szabadságával, megalkuvás nélkül síkra mernek szállni, akik nem frakciókban, blokkokban, provinciában, szektában keresik a maguk anyagi létének biztonságát, hanem akik egyetemes európai szemléletben nézik ezt az agyonsanyargatott európai földrészt és ennek boldogtalan lakóját, az európai embert. Kevesen vannak a Malraux-k, a Silone-k, a Mauriacok, a Spenderek, a Koestlerék, az Illyés Gyulák, akik ma is elsősorban európaiak és nem pártgólemek mernek lenni.”

Az Illyés-fogadtatás januári fordulatát jelzi az e havi *Valóság*-ban megjelent terjedelmes tanulmány is. Szabó Árpád *Polgári költészet – népi költészet* című írásának első része még a decemberi folyóiratszámában Kosztolányi Dezsővel foglalkozott, ez a második pedig friss marxista ismereteinek szellemében ítélte meg Illyést, aki szerinte rendre kompromisszumokra kényszerül, hiszen „fél lábbal a polgársághoz, fél lábbal pedig a parasztsághoz tartozik. Bármennyire gyűlöli is a kapitalista polgárosultságot, igazán meghaladni ezt az állapotot nem tudja, hiszen műveltsége mégiscsak polgári. A polgárságtól való gyökeres elszakadásra a gyakorlatban példát csak a munkásosztály szellemi képviselői mutattak.” Jellemző az is, hogy ez az írás részletezően szembehelyezi Petőfi következetes forradalmiságát Illyés „tétovázásaival”.

Az 1947. januári fordulat a *Hunok Párisban* szélsőbaloldali fogadtatásában groteszk példát is felmutat. Bóka László az *Új Magyarország* január 4-i számában lelkes méltatást közölt Illyés új művéről, amelynek esztétikai értékei oly számosak, hogy Illyés világszemléletének amúgy bírálható elemeiről még hosszú ideig szót sem lehet ejteni. Aztán megjelent Horváth Márton írása, történt egy s más a nagypolitikában, s a *Világosság* február 21-i számában Bóka László már úgy vélekedik, hogy bár a könyv „a széptan pápaszemén át vizsgálva: remekmű”, valójában „leleplező írásmű”, hiszen „leleplezi Illyés egyéniségének belső hasadásait, az osztályából kinőtt, de osztályától elszakadni nem tudó s vele teljesen azonosulni mégis képtelen lélek gyötrődését. Ez a könyv feltárja ennek a felemás léleknek elfogultságait: habzsoló műveltségvágyának s paraszti ironiájának ellentéteit, antiszemitizmusát, és leleplezi azt a beteges-ideges érzékenységet, mely végül – egy sértődés okán – kiszakította őt a munkásság egyetemes közösségéből és a felé az egyoldalú népi-irodalmi irány felé sodorta, mely mindmáig bővületében tartja. Ez az út tele van buktatókkal, társai közül sokan el is buktak rajta (elég, ha Kodolányi csúf példáját említem): Illyést tehetsége mentette meg. Eddig. De meddig?”

Közel negyed századot kellett várni a *Hunok Párisban* új kiadására. Ehhez a szerző *Hőseink sorsa. Utóirat 1970-ből* címmel írta meg művének keletkezéstörténetét, s azt, hogy az ellenséges fogadtatás miatt hagyta abba a körképnek tervezett munkát. Néhány, a közelmúltban megjelent töredék készült csak el,¹ s így talán éppen a körkép tervezett második kötete az első jelentős tétele a Rákosi-kor „leltárhiányának”, az el nem készült művek sorának.

Egy régi tanulmányában Kenyeres Zoltán független elkötelezettségnek nevezte Illyés magatartását, amely „a pártoktól és cso-

¹ *Lent és fönt, Bányák és kohók, Bátyám regénye* = Illyés Gyula, *Regények*, I–II, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok).

portosulásoktól való függetlenség, de a nép iránti elkötelezettség”,¹ s amely 1945 előtt alakult ki, de az utána következő két évtizedben is jelen van. Ma már kiegészíthető az állítás: mindvégig megtalálható. A kommunista párt viszont éppen a független szellemektől idegenkedett a leginkább, s mivel Illyést nem tudták sorkatonává tenni, partizánként sem számítottak rá.

Kenyeres Zoltán Emlékkönyv, 2004.

¹ Kenyeres Zoltán, *Illyés Gyula irodalomszemlélete* = K. Z., *Gondolkodó irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 101–108. o.

A MŰFAJTEREMTŐ, MŰFAJOKAT ÚJJÁTEREMTŐ ILLYÉS

Ha megfontolandónak tartjuk azt az értelmezést, amely szerint a 19. századot az első világháború zárta le, a rákövetkezőt pedig 1990 táján a szocialista világrendszer összeomlása, akkor nemcsak azzal szembesülhetünk, hogy a huszadiknak nevezett század jóval rövidebb volt – történelmi korszakként értve – a lehetséges időtartamánál, hanem azt is, hogy ma, 2002-ben már kijelenthető: a 20. század látványosan távolodik tőlünk. A jelenkor tipikus polgárát, legyen akárhány esztendő, egyre kevésbé foglalkoztatja a már „lezárult” történelmi korszak, s hajlamos balgának tekinteni akár régen volt önmagát is jelenbeli tudatállapotához képest. E vélekedésében a tömegkommunikáció mellett gyakorta jeles tudósok is megerősítik, ráadásul a hétköznapiak élettapasztalatai is efelé terelhetnek bennünket. Nem kell az a 20. század, amely a világot formálhatónak, emberarcúbbá tehetőnek gondolta, tehát hitt valamiféle haladásban, s valamiképpen abban is, hogy az ember nemcsak önmagáért létezik, hanem – közösségek tagjaként – a többiekért is.

Illyés Gyula ennek a rövid 20. századnak volt a költője, sokműfajú alkotója, nemzeti intézménnyé váló közszereplője s elsősorban talán éppen ezért a jelenkornak őrá sincs szüksége. Az idősebb nemzedékek egyes rétegeiben máig hatóan él ugyan munkássága és személyisége, de ott is mind fakulóbban. Fél évszázada része a középiskolai irodalmi tananyagnak, halála óta a klasszikusoknak kijáró terjedelemben, ám érdemi tanítására nem is mindenhol kerül sor az érettségire készülés lázában. Terjedelmes életművéből néhány lapnyit ha elolvasnak a mai fiatalok, s még az egyetemek magyar szakos hallgatói is inkább pletykák és legendák alapján nyilvánítanak véleményt róla, s így: elutasítót. Társadalomlélektani vizsgálódást igényelne, hogy miként képesek a szellemi-

irodalmi életben keletkezett, akár sok-sok évtizedes rágalmak, gyűlölködések máig hatóan befolyásolni a közvéleményt. Mert Illyésről nemcsak azt írták le, hogy nemzeti költő, hogy európai, egyetemes, összegző érvényű a munkássága, nemcsak hazai és külföldi kitüntetésekkel halmozták el (hajszálon múlt, hogy a Nobel-díjat is megkapja), hanem nevezték szélsőjobboldalinak, antiszemitának, fasisztának, fajvédőnek, magyarkodónak, nacionalistának, ugyanakkor szélsőbaloldalinak, kommunisabérencnek, továbbá kétkulacsosnak, ingadozónak, ravaszul taktikusnak. Mondták, hogy börtönben lenne a helye, s bizony 1922-től a hatvanas évek elejéig erre többször volt is esélye, ugyanakkor azt is bűnéül tudták be, hogy egyszer sem került börtönbe.

Valóban annyira „ravasz” volt, hogy 1922-ben inkább emigrált a letartóztatás elől, 1944 tavaszán idehaza kezdett bujdosni. 1956 után pedig nyilván annak köszönhette fizikai értelemben a szabadságát, hogy nem volt kommunista, csak „útítárs”. Mindig „szerencséje volt”, mondogatták ezt is elítélően. S erre az ő reflexiója: annyi rágalmat senkire, talán még Babitsra se szórtak, mint őrá.

Nem kell nekünk Illyés Gyula? Vagy talán mi nem kellünk magunknak? 20. századi énünket próbáljuk emlékezetünkéből, majd génjeinkből is kitörölni? S bár még élnek tovább a rossz legendák, ezért övezi egyre inkább csönd az Illyés-életművet? Erről a joggal feltételezhető okról azonban nem nagyon szoktunk beszélni. Az Illyés Gyula halála óta eltelt közel két évtized sokféle írásos és szóbeli megnyilvánulása, ha indokolni próbálta, hogy miért nem kell Illyés Gyula, akkor részben ideológiai-politikai, részben esztétikai érveket hozott fel, legigényesebben pedig össze is kapcsolta a két érvcsoporthat. Az ideológiai-politikai indoklás az életmű és az életút részleges, tényeket sokszor nem tudó vagy rosszul értelmező ismeretén alapul. Az olykor zsigeri szintű elutasítás különösen furcsa egy olyan társadalomban, amely valódi bűnösöknek nemcsak megbocsát, hanem valóságos hősöknek hajlamos tekinteni őket. Kádár Jánost például óriási tömegek tartják a mindenkori magyar történe-

lem egyik legnagyobbjának, Illyést ugyanakkor elítélik, mert van néhány fotó, amelyen udvariasan kezét fog a politikussal.

Az esztétikai elutasításnak van egy a normális szellemi életben magától értetődő formája. Mint minden jelentős alkotó, Illyés is egyfajta irodalmi irányt, izlést képviselt, s a szembeötlően másfajta irányok, poétikai szemléletmódok érthetően nem vonzódtak hozzá. Ez a szembenállás olykor politikai csatározásként jelent meg, mint a harmincas évek népi–urbánus vitáiban, olykor inkább esztétikai kifogásokban, mint az újholdasok Illyés-képében. Ez utóbbiba belejátszott a költőszerep másfajta felfogása is, s ennek már voltak ideológiai-politikai következményei is.

A kétféle érvrendszert szervesen egységessé a posztmodern felfogás tette. Hirdetői 1970 tájára teszik világtendenciaként a posztmodern korszak kezdetét, s ezzel lényegében nemcsak a 20. század, hanem a felvilágosodástól addig tartó időszak lezárulását is. E több mint kétszáz éves periódus felbomlása, egyúttal az új korszak előkészítése 1930 táján kezdődött meg, s e késő modern periódus legnagyobb magyar alkotói Szabó Lőrinc és József Attila, bennük fellelhetők pre-posztmodern jellegzetességek, míg Illyésben nem. Illyés írói munkássága – és nem mellékesen közéleti tevékenysége is – 1920-tól haláláig, 1983-ig ível, életrajzilag tehát átlép a posztmodern korba, de csak úgy, mondják a szigorú bírálók. Még ebben sincs feltétlenül igazuk, abban azonban még kevésbé, hogy egy adott korszakban csak egyetlen igazságot hajlandók nemcsak képviselni, hanem elismerni is. Közhely, hogy a 19. század dereka óta nincs egységesen meghatározó korstílus az európai kultúrában. A 20. század aztán végérvényesen polifónná vált: a régi mellé belépő új nem tette érvénytelenné a régit, amely maga is folytonosan változott, s az új is idővel régivé válhatott. Ez a polifónia a jelenkort is meghatározza, s az értelmes és elfogulatlan olvasó Csoóri Sándor, Marsall László, Ágh István, Bertók László, Tolnai Ottó, Bella István, Nagy Gáspár, Kiss Anna, Rakovszky Zsuzsa költészetét egyaránt érvényesnek tarthatja. S nevezzük társadalmi érdekűnek, közéletinek, elkötelezettnek, szolgálatelvűnek, etikainak,

képviselőinek vagy bármi másnak azt az irodalomfelfogást, amelyet Illyés Gyula is a magáénak vallott, nehezen képzelhető el az emberiségnek olyan korszaka, amelyben ennek ne lenne létjogosultsága. Józan ésszel belátható, hogy a legszűkebb jelenkor – a posztmodern tézisekkel ellentétben – nem feleslegessé, hanem éppen nélkülözhetetlenné teszi a képviselői irodalomszemléletet.

Azt szokás ugyan mondani, hogy Magyarország már független állam, vannak pártjai és politikusai, nem hárul az írókra az ő feladataik elvégzése. Ám csalóka részgazság ez. Az írókra a politikusok mellett hárul elvégzendő munka. Idősen Illyés többször elmondta a római szekér példázatát: a két kerék a politikai és a szellemi élet, s a szekér csak akkor haladhat jól, helyes irányban, ha mindkét kerék megfelelően, azonos ütemben gördül. A globalizálódó világban célszerű feleleveníteni ezt a példázatot, s belátni, hogy a következő évtizedek legnehezebb feladata magyarságunk megőrzése. Ez nem pusztán az anyanyelvet jelenti, hanem mindent, ami hozzá köthető. Ha elgondolkozunk azon, hogy nemzeti kulturális örökségünkől mik a legnagyobb értékek, akkor az anyanyelv mellett s azzal szoros kapcsolatban rögtön az irodalmat kell említenünk. A nemzeti lét számára nélkülözhetetlenek ezek az értékek. József Attila mellett szükségünk van Illyés Gyulára, Móricz Zsigmondra, Németh Lászlóra is. S erőt kell gyűjtenünk, hogy tudjunk és merjünk Illyés szemébe nézni.

Az elutasító tárgyalásmódnak abban igaza van, hogy a fiatal írónemzedékben egy ideje nemigen mutatható ki Illyés hatása, követése. Én azonban hozzátenném, hogy már József Attiláé sem, a *Nyugat* első nemzedékének alkotóié sem, sőt Nagy Lászlóé és Pilinszkyé sem. Ez így természetes, egy-egy klasszikust legfeljebb zsebéikben szoktak a pályakezdők követni. S a kortárs magyar líra a hetvenes évek óta annyira széttartóan vált polifónná, hogy nem nevezhetők meg olyan mesterek, akik különösen komoly hatásúak, gyakorlatilag kikerülhetetlenek a költői inasévekben. Az a tény tehát, hogy Illyés poétikájának nincsenek látványos követői, ellentétben az 1928 utáni mintegy négy évtizeddel, természetes je-

lenség, nem feltétlenül a posztmodern korszakkal függ össze, mint irodalomfelfogásának visszaszorulása.

Cáfolhatatlan irodalomtörténeti közhely, hogy Illyés összegző, szintetizáló alkotó, aki különböző irányzatok, olykor élesen ellentétesek metszéspontján állva összebékíti az ellentéteket. Valóban sokféle hatáselem mutatható ki munkásságában, s valóban az aurea mediocritas embere ő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elhárítja a szembesülést a szélsőségekkel, az ellentétekkel. Horatiusszal egyetértve a belső szellemi függetlenség megőrzését tekinti Illyés is a legtöbbnek.

El kell fogadnunk a tényt, hogy csönd veszi körül az életművet, valójában azonban mindez csak félig igaz: rendszeres, bár csöndes munka folyik a legutóbbi évtizedben is a szakmán belül a feledés ellenében. Az erre hivatott intézmények konferenciákat, kiállításokat rendeznek, a filológusok is dolgoznak, bár talán a kíváncsotnál lassúbb ütemben, ám a szakirodalom bibliográfiája szépen gyarapodik, s egyes műveknek újabb kiadásai, újabb válogatások is napvilágot látnak. Illyés Gyula tehát jelen van, bár szélárnyékban s félhomályban.

Az, hogy valaki összegző típusú alkotó, azt is szokta jelenteni, hogy nem újtó. Nagy művészeknél azonban ez rendre csak megszorításokkal, tendenciaszerűen jelenthető ki. Igen: Illyés Gyula egyszerre kezdeményező és összegző. Lírájának tárgyalásakor elkerülhetetlenül mindig megemlítődik, hogy a húszas–harmincas évek fordulóján a fiatal újnépies irányt ő tette európai látókörűvé. Az ugyancsak iskolás közhely, hogy a *Puszták népe* az irodalmi szociográfia mintapéldája. S elismeréssel szokás említeni az Illyésessét. Ám még nagyon sok mindenről szó lehetne. Legelőször és legáltalánosabban feltétlenül arról, hogy nincs a magyar irodalomnak még egy jelentős alkotója, akinek életműve ilyen műnemi-műfaji változatosságot mutathatna fel. Illyés a líra mellett az epikában, a drámában is maradandót alkotott, s már az előbbi példák is mutatják: átmeneti műnemi-műfaji formákban is. A legfontosabbakat sorolva: a harmincas években újjáteremtette az elbeszélő

költemény látszólag végleg halálra ítelt műfaját (*Három öreg, Ifjúság, Hősökről beszélek*). Hamarosan megírta *Oroszország* című útírajzát (1934), amelyeket 1945 után a *Franciaországi változatok* és az *Egy falu Dél-Franciaországban* követett, majd kisebb útírajzok sora. Jótollú földrajztudósaink után ő volt az, aki az útírajzot nálunk egyértelműen irodalmi rangra emelte. Tegyük hozzá: máig alig akad egyenrangú követője. Petőfi-pályaképéről hasonló mondható el: egyszeri remeklés, s elsőként máig ez ajánlítható a költővel alaposabban ismerkedni vágyóknak. A tanulmánynak olyan változatát teremtette meg, amelyet legszívesebben plebejus esszének neveznék. Alighanem ebben a műfajban testesült meg a legszemléletesebben Ozora és Párizs, azaz magyarság és európaiság szintézise.

A példákat lehetne még sorolni, de a formális teljességnél talán fontosabb annak megállapítása, hogy az életművet jellemzi a műnem- és műfajkeverés. A romantika és az avantgárd hasonló törekvéseinek ismeretében, de nem azok módján, hanem klasszicizálóan. Illyés lírájában sok az epikus jellegzetesség, epikájában a líraiság. A lírikus hajlamos önmaga tárgyias szemléletére, az epikus a lírai vallomásosságra. S bizony sokféle fogalommal kell szembe-sülnie annak, aki a *Puszták népe* műfaji megnevezését – irodalmi szociográfia – pontosabbá akarja tenni. Az újklasszicizmus elterjedésének éveiben Illyés úgy klasszicizál, hogy soha nem tiszteli a műnemi-műfaji egyneműséget. Olyan műveket hoz létre, amelyeknek összetettsége teljesen egyéni, s alighanem ezért utánózhatatlan. Olyan művet, mint a *Puszták népe* Illyés is csak egyet írhatott meg.

Az 1945 utáni mintegy két évtized kommunista-bolsevik irodalompolitikája határozottan elvárta a művek agitatív funkciójának érvényesítését. A lírai írásművek nagy része az agitatív-alkalmi költészet fogalomkörébe tartozott, s inkább irománynak bizonyult, mintsem műnek: eluralkodott a sematizmus. Ez az időszak, s ezen belül főként a Rákosi-kor máig hatóan hiteltelenítette az alkalmi költészetet, az agitatív célzatot, pedig ez is az irodalom lehetséges megnyilvánulási módja, amely szerencsés esetben ugyancsak

eredményezhet remekművet. Voltaképpen az alkalmi költészet tárgykörébe sorolható a verses útinapló, a riportvers is. Illyéstől ezek a megnyilatkozási formák már a harmincas években sem voltak idegenek. Nem célszerű azonban egybemosnunk a lírai életképet, a helyzetjelentést, az élménybeszámolót a verses útinaplóval, riportverssel. Illyésnek különben is jellegzetes lírai magatartása s így motívuma is az útonlevés, a helyváltztatás, az eközben szerzett élmények, tapasztalatok számbavétele. Formálisan ilyen úti élmény állóképszerű megörökítése például az *Elégia*, ám ennek semmi köze a riportformához. Utazási vers a *Nem menekülhetsz, A kacsalábon forgó vár* egyaránt, de tárgyiasságuk és személyességük ellenére sem útinaplók vagy riportok. Az utazás motívuma megérdemelné a részletesebb vizsgálódást. Feltehetően összefügg eredete a valóságos életrajzzal: a gyermek- és ifjúkor sok földrajzi helyváltztatásával, illetve a társadalmi rétegek, osztályok közötti helycserékkel, s közben mindegyik látószögének megtapasztalásával. Az úti beszámoló az említett lírai művekben a tragikus társadalmi különbségeket állítja a középpontba.

1945-től a földosztással kezdődően ezek a feudális gyökerű különbségek csökkenni kezdtek, sőt a diktatúra látványosan csupán két részre osztotta a társadalmat: a rend uralkodóira és kiszolgáltattjaira. Ez utóbbiak közé tartozott az addig nagymértékben tagolt társadalom majdnem minden csoportja a volt arisztokratától a proletárig, aki állítólag a hatalmat birtokolta. Illyés Gyula történelemszemléletének lényege kezdettől az igazságosabb társadalom megteremtésének célképzetével függött össze. A túlnyomó többség helyzetét elemezte, és érdekeit képviselte, bárkié volt is a politikai hatalom. 1945 előtt nem volt módja a népesség helyzetének javulását megtapasztalni. 1945 reményeket is keltett (*Megy az eke, Cse-repező*), a feladatok rendkívüliségét is tudatosította (*Nem volt elég, Az új nemzetgyűléshez*). Az egyre meghatározóbb súlyú kommunista párt azonban nehezen viselte el a kritikus hangot, s önmagának és programjának tökéletességét szerette volna visszahallani a művészekről. Az irodalmat neveltetési hagyományaik és lehetséges

agitatív funkciója következtében politikailag is rendkívül fontosnak tartották, s szerették volna a maguk képére formálni az író-társadalmat. Kiemelt feladatnak bizonyult Illyés Gyula megnyerése, hiszen e különösen nagy hatású író nyilvánvalóan sokakat hozhatott volna magával. Illyés azonban nem volt kommunista, és nem is vált soha azzá. A Nemzeti Parasztpárt országgyűlési képviselője, s 1946 tavaszán történő visszalépéséig egyik vezetője is, aki nem pártjának a kommunistákkal történő összeolvadásáért, hanem az önálló arculat megszerzéséért küzdött. Ennek következtében Illyés magatartását és munkásságát mind több kritika érte az egyre türelmetlenebb kommunisták részéről. Illyés okkal gondolhatta, hogy a magyar társadalom demokratikus változásai nemcsak a kommunistáknak köszönhetőek, sőt elsősorban nem nekik, s hogy a magyar társadalom 1945 után polgári demokráciát akar és nem szovjet rendszert. Ugyanakkor azt is be kellett látnia, hogy a magyarság változatlanul történelmi kényszerhelyzetben él: a szűkösségek között kell megpróbálni jobbra fordítani sorsunkat. Ezt ő maga sem emigrációval, sem a teljes körű belső emigrációval nem segíthette volna. A távolságtartó és korlátozott jelenlét bizonyult az egyetlen járható útnak. 1949 és 1965 között azonban ezt is ki kellett érdemelni, magyarán olyan gesztusokra volt szükség, amelyeket egyetértésnek lehetett magyarázni. Illyéstől ugyanis folytonosan azt várták el, már 1946-tól, hogy foglaljon állást az új világ kommunisztái mellett. Az ő megnyilatkozásai azonban nem a párt, hanem a nép melletti kiállások. Mivel azonban a kor közhelyei e két fogalmat azonosítóan is használták, egy kis jóakarattal elfogadhatónak bizonyultak ezek az Illyés-féle színvallások.

Az 1947 és 1965 közötti időszak igazi nagy közéleti verse természetesen az *Egy mondat a zsarnokságról*, amely 1950 helyett csak 1956-ban jelenhetett meg, aztán nagyon sokáig ismét tilalmassá vált, továbbá a képes beszédű *Bartók* 1955-ből. Ezek nem alkalmi versek, bár a *Bartók* formálisan a halál tizedik évfordulójára készült, s a hatalom nagy ellenszenvvel fogadta. Illyés és a hatalom ez időbeli kapcsolata, továbbá a műfajmegújítás szempont-

jából néhány verses útinapló, riportvers érdemel kitüntetett figyelmet. 1947-ből a *Tizenkét nap Bulgáriában*, 1951-ből *Az építőkhöz* és 1963-ból a *Mozgó világ*. Mindhárom mű elismeri az 1945 utáni pozitív társadalmi változások jelentőségét, ugyanakkor mindegyik hangsúlyosan a dolgozó embert állítja a középpontba, s a javulást az ő munkájuk eredményének tudja, nem a párténak.

Tizenkét nap egy idegen országban kevés ahhoz, hogy az ember alaposabb ismereteket szerezzen, főleg ha nem beszéli a nyelvet. Illyés azonban rokonokhoz utazik. Nem nyelvi értelemben, hanem a nemzeti-népi sorsra gondolva, s még tágabban arra, hogy mindnyájan emberek vagyunk. Az egyes emberektől, a parasztoktól, építőmunkásoktól így jutunk el a bolgár népig, párhuzamként a magyarokig, a franciákig, vagyis végezetül a legáltalánosabbig: az emberiségig.

Minderről lehetne útirajzban, még komolyabban esszében is írni, s talán kevésbé alkalmas a lírába is átsapó versforma. Az idő azonban Illyés műfajválasztását igazolta. A riport egyike a legműlékonyabb műfajoknak. E versek riportszerűek, de maradandóak. A 27 részből álló ciklus később a *Prózai útinapló versben* műfaji megnevezést kapta, de helye nem az útirajzok, hanem a lírai művek gyűjteményében van. Néhol valóban feltűnően prózai a szöveg, de ez szándékos és korántsem új eljárás Illyésnél: a tárgyas líra megújításának egyik eszköze. Máshol viszont feltűnő a líraiság meghatározó volta. A *Csucsuliga* teljes egészében ilyen.

Az utazóra az 1947-es jelen történelemtudatos szemlélete jellemző. A szemlélet derűs és optimista. Nem azért, mert minden tökéletes, hanem azért, mert lezárult egy rossz múlt, s a jelek szerint a társadalom egy lényegesen tökéletesebb világ felé halad. Ez az optimizmus azonban mértéktartó. Elsősorban nem az anyagi javak gyarapodására figyel az utazó, hanem a társadalmi és erkölcsi értékekre. A ciklus gondolati alapja a Nagy Francia Forradalom harmas jelszava: szabadság, egyenlőség, testvériség. A költő abban reménykedik, hogy a második világháború szörnyűségei után egy sokkal jobb korszak köszönt Európa népeire, s ebben Közép- és

Kelet-Európa is beléphet egy még a nyugatinál is igazibb demokrácia világába, ahol minden ember valóban szabad lesz, ahol egyenlő jogokkal fog rendelkezni, ahol az emberség lesz a jellemző, s ahol mindezekért valóban otthon érezhetjük magunkat. Illyés egy valódi népi demokrácia ígérését látta meg Bulgáriában. Ezért dicsérhette és feddhetette is meg egyúttal őt e munkájáért Lukács György *A népi irodalom múltja és jelene* című összefoglaló áttekintésében, azt írván, hogy ez a mű „a bolgár paraszti új demokrácia dicsénete. De itt is felmerül az a kérdés: miért kellett Illyésnek Bulgáriába utaznia, hogy vallomást tegyen a népi demokrácia mellett?” S Lukács még szelíden fogalmazott Horváth Márton vagy Révai József megnyilatkozásaihoz képest.

A magyar írók első kongresszusa 1951 áprilisának végén ülésezett. Az ez időben szokásos rendkívül hosszadalmas megnyitó, üdvözlő beszédek, beszámoló előadás után elsők között kapott szót egy verseskötethez soha el nem jutó fiatalember, aki elmondta, hogy milyen nagy hatással voltak rá Illyés művei, s mennyire bántja, hogy a mester most hallgat: „azt hiszem, az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában. A sztálini Vörös Hadsereg szétzúzta a fasiszta elnyomókat, a Kommunista Párt felosztotta a földeket, országunk hatalmas baráttra talált a kommunizmust építő Szovjetunióban a testvéri népi demokráciák oldalán. De Illyés Gyulának nincs ehhez szava. [...] Kérem Illyés Gyulát, válaszoljon nekem itt a Kongresszuson, vagy írásban az egész nép előtt, mi a véleménye pl. a termelészövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?”

Az ifjú titán után aznap már csak egyetlen hozzászólóra volt idő. Másnap Illyés Gyula is szót kért és kapott. Előadta, hogy napokkal ezelőtt kezdte eltervezni hozzászólását. A hazafiságról kívánt beszélni, s arról, hogy „valaminek az időszerűségét végső fokon a holnap dönti el. Nem tud korszerű lenni az, aki a jelenben nem látja meg a jövő elemeit. De ismernie kell benne, meg kell látnia a múlt elemeit is.” Majd egy napos országjárásra indult két

íróársával, többek közt Dunapentelét, a vasmű építkezését keresték fel. S ahelyett, hogy tapasztalatait a hozzászólás tervezetében építette volna be, „az útiélmény hatása alatt az elmélet folytatása helyett, szinte szándékomon kívül verset kezdtem írni”.

S felolvasta a nem végleges formájúnak mondott verset. *Az építőkhöz* valóban riportvers, s még az is feltételezhető, hogy formáját a közgyűlés első és második napja közötti éjszakán nyerte el. Ekkor már hónapok óta készen volt az *Egy mondat a zsarnokságról*, de nyilvánosan elmondhatatlanul. *Az építőkhöz* azért keletkezett, hogy elmondható módon fejezze ki aggodalmát a művész. E vers nemcsak a bármely politikai rendszerben pozitív jelentésű építkezésről, otthonok és munkahelyek megteremtéséről szól, hanem nyíltan arról is, hogy „Kettős küzdelem / hősei az új épületeken, / rajtatok / fordul meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyázzatok!”

A korszakra igencsak jellemző, hogy e szövegrész – nyilvánvaló szerkesztői-cenzori közbeavatkozással – 1967-ig mindig „sajtóhibával” jelent meg: a fordul ígét múlt idejűvé változtatva. Ez is jelzi, hogy a hatalom megérezte e szöveg veszélyességét, de megmaradhatott a vers jóslatszerű, pedig csupán történelemismeretről tanúszkodó zárlata:

*állványok, frissen fölrakott falak,
ez az alap
a lépcső, melyen ember-sorba lép
végre a nép;
állványok, frissen fölrakott falak,
a kitagadt
tömeg ezen át leli meg magát,
így lel hazát;
állványok, frissen fölrakott falak –
leomlanak
bálványok, trónok, égi-földi szentek,
de nem amit a munka megteremtett.*

Terjedelmes és utolsóként elhangzó hozzászólásában Révai József elismerte ugyan a vers lefegyverző voltát, de azonnal kételyeit is hangoztatta, vitatva egyrészt Illyésnek az időszerűségről elmondott szavait, másrészt kitérve a vele kapcsolatban már évek óta emlegetett gondra: „A baj az, úgy hiszem, hogy Illyésnél valóban van valami »kettős kötöttség«. Az egyik: kötöttség bizonyos barátokhoz, akiktől nem tud megválni, annak ellenére, hogy ezek a barátok a szocializmust építő népnek hátat fordítanak. A másik kötöttség: Illyés Gyula kötöttsége a magyar dolgozó néphez. [...] Harcolunk Illyés Gyuláért. Harcoltunk és harcolunk elsősorban akkor, amikor szókimondóan megmondjuk neki az igazat és keményen bíráljuk.”

Ez a verses útinapló sem tudta elkábítani az éber bolsevikokat, Illyés csupán egy kutyaszorítóból vághatta frappánsan ki magát. S nyilván akadtak a közgyűlésnek olyan résztvevői, a versnek később olyan olvasói (bekerült a *Hét évszázad magyar verseinek* még ugyanabban az évben megjelenő legelső válogatásába is), akik megértették a szöveg kettősségét, az elfogadást és az elutasítást is. E verssel lényegileg egyidős lehet a hosszú évek óta figyelemre nem méltatott *Télvégi szél* is (megjelent a *Csillag* 1952. januári számában). E felfokozottan komor hangulatú vers szerint:

*Minden nóta azt mondja, mit
belegondolsz –
ki vezényli ezt a zengést,
nem a vak sors!
Jégtörő szél, akárhogy is
muzsikálsz,
minden nép egy szót irt rá, a
szabadságot.*

A szöveg figyelmes olvasata alapján belátható, hogy a szabadság itt nem létezőként, hanem eljövendőként, várva vártként tűnik fel a zsarnokság kimondhatatlanságának éveiben.

A *Télvégi szél* indulószerű dal, *Az építőkhöz* riportvers. Egyik sem tartozik a lírai életmű legnagyobb teljesítményei közé, de mindegyik nélkülözhetetlenül fontos: a kimondhatatlant közli mégis. A Rákosi-kor egészében éppen ez volt Illyés egyik legsúlyosabb alkotói gondja, miként ezt a *Bartók* oly érzékletesen meg is jeleníti.

Kimondani 1956 után se lehetett sok mindent. Azt sem, hogy 56 októberében forradalom és szabadságharc volt, s erről Illyés is meg volt győződve. Az ő 1956 utáni hallgatása még összetettebb jelenség, mint az ötvenes évek elejei. Egészségileg olyan súlyos állapotba került, annyira depresszióssá vált, hogy többhetes altatókúrán kellett részt vennie. S mire néhány év után összegyűlt kötetnyi verse, elkészült drámája, azokat visszakapta kiadótól, színháztól. Amit Révaiék hangoztattak, az volt továbbra is a vád: Illyés nem áll a dolgozó nép, értsd: a bolsevik párt és politikája mellé. Határozott óhajja kezdett válni, hogy írja meg a *Puszták népe* folytatását: a téeszekbe seregülő dolgozó parasztság nagyszerű életét. Alkotáslélektani szempontból is abszurd volt ez az elképzelés, hiszen Illyésnek nem lehettek alapos élményei és tapasztalatai az 1948 utáni falusi világról, ezt már nem tudta volna olyan fokú azonosulással megírni. Ehhez képest másodrendű kérdés, hogy nem is foglalkoztatta, és főképp nem szocreál módon a termelőszövetkezetek élete.

Igazából kitérni azonban nem lehetett, s mivel az alkotó a publikációs zárlatba is már kezdett belebetegedni, megpróbált – továbbra is a maga módján – megfelelni a hivatalos kíváncságnak. Négyévi szünet után 1960 márciusában készült – készülhetett – vele egy interjú. (Ekkor már nyilván eldöntött tény volt az április elsején közzétett részleges politikai közkegyelemről szóló rendelet.) Az interjúban kijelenti, hogy nem áll szemben a rendszerrel, hogy szocialista. Közli azt is, hogy „Meg akarom írni a *Puszták népe* második kötetét. Már az útiterv is kész, hogy bejárjam a régi pusztákat, melyek közül nem egy – így szülőpusztám is – egyszerűen eltűnt a föld színéről, helyén újonnan épült falu áll.” Egy

1961. nyári rádióbeszélgetésben arról számolt be, hogy háromrészesre tervezi a folytatást, s az első része már el is készült, ennek lett aztán a megjelenéskor *Ebéd a kastélyban* a címe (1962). A nyilatkozat szerint „az első rész a volt grófok mai életéről szól, az egész korszak átváltásáról, a második rész pedig arról, amikor a pusztaiak a kisgazda-élet felé tendáltak, és úgy rendezkedtek be, a harmadik rész meg a közösségi életforma felé való haladás”.

Ez a második két rész soha nem készült el, bár szinte biztos, hogy az *Élet és Irodalom* lapjain 1960 derekán két folytatásban megjelent *Mozgó világ* című elbeszélés, amelyben egy dunántúli pusztát éppen elér a második világháború frontja, a második rész indító jelenete lehet. Elkészült viszont a prózai mű harmadik része helyett a *Mozgó világ* 15 részes versciklusa (egészében először az *Új Írás* 1963. áprilisi számában jelent meg). Természetesnek vehetjük, hogy miután elkezdett a szellemi élet is konszolidálódni a hatvanas évek elején, s 1961-től Illyésnek is kötetei jelenhettek meg, bár erősen megcenzúrázva, már nem kellett fontosnak tartania a számára korábban előírt kötelező írásbeli feladatot. A *Mozgó világ* versciklusa már nem a gúzsbakötöttség verse, hanem a viszonylagos felszabadultsága.

Ez is riportvers, alaptörténete valóságos. Illyés 1964 áprilisában járt szűkebb szülőföldjén, s ez alkalommal agitálni-kérlelni kezdték őt: írjon már ő is az érdekükben, hogy végre bevezessék hozzájuk a villanyt. Ezt írta meg játékosan a *Hasznos akarát* című versben (*Legyen a költő hasznos akarát* címmel jelent meg a *Kortárs* 1960. júliusi számában). A versre valóban fölfigyelt a megyei vezetés, s ha nem is azonnal, 1962. november negyedikére kigyúlt a villany Rácegrespusztán. Ebből az alkalomból ünnepséget rendeztek, s erre meghívták Illyést és családját is. E látogatás leírása és reflektálása a *Mozgó világ*. Középpontjában a régi puszták és az új falu szembeállítása áll, s ez különösen szemléletes azért lehet, mert a régi épületeket – beleértve a költő szülőházát is – lebontották, azonban minden használható anyagot beleépítettek az újakba. A múlt tehát tégláival is ott van a jelenben, a jövő lehetőségeit pedig

a frissen kigyúló villanyfény jelzi, egészen konkrétan a rádió, a mozi, a televízió említésével. Nemcsak a költővendég, hanem a falu lakóinak döntő többsége is jól emlékszik még a régi pusztai életszínvonalra, s arra, hogy a reménység az időben még csak egy roskadozó faluszéli zsellérházba való továbbjutás lehetett. Az életminőség javulása tehát valóban látványos, és ezért okkal ünnepehető. A ciklus alaphangja játékoságba oltottan ünnepies, a szeretetteljesség, a mosolygás hatja át a reflexiókat. Ezt színezi az az ironia, amely egyrészt magára a vendégre irányul, másrészt azokra a messze, a fővárosban lévő politikai-szellemi erőkre, amelyek rossz hírét költik manapság is az alkotónak. Már az I. részben beidőződik az ünnepi beszéd „szólama”: a vendég „kis pusztánk érdemes szülötte”. A 2. rész név szerint említi a francia barátokat, akik levélben hívják őt „meddig várjunk, gyere!”. Csak a korszak ismerete teheti világossá, hogy az időben elsősorban nem magán Illyésen múltott, hogy mikor utazhat Párizsba. A 10. részben nyíltan szóba kerülnek az évek során Illyést erő sérelmek.

A rádión keresztül:

*Egy s más idáig elvetődhet.
Orrhangtól tudósi előadás,
mint árulom
el éppen őket,
kifogyván szívemből a mersz.
Akadémikus méltatás,
hogy mi a vers.*

A *Mozgó világ* a pusztai világ változásai mellett a költő személyiségével is számot vet. Nyilván ez is válasz az őt ért vádakra. Rácegrespusztán, ahol szinte mindenki ismerős, Illyés teljesen ott-hon érezheti magát, ugyanakkor mindenki számára nyilvánvaló, hogy az emberek és sorsuk nem egyformán változtak az évtizedek során. Pontos a paradox önmeghatározás: „Más lettem s mégse más!” S aki fél évszázada gyermekként távozott el a pusztáról,

most éppen hatvan évesen már gyermekének nevezheti, pontosabban lányának a pusztát, akit-amelyet kézen fogva vezethet egy még emberibb világba.

Mire az 1965-ös *Dőlt vitorla* című kötetben is megjelent a *Mozgó világ*, a kritikusok már közismert és reprezentatív műként hivatkoztak rá. A következő esztendőben a *Hét évszázad magyar verseinek* harmadik kiadása bő száz oldalt szentelt Illyésnek, s az anyag záró darabja ez a ciklus lett. A túlértékelés olykor talán éppen Illyés érdekében történt, hiszen azért ez a ciklus nem tekinthető az életmű kiemelkedő darabjának, bár jelentősége többértű. A hetvenes években már kevésbé emlegették, s maga Illyés sem vette be az egyetlen általa szerkesztett versválogatásba (*Konok kikelet*, 1981) se. Tüskés Tibor a *Dőlt vitorla* egyik kiemelkedő darabjaként tárgyalta e munkát (1983), Izsák József (1986) és Tamás Attila (1989) monográfiája azonban már egyáltalán nem foglalkozott vele.

Az útinapló-, a riportversek talán nélkülözhetők lettek volna az 1945 utáni pályán, ha nincs diktatúra, ha az irodalompolitika nem oly kegyetlen, s ha Illyésnek mint nemzeti költőnek nincs kiiktathatatlan felelősségtudata: minden körülmények között képviselnie kell a magyarság igazi érdekeit. A megfélemezettségből, az elhallgattatottságból jelentettek kiutat ezek a munkák, amelyek így lehetővé tették azt is, hogy *Az építőkhöz* után ne csak elkészülhessen, hanem színre is kerülhessen a *Fáklyaláng*, amely Kossuth igazának hirdetésével szabadságharcra buzdít, majd a *Dózsa György*, amely még nyíltabban hirdeti az ellenállást, az idegen hatalom kiűzését az országból. S logikus az összefüggés a *Mozgó világ* publikálása és Illyés további helyzetének alakulása között is. E ciklussal formálisan letudhatta azt a kötelezettségét, hogy írja meg a puszták lakóinak jelenkori szociográfiáját. Amit erről ő mondani tudott és akart, az benne van e verssorozatban. S itt is kizárólag a dolgozó emberekről esik szó, nem a hatalom nagyszerűségéről. Otthonaikat, életformájukat mutatja be, s nem a termelőszövetkezetet. Abban az időben mindenki úgy értelmezte az élet-

minőség javulását, hogy az a szocializmusnak köszönhető. Pedig pusztán egy még mindig késlekedő és csupán részleges polgárosodásról volt szó. Illyés mindhárom riportversében a népet, a dolgozó egyszerű embereket állítja a középpontba, az ő teremtményeiket dicséri. Ezekbe a művekbe ezért nem lehetett belekötni, bár a vezető erőről, a pártokról szó sem esik. A kényszerítő politikai helyzet, az írói célkitűzés és a szerencsésen megtalált műfaj egyidejűségének köszönhető, hogy *Az építőkhöz* és a *Mozgó világ* jelentősége nem korlátozódik az írói pályára, hanem átsugárzik a korszak egészére. S még tovább is, hiszen *Mozgó világ* címmel indult meg 1971-ben a fiatal írók almanachja, majd 1975 decemberében folyóirata, amely 1983-ig, betiltásáig Illyés társadalomkritikai szemléletének jogos örököseként létezett.

Tiszatáj, 2002. 11. sz.

HAZATEREMTÉS ÉS HONVÉDELEM

Illyés Gyula történelmi drámái

1

A halála óta eltelt évtizedben Illyés Gyula életműve – az ő szép metaforáját kölcsönvéve – mintha szélárnyékba került volna. Mert, bár sokat hivatkozunk rá, idézzük, szavai mintha kellő visszhang nélkül szólalnának meg. S ha vannak is vonzó alkotásai, vonzóbb pályaszakaszai az életműnek még az idegenkedők számára is, az egészet némi gyanakvással fogadják. Többágú ez a tartózkodás: nemcsak esztétikai, hanem világszemléletbeli, politikai, sőt jellembeli vonatkozású is. Illyést számosan nem olvassák, ám szájhangyományként elfogadják azt a baloldali-liberális véleményt, hogy ő nagy kiegészítő, a művészeti élet mindennapjainak örök taktikusa, aki véleményt cserélt – s talán szót is értett Gömbös Gyulával, Rákosi Mátyással, Kádár Jánossal is, akinek Révai József és Aczél György egyaránt „tanácsokat adott”. Nem kerülhette volna el szomorú sorsát a „nem menekülhetsz” gondolatának, a nép iránti felelősségérzetnek ez a klasszikus érvényű megfogalmazója sem? Korántsem erről van szó, hanem éppen az ellenkezőjéről: Illyés Gyula „taktikázása” mindig a maga által mindhalálig vállalt stratégiai célkitűzésből következett: a magyar nép megmentésének feladatából, a hazateremtés szükségességének és lehetőségének kiölhetetlen hitéből. Ez a gondolat – a hazateremtés – a központi magja Illyés Gyula életművének, s mivel alkotói pályája hat évtizedet ölelt át, s eközben igencsak eltérő történelmi szakaszokat, nemcsak érthető, hanem szükséges is, hogy más és más legyen a hazateremtés ügyének mind eszmekörbeli környezete, mind megjelenési formája.

A hat évtizedes alkotói pályából viszonylag rövid szakasz esik a Rákosi-korra. E szakaszt illetően különösen sok az értékelésbeli bizonytalanság, mind az akkori időket, mind a folyamatos utókort

tekintve. Manapság talán éppen ez a pályaszakasz kapja meg a legkevesebb figyelmet, a legfukarabbul mért elismerő szavakat. Önmagában már ez is indokolhatná, hogy mérlegre tegyük ismét ezeket az éveket. Hiszen feszítő az ellentmondás: az ötvenes évek értő közvéleménye a nemzet költőjének tekintette Illyés Gyulát: a *Fáklyaláng* és a *Dózsa György* drámaíróját, a *Bartók*, majd az *Egy mondat a zsarnokságról* költőjét látták benne, míg a mai értékelés – még az életmű egészét magasra tartó is – hajlik arra, hogy néhány költeménytől eltekintve e korszakban csak viszonylagos értékeket találjon.

Átmeneti szakasznak, válságéveknek tekinthetők-e az Illyés-pályán az ötvenes évek? Még akkor sem, ha kétségtelen tény, hogy utánuk, azaz a hatvanas évek elejére lényeges szemléletbeli és poétikai változások is bekövetkeznek nála. Korántsem utoljára, és nem is először. Felfoghatjuk persze úgy is a dolgot, hogy minden alkotói pálya változásai valamiféle „válságból” következnek, ám e válságok nem feltétlenül művekben jelenítődnek meg. S meglehet, igazából nem is az alkotó van elementáris válságban, hanem a társadalom, amelyet ábrázol – a helyzetnek megfelelően. Különösen akkor célszerű ezt feltételezni, ha az alkotó Illyés-típusú, azaz az irodalom alapfeladatának tekinti a jó hatást, a cselekvésre serkentést. S Illyés Gyula „taktikai” érzéke elsősorban abban mutatkozott meg, hogy minden korban megtalálta azokat a témaköröket és műfajokat, amelyekben alapeszméit a leghatékonyabban lehetett kifejezni.

Az 1945 előtti pályáiv – természetesen változó módon és mértékben – a népfelszabadítás eszméje körül szerveződik. Illyés Gyula társadalmi osztályokban gondolkodik, az osztályharcot a történelem mozgatóerejének tartja, s eszményi célja valamiféle osztálynélküli társadalom megteremtése, amelyben minden ember egyenlő és szabad, azaz demokrácia van, a társadalom a milliók érdekében szerveződik, s így az igazság érvényesül. E célt csak forradalom révén látja elérhetőnek, s harmincas évek végi elkomorulását éppen az váltja ki, hogy nincsenek reális forradalmi remé-

nyek: a magyar társadalom különböző osztályai és rétegei elviselik a sorsukat, amelynek pedig lázítónak kellene lennie. S ezzel a kijózanító ténnyel sem először kell szembenéznie. A pálya végén, a sajnos már befejezetlenül maradt *A Szentlélek karavánja* kapcsán mondotta Illyés egy interjúban, hogy „Ma alig-alig tudjuk elképzelni, hogy a 20. század elején, azaz már a századfordulótól kezdve a húszas évek közepéig, de még tovább is, az emberiség jobbjai, de a tömegek is, milyen hitben éltek. Valóságos hitreneszánszban, hogy az emberiséget meg lehet váltani a bűntől. A világforradalommal, rögtön. Olyan hiedelme volt ez az emberiségnek, aminőt az én tudásom szerint a reformáció óta Európa nem élt át. Talán az irodalomból te is föl tudod idézni, hogy milyen önfeláldozással hitték nemzedékek azt, hogy valóban a világforradalom az olyan rögtöni valóság lehet, amely egyik napról a másikra csodát végez az emberiséggel: megváltozik az anyagi feltételrendszer, s ennek következtében a felülépítmény, tehát a lelkület is. Élt itt nálunk is egy hősi hatalmas vállalkozású nemzedék...”¹

S e nemzedéknek volt kiemelkedő tagja az író.

E hitreneszánsz nem csupán pályaindító erő volt, hanem mindvégig pályán megtartó is, mert hiszen minden kijózanodáson, csalódáson, történelmi tragédián átsugárzott. Különös erővel az ötvenes évek műveiben is.

1945 történelmi pillanata valóban elhozhatná a hit reneszánszát, a porrá omlott haza célszerű megteremtését. Nincs már kibékíthetetlen ellentét a tényleges, a gyenge, ezért összeomló haza (*Nem volt elég*) és a virtuális haza (*Haza, a magasban*) között, megoldhatónak mutatkozik a szent feladat:

*Rajtunk fordul meg: lesz-e újra ország,
lesz-e otthona ennek az anyának,
aki kezünkbe adta mindenét,
utolsó filléreként végső bizalmát.*

¹ Domokos Mátyás: *A pályatárs szemével*, Bp., Magvető, 1982. 182. o.

*Mirajtunk fordul most meg, lehet-e
olyan magyarság, hogy szennybe ne fojtsák.
A nemzet velünk tette fel sorsát
s duplán veszünk, ha nem nyerünk vele.*
(Az új nemzetgyűléshez)

Tudjuk, Illyés Gyula aggodalma nem volt alaptalan, s az első hónapok eufóriáját, az első két esztendő lelkes országépítését mind több baj árnyékolta be. Alapvetően ez magyarázhatja, hogy az eleinte oly lelkes politikus és nemzetnevelő már 1946 végére visszavonul. Éreznie, látnia, tudnia kell, hogy komoly akadályai vannak a hitreneszánsznak. S érzi, látja, tudja a magát mindinkább a hitreneszánsz kizárólagos letéteményesének képzelő kommunista párt is, hogy mi van e „kivonulás” mögött, s megindul a harc Illyés „lelkéért”.

Különös, olykor szinte megérthetetlen az MKP Illyéssel kapcsolatos irodalompolitikája. Tudjuk, hogy nem szívbajosak, s például a távozó Márai Sándort és az itthon maradó Németh Lászlót egyaránt kiátkozzák. Illyéssel azonban ők is „taktikusak”: minden feltárt „hibája”, minden bírálat ellenére is „szövetségesnek” tartják, aki ingadozik és tétovázik ugyan, de megnyerhető. Olyan fontos számukra Illyés, mintha az ő megnyerésén múlna a bolsevik irodalompolitika sikere. Nem a minőségérzék működött elsősorban itt sem, hanem a politikai. Illyés írói rangja és táborszervező ereje egyszerre kellett volna az MKP-nek: vele mintegy azt vélték bizonyíthatónak, hogy a nagy művész mindig korának „leghaladóbb” világnézetét követő forradalmár. S ha végiggondoljuk az 1945 utáni irodalmi helyzetet, könnyen beláthatjuk, hogy bárhonnan is indult el a kommunista gondolatmenet, e feladatra csakis Illyést találhatta a legalkalmasabbnak. S mivel Illyés e szerepet nem vállalta, érthető a szigorodó bírálat. A *Hunok Párisban* megjelenése (1947) csak szította az elégedetlenséget, hiszen egyértelmű írói dokumentuma volt annak, hogy Illyés távolságtartó a munkásmozgalommal szemben. A bolsevik kulturális politika vezeterei 1947 janu-

árjában indítottak nyílt támadást Illyés ellen. Egy év múlva az általa szerkesztett *Választ* már ellenforradalmi orgánumnak nevezték. Horváth Márton szerint „Lehet, hogy Illyést nehezebb »indulásra« készíteni, mint ötmillió parasztunkat. De – meg kell kísérelni”.¹

1948 és 1951 között arról olvashattunk, hogy Illyés „lemarad”, hogy „hallgat”, hogy nem áll ki a szocializmus mellett. Erről is inkább 1948–1949-ben esik szó, utána meglehetősen hallgatás veszi körül az író. 1950-ben két önálló műve is megjelenik, a *Két férfi* című filmregény és a *Két kéz* című költemény, de visszhangjuk szinte nincs is, ami mégis, az nyomatékosan elítélő Révai József részéről. Elítélő és számonkérő jellegű egy fiatal pályakezdő felszólalása is, 1951 áprilisában, az első írókongresszuson: „az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában”.

S felteszi a kérdést:

„Nem tüzesíti Illyés Gyulát, hogy írásai most először válhatnak maradéktalanul az egész nép kincsévé, ha egybeforr ezzel a néppel? Milyen jó lenne, ha Illyés Gyula úgy szeretné a magyar népet, mint a magyar nép az ő verseit! (Hosszan tartó taps.)”²

Illyés erre frappánsan válaszolt a következő napon: fölolvasta *Az építőkhöz* címzett, még nem végleges formájúnak nevezett, friss költeményét, amely egy dunapentelei utazásból született.

Illyés láthatóan lefegyverezte ellenfeleit, Révai József azonban nem elégedett meg ennyivel, a negyedik napi terjedelmes, a vitát lényegében lezáró felszólalásában részletesen kitért Illyés Gyula hozzászólására, s bár a verset magát elismerte, nem értett egyet a költővel: „volt és még van is »Illyés-probléma« a magyar irodalomban”.³

Majd a rossz barátokra utal: „Hadd figyelmeztessem Illyés Gyulát saját eszményképére – akit jól választott, de nem mindig jól követ –, Petőfi Sándorra, aki a baráti kötöttségeket könyörtelenül

¹ Horváth Márton: *Lobogóink: Petőfi*. Bp., Szikra, 1950. 165. o.

² *A magyar írók első kongresszusa*, Bp., Művelt Nép, 1951, 92. o.

³ Uo. 280. o.

szét tudta vágni – bár bizonyára fájt neki is –, ha többről volt szó: a néphez való kötöttségről. (Hosszan tartó, élénk taps.) Harcolunk Illyés Gyuláért.”¹

Az „Illyés-problémára” a megoldást lehet, hogy éppen ez a legutolsóként idézett Révai-mondat rejti. Elhangzása után sem történt ugyanis semmi lényegi elmozdulás sem Illyés szemléletében és magatartásában, sem a kommunista párt vezetőiében, egy év elteltével mégis alapvetően megváltozik az Illyés körüli légkör, s erre az *Ozorai példa* Nemzeti Színházban tartott bemutatója (1952. május 22-én), majd Illyés Gyula ötvenedik születésnapja adott alkalmat. Pedig ugyanennyi „alkalmat” az elismerésre a *Két férfi* is kínált volna.² Alighanem mindössze annyi történt, hogy Révaiék nem akarták elismerni, hogy „harcuk” Illyés Gyuláért sikertelen maradt, úgy tettek tehát, mintha „győztek” volna. Illyés Gyula ugyanis nem 1952-ben, hanem már 1949–1950-ben megtalálta azt az egyetlen lehetséges középutat, amely számára a nyilvánosságot is biztosította, az elveihez való hűséget is, ugyanakkor a hatalom általi kikezdtetlenségét is.

A fordulat éve valóban megszólított minden író. Hivatalosan csak két eset volt tartósan lehetséges: vagy szocialista lett valaki, vagy „ellenség”. Vagyis közölhető vagy közölhetetlen. A középut csupán átmeneti lehetett: amíg megéri az elhatározás, azaz szocialistává fejlődik az alkotó. Ezt az átmenetiséget, „ingadozást” a legtovább Illyésnek engedte meg, nézte el a párt irodalompolitikája, lényegében 1947 és 1952 között. Nem mondtak le róla, mert nem teheték meg, ugyanis semmi olyat nem tudtak felmutatni a múltjában, amit Illyés ne vállalhatott volna, s amire egy tisztultabb marxizmusnak ne kellett volna elismerően bólintania. Illyés maradt Révaiék számára a „népfrontosság” utolsó lehetősége. Ha őt is

¹ Uo. 281. o.

² A *Két férfi* a *Csillagban* jelent meg 1950 januárja és júniusa között, majd ugyanabban az évben könyv alakban is. A filmregény visszhangtalanságával szemben az 1953 tavaszán bemutatott *Föltámadott a tenger* zajos sikert aratott.

kimarják, még gyorsabban hull le róluk hamisságukat eltakaro leplük.

Csupán két út volt megengedve, a valóságban azonban, főként az első időszak esztelen szigora után, bekövetkezett némi enyhülés. Ez tette lehetővé, hogy az „ellenség”, a polgári írók köre műfordítóként, rádiós szerzőként, a gyermek- és az ifjúsági irodalom alkotójaként tevékenykedhessen. Nem volt idegen ez a terület Illyéstől sem. Fordít ő is, ezekben az években főként drámákat (Racine, Molière, Beaumarchais), kiadja a *Hetvenhét magyar népmesét* és *A csodafurulyás juhászt*, sőt néhány esszéjét is közölhet, pár interjú is készül vele. „Folyamatosan” jelen van tehát, még versekkel is. Ez a jelenlét azonban periférikus mindaddig, amíg meg nem találja azt a témakört, amelyen keresztül a hazateremtés szükségességét ezúttal is kifejtetheti, s ez a témakör, az 1949 és 1956 közötti szakasz alapeszméje a hazateremtés és a honvédelem összekapcsolása oly módon, hogy nem csupán elszakíthatatlanságukat mutatja fel, hanem nyomatékosan azt is, hogy a néptömegek nélkül nem lehet se hazát teremteni, se megvédeni azt. S mindez az adott pályaszakaszban úgy módosul, hogy mind erőteljesebbé válik a honvédelem, az ellenség elűzésének a gondolatköre.

2

A *Két férfi* 1950-ben jelent meg, a *Csillagban* folytatásokban és könyv alakban is, sőt a következő évben a második kiadás is lehetővé vált. A filmregény filmnovella-változata pedig már 1949 nyarán megjelent, ugyancsak a *Csillagban*. A Petőfi és Bem kapcsolatán keresztül az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetét feldolgozó mű azonban szinte teljesen visszhangtalan maradt, s majd csak a történelmi drámák után kezdik beiktatni az életműbe. A *Két férfi* valóban „film”-regény, önmagában nem jelentős az életmű szintjéhez mérve. Jelentőssé egy jó film tehetné volna, azonban a *Föltámadott a tenger* se nem jó film, sem Illyés filmregényének igazi szelleméhez nincs sok köze. Az 1953-ra elkészült

film ugyanis kényszerűen illeszkedik a kor sematikus történelem-szemléletéhez, s egy győztes forradalmat mutat be. Illyés műve Petőfi halálával, a fegyverletétellel, Bem menekülésével zárul. Azaz a tanulsággal, hogy „érdemes rendkívüli életet élni, hősnek lenni”.¹

Az utókor szemével olvasva ugyanakkor Illyés műve is némileg sematizáló jellegű. Petőfi és Bem tökéletes emberek, igazi romantikus hősök, akiknek legfőbb erénye a nép igazi érdekeinek kérlelhetetlen, forradalmi képviselője. A mű mégis hitelesen mutatja meg a magyarság többszörös megosztottságát is, s középpontba állítja azt a gondot is, hogy a nép csak részlegesen részesül a forradalmi vívmányokban: azok nem mindenkire, s nem egyenlő mértékben vonatkoznak. Petőfi és Bem ezért lesznek Illyés szemében eszményi forradalmárok, mert ezt az igazságtalanságot is fel akarják számolni. Petőfi így oktatja a katonáit Debrecenben: „Úgy vegyétek kezetekbe azt a puskát, hogy addig nem teszitek le, amíg nem mondhatjátok: mi vagyunk az urak, mienk a porta! Azé, aki azt jól kezeli, azé lesz a föld! A németet verjük meg, de a saját házában csinálunk egy új honfoglalást!”²

Ezek a mondatok rájátszanak az 1945-ös helyzetre. Az, amit Buda ostromának idején barátainak mond Petőfi, azonban már az 1950-es helyzetre is illik. Petőfi tart attól, hogy Görgey és a többiek nem fognak győzni: „Mert nép nélkül nem lehet. De nem is érdemes. S ők azt nem értik. Mire pedig a becsületese megérti, attól tartok, késő lesz. Én azért jöttem, hogy még idejében figyelmeztessék mindenkit. Mindenkit, aki igazán szereti a hazáját is, a szabadságot is, de úgy igazán, hogy nemcsak addig a határig, ameddig az ő kis érdeke kívánja a szabadságot.”

Majd később így folytatja: „Egy vezethet győzelemre. S nemcsak a magyar szabadság győzelmére, hanem minden elnyomottak diadalára. Az, hogy sikerül-e mellénk állítani a dolgozó szegény né-

¹ *Két férfi*, Bp., Révai, 1950, 169. o.

² Uo. 31–32. o.

pet. A magunkét, s aztán a többi országét köröttünk – az egész világot!”¹

Vajon hány olyan olvasója volt 1950-ben e műnek, aki nemcsak 1848-ra, hanem a maga korára is értelmezte Petőfi idézett gondolatait?

Nép nélkül nem lehet forradalmat győzelemre vinni, s így nincs is értelme a küzdelemnek. Illyésnek ez az állítása, lám a fordulat éve után azonnal megfogalmazódik oly módon, hogy nyomatékosan kíván a történelmi jelenhez is szólni. Aggódó figyelmeztetése nem talált visszhangra sem ekkor, sem 1952-ben, az *Ozorai példa* bemutatásakor és megjelenésekor, a dráma túlzóan is lelkes fogadtatásakor. Ennek okát elsősorban nem Illyés óvatosságában lelhetjük meg, hanem a kor „süketségében”. Az áthallásokra nem volt ekkor érzékenység, mindent egy az egyben értettek csak, s rájátszás is csupán a marxizmus sematizált klasszikusaira lehetett. Illyés művei szavakban ugyanazt mondták szinte, mint a tanfolyamok és az újságcikkek, s az olvasó és a néző ezt az azonosságot fogta fel, legalábbis a nyilvánosság előtt csak erről adott véleményt, s nem arról, hogy az 1848–1949-es veszélyek az 1950-es évek elején is fenyegetik a magyarságot.

Az *Ozorai példa* (a folyóiratközlésben még *Hazafiak* volt a címe) az 1848 őszen a Dunántúlon meginduló szabadságharc egyik – epizodikusságában is jelentős – eseményét köti össze a szőlődézsma eltörlésének, tehát a teljesebb körű jobbágyfelszabadításnak az ügyével. Alapgondolata teljesen 1848-as alapokon áll – Petőfi szellemében ismét. Azt mondja, hogy amíg a népnek nincs joga a tulajdonszerzéshez, a gyarapodáshoz, addig nem lehet hazája sem, azonban amint egyenrangúvá válhat, többféleképpen is megismerheti a hazaszerzés örömet: tulajdona lehet, jogai lehetnek, s azokat megvédheti, s meg is védi, hiszen a szüretre induló helybéliek nemcsak az ozorai csatában vesznek részt, hanem a győzelem után, s Perczel ezredesnek a dézsma eltörléséről hozott jó híre után in-

¹ Uo. 123–124. o.

dulnak a sereggel Bécs felé, mert ott dől el majd, hogy visszatérhetnek-e az ellenségek, a hont és a jogot fenyegetőek.

Az *Ozorai példa* egykori elemzői sorra a hazaszeretetet drámajaként értelmezik a művet, olyannak, amelyben a szerző „különösen élesen vetheti fel a honvédelem kérdésének és a föld kérdésének, a nemzet szabadságának és a nép szabadságának összefüggéseit”. (Gimes Miklós).¹

Mátrai-Betegh Béla cikkének már a címe is: *Lecke a hazafiságból*², Boldizsár Iván pedig annak örvend, hogy „Művészeti kézzel kapcsolja össze Illyés a termelés és a honvédelem fogalmát is, és ennek megindítóan szép jelképe a harmadik felvonás eleje: a fegyvertelen honvédek a szüret eszközeit próbálgatják és az állig felfegyverzett parasztok a puskának örülnek. A szerepek nemcsak megcserélődtek, hanem egymásba olvadtak, azonosakká váltak.”

S fontosnak tartja, hogy a drámának „Kimondatlan, belső időszzerűsége van: arra tanít, hogy aki függetlenségünket veszélyezteti, aki szabadságunkat fenyegeti, arra az egész nép sújtó haragja csap le”.³

A drámáról rendezett írószövevényi vitában Molnár Miklós előadásából azt emeli ki a tudósítás, hogy a műből „oly gyújtó tűzként csap ki a demokratikus hazafiság, az áldozatkész, honvédő hazafiság szelleme, mint másfél évszázad óta egyetlen drámából sem”, s hogy a mű eleven politikai hatóerővé válik. „Olyan érzések ébresztőjévé, amelyek korunk nagy nemzeti feladatainak megoldását segítik elő.”⁴

Amit a hajdani elemzők állítottak, nem volt belemagyarázás. A dráma megfelelt a bolsevik „nagykönyvben” előírtaknak. Behódolt volna Illyés? Nem, hanem működött továbbra is az, amit Révai

¹ *Szabad Nép*, 1952. június 5.

² *Magyar Nemzet*, 1952. június 17. Újraközlése: *Illyés Gyula Emlékkönyv*. Szerk.: Illyés Gyuláné. Bp., Szépirodalmi, 1984. 191–192. o.

³ *Irodalmi Újság*, 1952. június 5.

⁴ *Irodalmi Újság*, 1952. június 6.

rosszallóan kettős kötődésnek nevezett – a kommunistákra és a kártékony barátokra utalva, azzal a módosítással, hogy Illyés igazi kettős kötődése nem ez volt, hanem az, amelyik egyrészt a haladó forradalmi eszmékhez, másrészt a kétkezi, dolgozó néphez kötötte. Ő ezt a kétféle kötődést egylényegűnek tudta, a bolsevizmus gyakorlata azonban a tragikus szétválasztásra mutatott példát: szembe került egymással az öncélú, az elveket megcsúfoló forradalmiság és a néptömegek mindennapi és távlati érdekeinek sora. Illyésben az *Ozorai példa* megírása idején (1951 végéig tartott) még élhetett némi illúzió, hogy vissza lehet térni a tiszta forráshoz, ezért van figyelmeztetés jellege is a drámának: a tisztázás és a tisztulás útját mutatja fel. Eközben azokat az elveket hirdeti, amelyek azonosak ugyan benne és a kommunista frazeológiában, de amelyeket ő továbbra is halálosan komolyan gondol, míg a bolsevik gyakorlat naponta megcsúfol.

1848-ban Magyarország paradox helyzetben volt: felelős nemzeti kormánya ellenére egy szomszédos nagyhatalom fővárosából diktáltak. E szomszédos állam hadserege szabadon próbál közlekedni és parancsolni az ország területén. S bár nagy tömegeket földhöz juttattak, a dézsma csak részlegesen szűnt meg. Megannyi párhuzam 1951–1952 Magyarországaival, beleértve még a dézsma-beszolgáltatás lényegi azonosságát is. Az azonban nemcsak a kor befogadói „süketségének”, hanem Illyés műve fogyatékoságának is köszönhető, hogy ez a korhoz szóló jelentés igazán nem világolhatott ki. A dráma terjengős, túlmagyarázó, s ez éppen nem segíti, hanem gátolja a teljesebb megértést. S furcsa módon a műfaji célkitűzéssel is ellentétes, ugyanis opera vagy zenés dráma szövegvégkönyvének készült eredetileg az *Ozorai példa*. Igaz, a tömegjelene-tek, a mozgalmasság erőteljes dramaturgi munkával és jó zeneszerzővel sikeres népoperát eredményezhetett volna, de abból is inkább a nemes történelmi hagyományok, s nem a jelenhez szóló figyelmeztetés csendült volna ki.

A többretegű jelentés kiteljesedésének lényegibb gátja a részletező naturalisztikus-realisztikus színpadi ábrázolás, amelyben még

a tudatos tanító jelleg sem teszi lehetővé, hogy átvilágoljon rajta az a kettősség, amely az ötvenes évek beszédmódjára jellemző, vagyis hogy mást mondtak a szavak és mást a gyakorlat. S gátolta leginkább talán az a drámai koncepció is, amelyik a folytonos győzelmekből építkezik, noha konfliktusokon át. A parasztok kiverik a szőlőből az urasági hajdúkat, majd a népfölkelőkkel leverik Roth tábornok seregét. Öntudatlan emberekből öntudatossá válnak. S az egész ország forradalmasodik: az országgyűlés kimondja a dézsma eltörlését, s a hadsereg is kezd nemzetivé és forradalmivá alakulni. Egyedül Perczel drámát lezáró szavai utalnak, s igencsak áttételesen arra, hogy a történelem nem az ozorai diadal folytatásával ment tovább:

Fel barátaim! Tágul a világ!

Tágul a jövőért a harc.

Úgy emlegessék a magyart:

volt ő is fáklya-láng!

S ez a drámát záró kifejezés lesz a következő drámai mű végleges címe. A *Tűz-víz* című egyfelvonásos kapta a teljesebb változatban előbb a *Kossuth próbája*, majd a *Fáklyaláng* címet.¹ Míg az *Ozorai példa* az ország védelmében kibontakozó szabadságharc kezdetéhez vezet, a *Fáklyaláng* a végponthoz, a világosi fegyverletétel elhatározásához. Míg az előbbi drámában Illyés a közvélemény előtt szinte ismeretlen, illetve inkább csak az ő korábbi, azonos című költeményéből ismert esetet épít a drámába, a *Fáklyaláng* alaphelyzete mindenki számára ismerős. S míg az ozorai csata inkább csak jelképesen dönthetett szinte az ország sorsáról, Kossuth és Görgey vitája valóban és messzemenően sorsdöntő. Az *Ozorai példában* epizódszereplők voltak a neves történelmi személyiségek (Görgey, Perczel), s a tényleges történelmi események is

¹ *Tűz-víz*, Bp., Szépirodalmi, 1952, Kossuth próbája, *Új Hang*, 1952, 9–10., 11. sz.; 1953. 1. sz.; *Fáklyaláng*, Bp., Művelt Nép, 1953.

inkább csak általános háttérrel adtak. Így a szabadabb írói helyzet- és alakformálásnak, az adatok, tények fölhasználásának igazán nem volt akadálya. (A képviselőház szeptember 15-én eltörli a szözlődézmát, de csak azt. Roth tábornok csapatai október 7-én teszik le a fegyvert. A drámában ábrázolt események tehát a valóságban nem estek egybe, s az ozorai hadi helyzet sem volt olyan-nyira tragikus veszéllyel fenyegető, hiszen Jellasics már rég Bécs felé halad a seregével.) A *Fáklyalángban* az epizód szereplők is neves történelmi személyiségek – az egy, főszereplővé előlépő Józsat kivéve –, hiszen a minisztertanács tagjai, s még nevesebb a két főalak. Ráadásul a világosi fegyverletétel óta él a vita: melyiküknek volt igaza? S Illyés nemcsak hogy megkerülni nem akarja e vitát, hanem a középpontba állítja, vallván, hogy Kossuthnak volt igaza. Így a történelmi tények és a legendák egyaránt fontossá válhatnak. A bemutató előtti interjúban azt mondotta a szerző: „A darabnak még nincs címe. Tartalma: Kossuth útja vagy Kossuth próbája. Arról szól: Kossuth hogyan lép előre épp a világosi bukás után, amikor látszólag Magyarországon elvesztette a harcot, hogyan indul meg azon az úton, amelyen megnyeri az egész magyar népet úgy, hogy végre valóban legendás hőse lesz a magyar történelemnek.”¹

Való igaz: a dráma ezt a legendát mutatja be, s ennek megfelelően az ellenlegendát. Görgey áruló voltát. Mindennek a személyes alapja a gyermekkori eszmélkedéstől kezdődően átélte, megtapasztalt Kossuth-legenda, az „igazi” 48-asság eszméje, amit nemcsak a harmincas évek műveiben s nem is csak a filmregényben és a két drámában állított a középpontba ekkor Illyés, hanem *Az utolsó törzsfőben*, amely Madarász József portréját rajzolja meg, a mindhalálig tartó elvhűséget állítva a középpontba.² Művelődéstörténeti alapja viszont elsősorban Kossuth híres vidini levele, amely máig

¹ *Béke és Szabadság*, 1952. november 2., és a *Költő felel*, Bp., Szépirodalmi, 1986. 144. o.

² Első megjelenése *Egy régi jó képviselő* címmel, *Csillag*, 1953. júl.

hatóan meghatározta a szembeállítóan polarizáló Kossuth–Görgey legendaképződést.

Illyés lényegében elfogadja ezt a legendát, s ki is élezi, megtévezve még egy nyomatékos – a korban igencsak kedvelt – szemponttal: a nép közelségével, a nép ítéletével. Illyés szerint: „Kossuth és Görgey személyében két ellentétes vélemény csap össze a kérdés eldöntésére: – Ki az igazi hazafi? Az, aki a néppel és a népért, vagy pedig, aki a nép nélkül akarja megvívni a csatáját. Görgey elbukott, ítélt fölötte a nép, Kossuth igazát bebizonyította a történelem. Görgeyt igyekezett fehérre mosni a rendszer, amely százazreket tett földönfutóvá, hogy Pennsylvania bányái magyar szótól lettek hangosak. Görgey »tisztázása« érdekük volt, mint ahogyan érdekük volt, hogy meghamisítsák a szabadságharc döntő tényezőit és Kossuth alakját is.”¹

A történettudomány inkább tartja a vidini levelet politikai szónoklatnak elérendő célok érdekében, mintsem visszatekintő, szigorúan tényeken alapuló helyzetelemzésnek. A drámaírónak természetesen joga van ahhoz, hogy „egyoldalú” legyen, hogy részgazságokat emeljen abszolút érvényűvé, hogy a dráma cselekményének időpontjában zajló történelmi eseményeket átcsoportosítson, módosítson. S ha Kossuth és Görgey utolsó beszélgetésének tartalma csak hézagosan ismert is, mind 1849. augusztus 10-ének, mind a körülötte lévő napoknak a történései meglehetősen ismeretek a történettudomány számára. E dolgozatnak azonban nem az a feladata, hogy azt vizsgálja, mely pontokon követ el Illyés „történelemhamisítást”, hiszen az író maga vállalta föl a „legenda” műfaját, az pedig mindig szabadon kezeli a tényeket. Sokkal fontosabb az, hogy a személyes, életrajzi és érzelmi indítékokon túl mi célból tartotta Illyés oly fontosnak a legendát, hogy drámává írja, méghozzá olyanná, amely világosan kettéválik. Szándékai szerint

¹ Nyilatkozat az MTI munkatársának, 1952. december 10. és *A költő felel*, i. m. 147. o.

ugyanis a dráma első két felvonása történelmi rekonstrukció. Ebből is az első felvonás „történelmi lecke” a magyar népnek.

„Akármit írok is, mindig az első gondolatom az, hogy valami tényt tudassak az emberekkel” – nyilatkozta Illyés, majd így folytatta: „Tapasztalatom szerint az emberek homályosan ismerik csak a történelmet. Hallottak arról, hogy Görgey áruló volt, de hogy miért, hogyan, azt kevesen tudják.”¹

A dráma dramaturgia, Benedek András jegyezte fel utólag, hogy Illyés gyakori sóhaja volt: „Nálunk senki sem ismeri a történelmet”; majd minősíti is a mű első részét: „Az első felvonás jelentős része maradt, ami volt, »történelmi lecke fiúknak«, ahogy magunk között mindhárman csúfoltuk, fájdalmas öniróniával. Többszöri nekirugaszkodással is csak viszonylagos eredményeket sikerült elérnünk.”²

A „harmadik”, azaz Gellért Endre, a rendező, azonban akkori jegyzeteiben igen sikeresnek minősíti az első felvonás átírását az első előadássorozat után.³ Egyébként az ügyeletes rendezői napló tanúsága szerint maga Benedek András is így vélekedett.⁴

A történelmi lecke is feszültségteremtő volt, hiszen előkészítette a második felvonásnak azt az alapkoncepcióját, hogy Kossuth és Görgey „próbája” fogja eldönteni az ország sorsát. Ez a második felvonás valóban a magyar drámairodalom egyik csúcspontja, s a mű maga és a fő közreműködők is Kossuth-díjat kaptak érte, azon kevesek egynémelyikét, amelyek vitathatatlan művészi teljesítményt ismertek el ezekben az években.

A feszes és feszült párviadal után azonban az Illyés-elképzelés maradéktalan érvényesítéséhez valóban szükség van az utójátékra, amely a drámaíró által csoportosított és értelmezett tényeket áttemeli a szép és szent legenda világába, amelyben már nem Kos-

¹ *Béke és Szabadság*, 1952. november 2. és a *Költő felel*, i. m. 144–245. o.

² Benedek András: *Színházi műhelytitkok*, Bp., Magvető, 1985. 160. o.

³ Gellért Endre: *Író, rendező, közönség*, *Csillag*, 1953, 6. o.

⁴ A „Fáklyaláng” előadásainak naplója, *Kritika*, 1976, 2. o.

suth Lajos, hanem Kossuth apánk a főszereplő, s ahol valóban a nép mond Józsa szájával ítéletet Kossuthról is meg Görgeyről is. Más kérdés, hogy ez a népitétel mennyire igazságos, mennyire tényismereten alapuló.

A *Fáklyaláng* – az *Ozori példával* ellentétben – az Illyés-életmű kiemelkedő darabja, az ötvenes évek legfontosabb nem lírai alkotása. Mégis, egykori fogadtatása nem annyira hozsannázó, mint a megelőző drámáé. A bírálat éle nem esztétikai, hanem ideológiai jellegű. Bajnak tartják Kossuth túlzott eszményítését, természetesen nem Görgey ellenében, hanem azért, mert „Kossuth kritikátlan eszményítésének visszája – a népnek, a nép erőinek a lebecsülése”. És „ha az ábrázolás hallgat arról, hogy a vezetés hibái jelentették a szabadságharc bukásának egyik fontos okát, akkor akarva, akaratlan túlhangsúlyozza a reakció erejét, lebecsüli a szabadságeszme, a nép erejét”.¹

Egy másik bírálat is azt állítja, hogy „Illyés ábrázolása nem párosul Kossuth korlátainak bírálatával, s hogy ez az eszményített Kossuth éppen forradalmi demokratizmusában nemcsak hogy eljut a néphez, hanem szinte a nép fölé is nő. Nehéz megérteni, miért bukott el a szabadságharc, ha vezetője ennyire világosan látott.”²

Igazuk volna ezeknek a bírálatoknak, de nem a dráma, hanem a történelem felől közelítve. Pontosabb Sőtér István elemzése, amely szerint „Illyés nem elbukó Kossuthot mutat itt be, hanem azt a drámai hőst, aki diadalmaskodik a történelmi kényszeren, s a nép, vagyis: a jövő apjává válik. Illyés műve mentes bármiféle »történelmi tragikumtól«. Józsa alakja miatt mentes tőle.”³

¹ Gimes Miklós, *Szabad Nép*, 1953. január 6.

² Molnár Miklós, *Színház és Filmművészet*, 1953. március

³ Sőtér István, *Irodalmi Újság*, 1952. december 18., és *Tisztuló tükrök*, Bp., Gondolat, 1966. 358–361. o.

S még inkább telitalálat Zolnay Vilmos felismerése: „Nem Kossuth ütközik meg Görgeyvel, hanem a nemzeti lét géniusza a nemzethalálával”.¹

Miért is ötvöz tehát Illyés történelmi leckét és legendát, miért játszatja át őket egymásba, hogy a tény is legendának, a legenda is ténynek mutatkozhasson? Történelmünk pontosabb ismeretéből aligha egy kikezdhethetlen Kossuth- és Görgey-kép volt az elsődleges célja, már csak azért sem, mert ilyent sem a tudomány, sem a művészet nem hozhat létre. Valóban az igaz hazafiság kérdése foglalkoztatta a szerzőt, már idézett véleménye szerint, „Az, aki a néppel és népért, vagy pedig a nép nélkül akarja megvívni csatáját.”

Egy ilyen alapkoncepcióban Görgey csakis áldozat lehet, hiszen nem illik rá az elképzelés. Kossuth és Görgey ellentéte nem az igaz hazafi és az áruló szembenállása, s hogy Illyés mégis ebben az irányban élezi ki a konfliktust, azt nem annyira a vidini levél szelleme s a ráépülő legenda teszi utólag is művészi szempontból megérthetővé és elfogadhatóvá, hanem az a cél, hogy esztétikailag magával ragadó példát adjon „a néppel és a népért” igazi tartalmára. E koncepció szerint – ha a vidini levél Görgeyje nem lett volna kéznél – kellett volna kreálnia a szerzőnek egy hasonló jellegű ellenfelet Kossuth számára. Aminthogy teremt is Illyés ilyen ellenfelet az ugyancsak hasonló koncepciójú Dózsa Györgyben Zápolya sajátos értelmezésű alakjában. A *Fáklyaláng* tehát azt kiáltja világgá – most már esztétikailag is nagy hatással – az 1952. december 12-i bemutatóval kezdve, hogy a nép nélkül nem lehet győzelemre vinni a forradalmat, a néppel viszont még a legveszélyesebb helyzetben is megmenthető az ország, a haza, szinte csoda is tehető.

Jelentékeny a hangsúlymódosulás az *Ozorai példához* képest. Ott inkább a népi találékonyság nyerte el a maga jutalmát, a *Fáklyaláng* Kossuthja azonban már arra buzdít, hogy csoda is lehetsé-

¹ Zolnay Vilmos, *Csillag*, 1953, 1. o.

ges, a szabad országban szabad nép álma a közeli jövő elérhető célja. Kossuth a negatív, a baljóslatú eseményeket inkább tragikus véletleneknek tekinti, s reménykedik közeli kijavíthatóságukban. A néptömegek aktivizálásának, a sikeres gerillaháborúnak, az orosz csapatok téli visszavonulásának, a nemzetközi helyzet kedvező változásának a tézisei azonban mind csak ábrándok maradhatnak – és nem Görgey, hanem az objektív helyzet miatt. A dráma Görgeyt teszi meg az objektív történelmi helyzet jelképévé, így az ő bírálata lényegében a történelem bírálata, azé, amelyik, ha nem is a nemzetthalált, de a tetszhalottságot hozta el a számunkra. Illyésnek azonban az a célja, hogy mozgósítson, felrázzon, a tetszhalottság fenyegető és veszedelmes állapota elleni cselekvésre. A dráma természetesen az 1952-es, 1953-as évek nézőihez és olvasóihoz szólt, s egy Illyés Gyula által totálisan zsarnokinak tartott korszakról is véleményt formált: nép nélkül nincs sem demokrácia, sem nemzeti függetlenség. 1849 augusztusa a modern magyar történelem egyik legtragikusabb időszaka. A legszebb márciusi remények itt foszlanak semmivé. Megdőbbszerűen hasonló helyzetet mutat a dráma megírásának jelen ideje, sőt, akkor már „Világos” után vagyunk és „Arad” után. Az 1945 utáni reményeket, az 1948-as centenáriumi ünnepségek mámorát már elsöpörte a zsarnokság, s az idegen fegyverek gazdái is berendezkedtek A *Fáklyaláng* Kossuthjának kiállása egy ilyen társadalmi helyzet fogságában sínylődő ország polgárai elé valóban reményt adó „fáklyaláng”.

De az is elkerülhetetlen, hogy 1849 augusztus tizedikén Kossuth és Görgey behatóan foglalkozzon az ország katonai helyzetével. A leírás, az elemzés és a minősítés eltérései, a lehetséges kiutak keresése azonban nem annyira történelmi monográfiákba kívánczik, hanem inkább egy nép életösztönét erősítő gyógyszernek. A szabadságharc elbukott, de Kossuth legendája őrizte a reményt. Az 1945-ös demokratikus népi forradalom is önmaga eszelős ellentétébe csapott át, ám Kossuth példája ezúttal is reményt adhat. Magyarország területe mindig is nagy birodalmak ütközési zónájába esett, mégsem lehetetlen a tartós függetlenség megszerzése. Bár-

mennyire is összeköti Illyés a nép jogokkal és tulajdonnal való teljes körű felszabadításának és az eredményes honvédelemnek a gondolatát e drámában is, az *Ozorai példához* képest jelentős az elmozdulás a honvédelem ügyének nyomatékosításában. Míg az előző drámában az öntudat s így hazatudat nélküli nép jelenik meg, s csak kivételes képviselője van a dráma kezdőpontján is a legfontosabb felismerések birtokában, addig a *Fáklyaláng* a népből Józsa tudatos alakját állítja a centrumba, azét a Józsaét, aki az utójátékban „Magyarország” szavát közvetíti Kossuthnak. A *Fáklyaláng* vitáinak lényege az, hogy mi módon menthető meg a haza, s a maga módján még az Illyés ábrázolta Görgey is ebben fáradozik. S amiként 1849 augusztusa nem kínált igazából reális utat a magyar függetlenség megőrzésére, természetesen 1952 sem kínált semmiféle ennek visszaszerzésére. Ebből a két korban is egyelőre valóságos realitásból nő ki Kossuth – és Illyés – irrealitása: csodaváró hite. Úgy gondolom, hogy Illyés – ha áttételesen-szemérmesen is – önmaga ötvenes évekbeli helyzetét is belerejtette a dráma szövegébe. A temesvári csatavesztés hírének vétele után Kossuth tovább próbálja győzködni Görgeyt az ellenállásról, s többek között ezeket mondja: „Mérnökeink már fölmérték Tihanyt. Egy széles vízárók és bástya a félsziget nyakánál, s máris Európa legjobb erődje, akár ötvenezer katonának.”

Közismert, hogy Illyés számára ilyen erős volt Tihany az ötvenes években – s később is. Természetesen nem katonailag, hanem eszmeileg értve a dolgot.

Az ötvenes években keletkezett drámahármas utolsó darabja a *Dózsa György*. Dózsa témája is régtől foglalkoztatta az író, akár csak 1848-é. E műnek két szövegváltozata van, az elsőt, a *Dózsa* címűt a *Csillag* 1954 nyarán közölte, a véglegeset 1956. január 20-án mutatták be a budapesti Nemzeti Színházban. E mű a történelmi időben jóval messzebbre ugrik vissza, mégis, ez szól a legközvetlenebbül a megírás jelenéhez. Elég pontosan érzékeltette ezt a korabeli visszhang is.

Illyés „Magyarország legnagyobb forradalmárának” az arcát kívánta megformálni. Kialakított egy történelmi koncepciót is: „történelmünk tanulmányozása során rájöttem arra, hogy Magyarország sorsa Dózsa bukásával dőlt el. Magyarország a mohácsi vész előtt alighanem fejlettebb volt, mint Csehország abban a korszakban. Azt mondják, Magyarország vesztét a mohácsi vész okozta. De hiszen nem kellett volna odáig eljutnunk, mert a törököket vissza lehetett volna tartani. Ha Magyarország saját testével egy óriási félkörben vissza tudta tartani a törököket, akkor a Száva egyenes vonalán is feltartóztathatta volna őket. Ha a parasztokat nem sértik halálra, akkor egy emberként mentek volna a törökök ellen. A nép, igen természetesen, azt az országot védi csak meg, amely az övé. Ha az urak Dózsához csatlakoznak és nem ellene fordulnak, akkor az az erő talán Európából is kiverte volna a törököt. Az országnak soha olyan tekintélye nem volt, mint akkor, hiszen külföld is segítette volna.”¹

Most sem a történelmi hipotézist erősítő és cáfoló tények és érvek sora a fontos a dráma szempontjából, hanem a belőle következő kiindulópont, amelyet máshol még pontosabban fejt ki a szerző: „Meg lehetett volna védeni Mátyás virágzó birodalmát a hanyatlástól, Magyarországot a török hódoltságtól, ha győz a nemzeti összefogás. De a magyarság akkor önmagát ölte, amikor a török ellen kellett volna fordulnia. Dózsa tragédiája nemcsak egy osztály, egy réteg, de az egész nemzet tragédiája lett. – Mint ahogy szerintem Dózsa nemcsak egy osztály, de – mert igazán az osztályé: az egész nemzet hőse lett. Ezen a ponton tér el az én ábrázolásom az eddiektől; igyekeztem megmutatni Dózsában a honvédöt.”²

A *Dózsa György* tehát pontosan beillik a megelőző két történelmi dráma által megkezdett sorba, ugyanakkor a *Fáklyaláng*nál is kiélezettebben mutatja meg a főhősök körül dúló konfliktusokat. Az *Ozorai példa* szinte idillizáló konfliktuskezeléséhez képest,

¹ *Színház és Mozi*, 1954. november 12., és *A költő felel*, i. m. 156. o.

² *Színház és Mozi*, 1956. január 20., és *A költő felel*, 159. o.

amely az osztály- és a szabadságharc minden lényeges dolgára választ kínál, a *Fáklyaláng* már csupán az eszmék szintjén ad egyértelmű választ, ott is olyant, amelyik az osztálykonfliktusnál nagyobb ügynek tartja a nemzeti függetlenséget fenyegető veszélyek elhárítását. Ennek előfeltételéül mutatja fel a kialakítható nemzeti egységet, amely az osztálykonfliktusok megoldásából-megszüntetéséből következhet. A *Dózsa György* középpontjába – az írói elképzelés következetes végigvitelének köszönhetően – valóban a nemzeti egység és a honvédelem ügye kerül, s egyáltalán nem a történelmi tények eltorzításával. A drámabeli Dózsa kezdettől kinhaláláig a hazát akarja megvédeni a mind fenyegetőbb török veszedelem ellen. Ezért vállalja a keresztes hadak irányítását. S amikor Mészáros Lőrinc győzködi, hogy vállalja el a feladatot, méghozzá ily ékesszólóan: „Az én bizodalمام viszont az, hogy szerencsére nemcsak a Báthoriak és Zápolyák gondolnak Pannóniával. A világ nemzetei most kapnak próbát, megállják-e helyüket közrendű népeikkel is; ki űzte ki az angol királyt Burgundiából? A paraszt. Ki a cseh földről a német bitorlót? A népek most újhodnak, s emelkednek nemcsak fejükkel immár, hanem mind egész törzsökükkel. A magyar nép is megállja a próbát, megvédi magát! De ahogy (a belső szoba felé) nem általuk, nem is nekik! Isten nem csodát, csak alkalmat adott rá!”

Dózsa így válaszol: „Én nem hiszek az ilyen küldetésben!” Mégis meggyőzetik. Érdemes a drámában elhangzó három – tömeghez intézett – beszédét egybevetni. Az első Budán hangzik el, lovaggá ütése és a bulla kihirdetése után:

*Közös nagy veszedelemben vagyunk.
De elmulasztunk minden eddigi
fenyegettetést, sanyargattatást;
ha győzni fogunk, olyan lesz az ország,
mint első bölcs királyaink korában,
erre adott szót az érsekünk s királyunk.*

Dózsa tehát nem a feudális rendszer felszámolását, csak a túlzások elhagyását tekinti céljának e ponton. Második beszéde Ceglédre hangzik el, azután, hogy ismertetik vele a hadak feloszlatásának követelményét és a pápai bulla visszavonását. Ezt már árulásnak tekinti, az árulót is ellenségnek, ezért szól így:

*Ha akadály a hadaink előtt:
most már a kastély is pogány erő;
pogány elővéd a nemesi vár.
A vörös kakast rá! Ha ellenáll!*

(Kint mindenütt harci kürtjelek)

*Ha száz király és pápa áll elénkbe,
föl, föl magyarok, föl egy új reményre!
Egyszerre két szabadságot nyerünk:
a múltunkért, a jövőnkért – gyerünk!*

A harmadik beszéd Zápolya alkudozásai után hangzik el, amikor Zápolya már azt hiszi, meggyőzte Dózsát, hogy álljon őmellé. Ekkor behívatják Dózsa vezéreit, hogy szóljon hozzájuk, s adja elő Zápolya tervét; új udvart csinálnak, „új alapot rakva”, Zápolya szerint Dózsa

*Azt mond, amit akar,
csak azt értsék hívei: az új udvar,
az új urak kedveznek a parasztnak,
a paraszt hát leteheti a fegyvert,
s hozzánk állhat...*

Dózsa azonban nem az elvártat adja elő, hiába könyörögnek néhányan vezéreik közül, hogy az urak kutyáknak nevezik őket:

*Aminek nevelődtek
és nevelődtünk. Föl így is, föl azzal
a kutyaszívvel s poszával, ebfiak,
jó társaim, szép előcsahosok, mert
mívelt-e bárki annyi hősi tettet
koszos paraszt falkával, mint mi együtt!
Hunnia dölyfőseit megaláztuk,
az ebtartókat megfutamtítottuk.*

Majd néhány közbeszólás után:

*Váraik dölte hirdette világgá:
maga a farkas-rend megdönthető!*

Illyés, bár e drámában bánik – a történelmi tényanyag ismeretének hézagossága miatt is – a legszabadabban a történelemmel, mégis itt okozza ez a legkevesebb konfliktust a dráma befogadójában. Nemcsak a Dózsa-portré hézagossága, a kortól elválasztó sok évszázad elhomályosító jellege miatt van ez így, hanem azért is, mert amit Dózsa alapelvét tesz – minden körülmények között is a török kiűzése az alapvető cél –, az nem mond ellent sem Dózsa egyetlen elképzelhető alakmásának, sem a kor tényleges feladatának. Ugyanakkor a nemzeti függetlenség eszméjének középpontba állítása valóban Dózsa korától kezdve folyamatos gondot ragad meg, olyant, amely a szovjet példa szolgálai majmolásának idején is különösen égető volt. A drámában a történelmetől eltérően válik fontossá Zápolya alakja azzal, hogy olyannyira lényegesnek tartja Dózsa megnyerését az elfogatása után. Zápolya előbb idézett koncepcionális tervének – új udvar, új urakkal – ebben a formában nem sok köze van a történelmi tényekhez, ám ha mégis így lett volna, s egyáltalán megtörtént volna Dózsa „megkísértése”, akkor azt Dózsának el kellett volna fogadnia, ha csak csöppnyi realitásérzéke van is. Ez a jelenet azonban csak látszólag szólal meg a temesvári Hunyadi-házban, sokkal inkább 1956 magyar színpadán, a

közelmúlt rossz példáira utalóan: hiszen a korábbi, 1945 előtti farkas-rend helyett egy hasonló, bár újdonságával dicsekvő farkas-rend jött az ötvenes évekre. Dózsa mártírsorsa minden mártír példáját megidézi, hitvallása pedig tartalmilag teljesen azonos Kosuthéval.

A dráma az Anna nevű parasztlánynak, Dózsa szerelmének átkaival fejeződik be. Így volt ez az 1954-es változatban is, de más zárómondatokkal. Ott azt tudjuk meg, hogy Anna gyereket vár – vagy az őt megbecstelenítő főúrtól vagy Dózsától. S a zárómondatokat kísérő barátnője mondja el:

*Hadd vigyem haza én őt
s vele ezt a nem így-vártam jövőndőt.*

Ahol is a jövőndőre utalás a születendő gyermekre s annak sorára is vonatkoztatható, de még inkább az emlékében is meggyalázni próbált forradalomra. Illyés témaválasztása azért lehetett különösen nagy erejű, mert a kor legégetőbb gondja éppen az önmagát is felfaló forradalom, a totális torzulás volt. Ennek érzékeltetésére a történelmi példák közül Dózsa kora kínálkozott a legszerencsésebbnek, s ezt nemcsak Illyés ismerte fel, a kor egy másik reprezentatív alkotása is e felismerésen alapul: Juhász Ferenc Dózsa-eposza, *A tékozló ország*, amely 1954 novemberében jelent meg a *Csillagban*. Ha kétségeink lettek volna, a befejezés első változata akkor is egyértelművé teszi, hogy Dózsa kettős kötöttsége az osztályharcra és a nemzeti függetlenségre Illyés Gyuláé is az ötvenes években, hiszen kimondja, hogy az ellenséggel le kell számolni, a külsővel is, s hogy az országra Mohács vár.

A *Dózsa György* bemutatója fontos üggyé vált (még a XX. kongresszus előtt vagyunk!), s ha áttételesen is, de módot adott arra, hogy a jelen igazi gondjai is szóba kerülhessenek. Egyedül az *Irodalmi Újság* három terjedelmesebb cikkben és két költeményben (!) foglalkozik a művel (Faludy György és Kónya Lajos ver-

se).¹ Az elemzések közül a legelső, Sótér Istváné bizonyult a legidőtállóbbnak. Pontosan érti az illyési szándékot, a kettős feladatot: „Dózsa egy »későn érkezett« Hunyadi János – és »egy korán érkezett« népforradalmár.”

Később így folytatja a Hunyadi-párhuzamot: „Az, hogy e forradalmi és egyben honvédő harcra olyasvalaki vállalkozik, aki eleve a nemzeti egység híve, aki előtt Hunyadi János és Mátyás az eszmény, gazdag bonyolultságot ad magának a drámának és Dózsa alakjának is.”²

Nagy Péter szerint ugyan „az aktuális mondanivalót sehol sem találni”³ e műben, Klaniczay Tibor azonban szintén azt látja meg, hogy Illyés a drámában „Mátyás állama restaurálásának, az új típusú, modern, centralizált állam visszaállításának programját felveti”. S a befejezés felől nézve Dózsa tragédiája „így lesz sokkal több: a magyar nép tragédiája”.⁴ A műről a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitaülést rendezett. Béládi Miklós előadása szerint „A Dózsa-dráma minden eddigi műnél hatalmasabban és meggyőzőbben – bár még most sem csorbítatlan teljességében – ábrázolja, hogy hazafiság és forradalom nem járhatnak külön utakon: nincs hazafiság, csak a néppel együtt, s a nép forradalma teremthet igazi hazát.”

Arról is szól, hogy „Dózsa forradalmában benne rejlik annak a lehetősége, hogy Magyarország az önálló, szabad nemzeti államok közösségébe kerüljön. Ezért alakíthatta az író teremtmény fantáziája a történelmi eseményeket olyan módon, hogy jelentékeny szerep jusson a honvédő harcnak is, jóllehet Dózsa mozgalmának ez az oldala az adott valóságban ki sem bontakozhatott”.⁵

¹ Faludy György: *Lőrinc pap* (Illyés Gyulának), *Irodalmi Újság*, 1956. április 7., és Kónya Lajos: *A Dózsa-dráma szerzőjének*, *Irodalmi Újság*, 1956. április 21.

² *Irodalmi Újság*, 1956. február 11.

³ *Irodalmi Újság*, 1956. március 3.

⁴ *Irodalmi Újság*, 1956. április 7.

⁵ *Új Hang*, 1956, 3–4. o.

Két aktualizáló elemre is érdemes Béládi gondolatmenetében figyelni. Az egyik az, hogy nem a párt, hanem a nép forradalmát hangsúlyozza, közvetve erős vitát folytatva a hivatalos állásponttal. A másik az a történelmi „elemzés” – s akár szándékos, akár véletlen, mindenképpen a korra s a dráma fogadtatására is jellemző ez –, amely 1514 Magyarországot nem tartja „önálló szabad nemzeti államnak”, s ráadásul nem a felkelés utánit, hanem az azelőtti: Dózsa sikere emelhetne minket az ilyen államok sorába! És 1956-ban kinek, kiknek a sikeres harca?! Sajnos csak nagyon vázlatosan ismerjük Illyés Gyula reflexióit a vitára. A tudósító szerint az alkotó „rövid megjegyzésében találó választ adott a Zápolya körül folyó vitákra. Az abszolutizmus történeti érdemét nemcsak abban látja, hogy rendet csinált a feudális zűrzavar után, hanem hogy a nép javára szolgált. Aki egy rendszert azért becsül, mert rendet teremt – a nép terhére –, az fasiszta. Nem nehéz hát eldönteni, hogy Zápolya, aki újabb súlyos terheket akar a nép vállára vetni, milyen szerepet kap a drámában. Örömmel látja – mondta még Illyés Gyula –, hogy hőseinek a színpadon folytatott vitája tovább terjed az irodalmi életben, s ezzel segíti a nézőket a darab mélyebb megértésére”.¹

Aligha túlzás ezek után egy áttetsző Zápolya–Rákosi párhuzamra gondolni, különösen akkor, ha Zápolya későbbi sorsára is figyelünk. Ő ugyanis 1526 végén királlyá koronáztatta magát, régi tervét valósítva meg ezzel. A nemzeti egységet azonban nemcsak hogy megteremtteni nem tudta ezzel a lépésével, de még annak akadályozójává is vált. S a *Nyugat* felé való sikertelen szövetségeskeresési kísérletek után rászánta magát arra, hogy a nagy ellenséggel, a török szultánnal kössön szerződést 1528-ban. E szerződésben ugyan a szultán Magyarország egyetlen uralkodójának ismerte el I. Jánost, és segítséget ígért a Habsburgok kiveréséhez, ugyanakkor az országot a maga fegyverrel elhódított tartományának tekintette. Zápolya-Szapolyai-I. János történelmi vétkei közül súlyosabb a

¹ Irodalmi Újság, 1956. március 17.

Mohács utáni közszereplése, s Illyés valamennyire ezt is belesűrítette a drámába, a dolog lényege, az országvesztés szempontjából hitelesen. Mert az fikció, hogy az ország 1514-ben veszett el, s az is eléggé történelmietlen, amiként Illyés a 20. század népfogalmát visszavetíti a Mohács előtti korba. A lényeg azonban itt a Kossuth-legenda után a Dózsa-legenda elhithető erejű, a korhoz agitatív erővel szóló megjelenítése.

Szépen vall erről az agitatív erőről Sarkadi Imre cikke: „Tanulj magyar, a magad sorsán tanulj, ez a zord kiáltás jön felénk az évszázadok mélyéből. Használatos nyelvünkben egy kifejezés, ha jól emlékszem, Arany írta le először: a szív összefacsarodik... Nos, ez a dráma két marokkal fogja és facsarja a néző szívét, hogy sirjon és sikoltson: ez lehettünk volna. Számunkra a Dózsa közügy, nemzeti ügy, éppen e miatt az »ez lehettünk volna« miatt.”¹

S megható a nemzedéktárs Tamási Áron vallomása 1955 elején az új Dózsa-ábrázolásokról. Szerinte Illyés drámájának „inkább feloldó a hatása, mint lenyűgöző”, majd arról tesz vallomást, hogy ha ő írna Dózsa-drámát, annak mi lenne az alapeszméje: „a föld és a nép, más-más formában, de azonos. Mivel pedig mind a kettőt bitorolja a hatalom, nemzet csak úgy jöhet létre, ha a föld hazájává válik, a nép pedig hatalommá”.²

Láthatjuk, teljes a nézetazonosság Illyéssel.

3

Korszakot jelöl-e ez a három dráma Illyés Gyula pályáján? Egyáltalán miként kell – miként lehetséges tagolni ezt az életművet? A legtöbb szerző, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, természetesen korszakhatárnak tekinti 1945-öt. Az eddigi egyetlen nagy-

¹ *Színház és Mozi*, 1956. január 27., és Sarkadi Imre: *Cikkek, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1974. 822. o.

² *Művelt Nép*, 1955. február 13., és *Jégtörő gondolatok* II. köt., Bp., Szépirodalmi, 1982. 301–304. o.

monográfia azonban, Izsák József é nyomatékosan 1950-nel választja két, nagyjából egyenlő időtartamú pályaszakaszra az életművet.¹ Felvesz egy szakaszt 1937 és 1950 között *A forradalmi eszmények tisztaságáért* címmel. Tüskés Tibor életrajzi szempontú munkája² az 1945–1956 közötti szakaszt látja egybetartozónak. Tamás Attila kismonográfiája³ ritkán él pontos időhatárokkal, de a nyolc nagy fejezetre tagolt életműben egy szakasz 1945-től körülbelül 1953-ig tart („Újjáéledő remények és növekvő szorongások”), s egy másik 1953-tól a hatvanas évek elejéig („Jelentésben gazdag dolgok világától az egyetemesség távlataihoz közelítve”). Nem könnyíti meg a kérdést az 1945 utáni irodalom akadémiai kézikönyve sem, már csak azért sem, mert a három műnem szerint három eltérő helyen tárgyalják Illyés életművének vonatkozó fejezeteit. A költészettel foglalkozó kötet három – egymáshoz fűzészerűen, átfedésekkel kapcsolódó, inkább tematikai szempontból elkülönülő – fejezetben tárgyalja az 1945-tel induló s az ötvenes évek végéig tartó szakaszt.⁴ A prózáirót bemutató portré a teljes pályát áttekinti – tehát az 1945 előtti is –, de nem tagolódik fejezetekre.⁵ A drámaíró bemutató fejezet az e műnemben 1944-ben induló pálya első szakaszát a *Különcig* (1963) vezeti, de a következő szakaszt a *Kegyencsel* (1960) indítja.⁶ Ha további véleményeket is ideiktatnánk, még árnyaltabban kibogozhatatlanná válna a kérdés. Fölvethető, hogy van-e így egyáltalán értelme a pálya periodizálásának? A kérdésre igennel kell válaszolni, azzal a megszorítással,

¹ Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe 1920–1950*. Bp., Szépirodalmi, 1982. és *Illyés Gyula költői világképe 1950–1983*. 1986.

² *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1983.

³ *Illyés Gyula*, Bp., Akadémiai, 1989.

⁴ *A magyar irodalom története 1945–1975*, II/1., *A költészet*, Bp., Akadémiai, 1986. 202–243. o.

⁵ *A magyar irodalom története 1945–1975*, III/1., *A próza*, Bp., Akadémiai, 1990. 616–645. o.

⁶ *A magyar irodalom története 1945–1975*, III/2., *A próza és a dráma*, Bp., Akadémiai, 1990. 1394–1413. o.

hogy naptárilag pontosan rögzíthető korszakhatárok általában is ritkán adódnak egy-egy írói életműben. Illyés életművében 1945 mindenképpen jelentős fordulópont, hiszen irodalomfelfogása, a költőszerepről vallott nézetei gyümölcsözően egybecsengeni látszanak a kor forradalmi változásainak irányával. Az 1945 utáni bő évtized előkészíti, majd meg is érleli az életmű egységén belül meglehetősen radikális pályafordulatot, amely az ötvenes évek végétől, a hatvanasok elejétől egyszerre hoz megfontolt és szükség-szerű szemléleti és poétikai változásokat. Az 1945 utáni másfél évtized sem egységes azonban, legalább három részre bontandó. A negyvenes évek második fele valóban az „újjaéledő remények és növekvő szorongások” időszaka, ebben sem szabad azonban feltétlenül időbeli egymásutániséget képelnünk: bizalom és szkepszis hullámmozgása jellemző az íróra, bár szkepszisét igyekszik elken-dőzni. Bonyolítja a vizsgálódás időbeli pontosítását az is, hogy Illyés – főként az 1945 utáni évtizedekben – gyakorta homályban hagyja egy-egy művének – főként költeményének – keletkezési idejét. S amikor tudjuk a dátumot: kell-e egymás közeléből két el-lentétebb hangoltságú mű, mint az *Ozorai példa* és az *Egy mon-dat a zsarnokságról*? Az egyikkel magáénak ismerte el az alkotót a bolsevik kritika, a másik még az íróasztalban is rejtegetendő volt 1956 októberéig, majd újabb hosszú évtizedekre.

1945 után az első, pályaképet formáló fordulatot 1949–1950 hozza meg: a *Két kéz* és a *Két férfi*. Illyés Gyula láthatóan ponto-san felismerte, hogy jelen lenni és hatni csak a múltba fordulva le-het. A személyes múlt, az emlékek felidézése azonban (*Két kéz*) ingerült bírálatot kapott, s hosszabb időre irodalompolitikai fordu-lattá tette, hogy aki megírta hajdan a *Puszták népét*, az miért nem írja meg mai, szocialista életét is a „pusztáknak”.¹ Az életrajzias jellegű múltidézés művei közül nem kapott kedvező fogadtatást ko-rábban a *Hunok Párisban* (1946) és az áttételesebben bár, de szin-

¹ Például Vargha Kálmán, *Csillag*, 1950. június, Révai József: *Megjegyzések iro-dalmunk néhány kérdéséhez. Irodalmi tanulmányok*, Bp., Szikra, 1950.

tén ide sorolható *Lélekbűvár* című színmű sem (1948). Illyés számára a nagyobb költői, epikai és drámai formákban tehát kizárólag az a területe maradt „szabad” a múltidézésnek, amely a magyar nemzet nagy forradalmi és szabadságharcos hagyományaihoz fordul. Mint közismert, ez a témakör sem korábban, sem ekkor nem volt idegen tőle. Ugyanakkor e témakörnek a szocializmus világával egybecsengő voltát elismerte és méltányolta a Révai József dirigálta kulturális politika is. Megtehetette volna természetesen Illyés is, hogy elhallgat, nem lett volna-e azonban ez is „cserbenhagyása” azoknak a néptömegeknek, amelyeknek képviselőtét vállalta az irodalom által, s nem lett volna-e különösen akkor helytelen cselekedet, ha mégis sikerült megtalálnia ezt a keskeny s járhatónak bizonyuló utat. Mint a filmregény és a három dráma vizsgálata megmutatta, e drámák egyszerre hivatalos és spontán sikere nem elandalította Illyést, nem a hatalom iránti gyanakvását oldotta fel, hanem éppen ellenkezőleg: még következetesebb és kérlelhetetlenebb bírálója lett annak a zsarnoki s magát tiszta forradalmi erőnek valló hatalomnak, amely visszaélt a nép nevével, amely megcsúfolta egy nemzet országépítő hitét és lendületét. E helyzetben Illyés változatlanul azt mondja, amit 1945 előtt, vagy 1945-ben, akkor éppen Petőfit idézve a hazateremtés szükségességéről és kötelességéről. A feladat ismét komorabbá, reménytelenebbé vált, ismét belső és külső ellenség szorításában vergődik a nemzet, ezért válik mind a *Fáklyalángban*, mind a *Dózsa Györgyben* a nemzeti nyomor és a nemzeti kiszolgáltatottság egymást erősítő gondja s a velük való szembenézés, a „föl kéne szabadulni már” vágyálma központi kérdéssé.

Utólag szinte magától értetődő az is, hogy Illyés a drámában találja meg az egyetlen nagy téma adekvát kifejezési formáját. A dráma mind a kiélezett kérdésfelvetésre, mind az azonnali, lemérhető hatásra alkalmas lehet, hiszen a nyilvánosság előtt közvetlenül megjelenő, reprezentatív műfaj. S Illyés a legnagyobb nemzeti hősokeket és hőstetteket állítja a középpontba, akikről eposzt írni már nem lehet, akiket regényben nem lenghetne körül a romanti-

kussága ellenére is 20. századias pátosz, s akik lírai költeményben nem jelenhetnének meg oly szuggesztív hatékonysággal, mint éppen a drámákban. A 20. század közepén a dráma kínálta az egyedüli lehetőséget arra, hogy a nemzeti sorsproblémákat a népi eposzok és a történettudományi és történetfilozófiai elemzés szemléletével egyaránt megragadva lehessen felmutatni egy olyan korban, amely megkövetelte a közérthetőséget is.

Történeti drámákat írt Illyés e pályaszakaszban 1956 után is. A még idesorolható művek azonban – *Malom a Sédén* (1960), *Különc* (1963) – sok szempontból különböznek az 1956 előttiektől, még akkor is, ha Illyés egyetlen történelmi drámasor darabjainak tekintette őket. Nem a poétikai, hanem a történelemszemléleti különbség a lényeges, s ezt egyértelműen 1956 magyarázza. A Dózsa-dráma tragikus figyelmeztetése bekövetkezett: ismét Mohácsot kapott a magyarság. A *Fáklyaláng* és a *Dózsa György* a nagy veszedelem, a vereség előérzetében keletkezett, figyelmeztető sikolyként, s így, bár mindkét mű nagy történelmi tragédiát mutat be, a maga módján mindegyik elementáris történelmi optimizmust sugároz, azt mondván, hogy a harc a nemzeti függetlenségért nem volt hiábavaló. Ugyanakkor 1950 és 1956 között Illyés ismét, még véglegesebben kijózanodik a hitreneszánsz közeli megvalósíthatóságából, de még abból is, hogy a mégis lehetséges hitreneszánsznak döntően osztályszemléletűnek kell lennie. Nem az osztályok létéből, szerepük fontosságából ábrándul ki Illyés, csak nem tekinti kizárólagos, döntő tényezőnek azokat, s az osztályharc mellé mind nyomatékosabban építi be a honvédelmi harcok ügyét.

Illyés népfogalma eredendően osztályszemléletű volt és 19. századias: a népen döntően a kizsákmányolt osztályokat értette. Petőfivel rokon módon tekintette magát a néptömegek képviselőjének. Legelső két drámája is a népért érzett felelősségérzetről és annak torzulásairól ad hírt. Ez hatja át első történelmi drámáit is. Azonban 1950 és 1956 között a nép helyett fokozatosan a nemzet fogalma válik központivá. Sok oka van ennek. Az is, hogy a bolsevik gyakorlat lejáratta a nép fogalmát. Az is, hogy támadták a

népi írók mozgalmát, annak egyes alkotóit külön is, s nem tekintették őket a „nép” igazi képviselőinek. De leginkább talán az a tapasztalat, hogy 1949 és 1956 között a magyar társadalom a nyomorban és a terrorban osztályszempontból is „egységesült”, megszűntek a „kizsákmányoló” osztályok, s helyüket a forradalmi terror haszonélvezői foglalták el. (A társadalom új, lényegesebb differenciálódása inkább csak a hetvenes évektől indult el.) Az ötvenes évek ellenségképe a hivatalos ideológia szerint a belső osztályellenesség és a külső imperialista ellenség volt. A magyar nép számára a valóságos bajokozó azonban a drasztikus szovjet gyámkodás és a proletárdiktatúra. Ezekkel szemben csak a nemzeti egység megteremtésének a reményével lehetett felvenni mind az ideológiai, mind a politikai küzdelmet. S mivel a létező proletárdiktatúra is kívülről ránk kényszerített volt, magától értetődő, hogy a megteremthető nemzeti egységnek a belső létet is megnyomorító külső ellenség kiűzése, azaz a honvédelem miatt lett döntő az osztályszempontokat is mindinkább háttérbe szorító szerepe. E dráma megírásának idején Illyésnek már aligha lehetett bármi illúziója a sztálinista Moszkva és Rákosi megváltozásában, a nemzeti egység gondolata tehát nem arra irányul, hogy őket meggyőzze: térjenek vissza a helyes útra. Nyilvánvaló, hogy ezt az utat nélkülük és ellenükre kell megjárni, a nemzeti egység a diktátorok nélkül jöhet létre. Ezért kap oly fontos szerepet a fikció: Zápolya kétszeri szövetségesi ajánlata Dózsa részére. Zápolya az abszolút monarchia híve, s ez akkor önmagában jó lett volna, a jelenbe vetítve azonban ennek az államberendezkedésnek a diktatúra felel meg, s Illyés nem a késő középkori központosított hatalom szándékát, hanem az ötvenes évekbeli – és minden újkori – diktatúrát ítéli el következetesen.

1956 leverett szabadságharcának sok tanulsága van. Illyés történelmi drámasorozata szempontjából azonban az a legfontosabb, hogy lám, megteremthető a nemzeti egység, az nem a költők szép álma csupán. Álomnak az bizonyult, hogy ez az egység képes a külső erőkkal, a nemzetközi helyzettel szemben a maga akaratát

érvényesíteni. 1956 után tehát hangsúlyosan már nincs értelme a nemzeti egység megteremtésére és a honnak szabadságharcban való védelmére buzdítani, hiszen nem „Mohács” előtti, hanem utáni helyzetben vagyunk. Az összeomlás után nem a forradalmi harcra, hanem a megmaradásra, a tartásos túlélésre kell ösztönözni. Ezért van az, hogy a *Malom a Sédén* – bár 1945 tavaszának társadalmat fordító napjaiban, fronthelyzetben mutatja alakjait – sokkal sötétebb történelemszemléletű, mint az 1956 előtti drámák. Másként sarkall cselekvésre, de arra buzdít. A dráma eszményi főalakja, az öreg tanár mondja e világozlásos helyzetben: „...érdemes a halál szélén is élni – ha van, miért. Sőt, hogy magyarnak is érdemes lenni, mind a halál pillanatáig. Mert van föladat! Amit csak mi tudunk megoldani. Itt lent. A malom alján. Itt kell újrakezdeni. Itt kell dolgozni, a mélyben, azt adták nekem vissza ezek a falak...”.

Majd hamarosan hozzáteszi: „A tapasztalat az, hogy az országok fönt vesztetnek el, és lent tartatnak meg.” S Teleki László – 1861 Telekije – sem lehet már igazán fáklyaláng, csak „különc”, nem választhatja már 1849 Kossuthjának módján az életet, csak az öngyilkosságot. S ez elsősorban nem Kossuth és Teleki, hanem 1849 és 1861, illetve az 1956 előtti és utáni helyzet lényeges különbségéből következik. A mércének mindig a népet tekintő forradalmi romantika a *Fáklyaláng* Kossuthjával még lázas terveket szövet, hogy miként lehetne a telet kihúзва, 1850 tavaszán, ismét győzelemre vinni a nemzetet. A *Malom a Sédén* Galambos tanár úrja abban bizakodhat, hogy a történelem során tizenkilencszer megsemmisült malmot ismét, huszadszor is föl lehet építeni, mert számára „a nagy fölfedezés az, hogy minden percben, mindenütt lehet – bármily fellengzősen hangzik – hazát építeni”.

Míg tehát 1945 előtt az Illyés-életműben a fő hangsúly a társadalmi-szociális kérdések megoldásának szükségességén van, 1960 tájától már egyértelműen a nemzeti sorsproblémákon (amelyeknek természetesen része a szociális gond is). Ez a változás érlelődik fokról fokra 1945 és 1956 között abban az ütemben, ahogy a nem-

zeti függetlenség, a hazateremtés és a honvédelem kérdéseivel szembenező történelmi drámák és az ötvenes évek elejének történelmi eseményei ezt szinte kikényszerítik. A változás szempontjából a döntő kezdőpont a *Fáklyaláng*, a végpont a *Dózsa György*. Ezután – azaz 1956 után – a további változások már nem annyira szemléletbeli jellegűek ez ügyben, hanem inkább olyanok, amelyek poétikai konzekvenciáikat vonnak le. S ebből a fejlődéstörténeti szempontból másodrendű kérdés, hogy a későbbi pályáiv fényében a *Fáklyaláng* mint dráma veszített valamennyit fényességéből, s az újabb szakirodalom általában még Illyés drámai életművén belül sem sorolja a legjobbak közé, a bemutatásakor szinte katartikus hatású *Dózsa György* pedig jószerével eszméket közvetítő tézisdrámává és történelmi festménnyé sorolódott vissza. Mellesleg ebben magának az írónak is volt némi szerepe, hiszen a Dózsa-témát ismételten feldolgozta, *Testvérek* címmel (1972). Aligha lepődhetett meg azon a korabeli olvasó és néző, hogy ez a dráma is izzóan aktuális volt gondfölvetéssel és anyagkezeléssel egyaránt.

A drámák körüli vizsgálódásunkat nem cáfolják, hanem határozottan erősítik az ide bevonható korabeli költemények, mindenekelőtt az *Egy mondat a zsarnokságról*, az *Árpád*, a *Bartók* és a *Hunyadi keze*, különösen ha azt is belátjuk, hogy e műveket a kor líratermésének legfontosabb darabjai között tarthatjuk számon. Közülük a legkorábbi és legradikálisabb 1956 novemberéig nem jelenhetett meg, tehát igazán nem is hathatott. De gondoljunk az *Árpád* epikus részletezésű és tragikus szemléletű állóképére, amely egy űzötten, tépetten menekülő, életveszedelemben olyan úton lévő népet rajzol, amelynek számára a jövő „csupa rémség”, amelynek vezérét is rémlátás gyötri népe jövőjéről, s inkább a mégis daca hajtja tovább:

„Akárhogyan is – még most sem beszélt –
szabadok leszünk” – ez suhant talán a
szívébe inkább, mintsem az agyába,
miközben megsarkantyúzta a mént

*s a menetből egy sziklára kiállva
jelt adott: gyorsan! S nézte fürge szemmel,
mint juhász, aki minden ürüt ösmer,
hogy tódul népe át Európába.*

A zárókép és a benne rejlő gondolat, Európa nyomatékos hirdete abbán az időben, amikor mindig Kelet fogalma volt a mérce, s éppen ez az, ami elől „menekül” a szabadságba egy nép, még a vers tragikus szemléleténél is jobban utal a keletkezés korára.¹

A *Bartók*² ezeknek az éveknek talán legmaradandóbban ismert művévé vált. Történet- és művészetfilozófia hatja át, olyan ars poetica, amely nemcsak az Illyés-életműnek egyik kulcsa, hanem e szűkebb korszak s a drámák megértését is segítheti. Bartók portréja éppen a műben kifejtett és jellemzően népközpontú történetfilozófia révén kötődik közvetlenül azokhoz a történelmi témájú művekhez, amelyeknek központi hőse egy kiemelkedő magyar történelmi személyiség. Ezek sorából a Dózsa kapcsán már említett Hunyadi Jánost kell még megemlíteni, akit 1956 nyarán kevésbé ismert, bár fontos költemény idéz meg, a Hunyadi keze.³ Félézer éves fordulóját ünnepli az ország a hadvezér halhatatlan nándorfehérvári győzelmének. Illyés költeménye azonban nem áll meg a győzelemnél, bár fenntartás nélkül dicsőíti magát Hunyadi. Ő a jelenig kíván eljutni, s magánál a győzelemnél fontosabb számára öt évszázad vereségeinek sora, s az a rejtelmes varázserő, amely a vereségeken át is megtartja a nemzetet, a magyart. Számára Hunyadi sokszorosán nemzetmentő hadvezér, mert nemcsak 1456-ban mentette meg az országot és népét, hanem példájával, amelyet a minden déli harangzúgás folyamatosan hirdet, azóta is folyamatosan megmenti. S a költeménynek öt évszázadot átívelő történelmi látomása teszi

¹ Az *Árpád* első megjelenései: *Magyar Nemzet*, 1953. december 25., *Hét évszázad magyar versei*, Bp., Szépirodalmi, 1954.

² A *Bartók* első megjelenése: *Színház és Mozi*, 1955. október 14.

³ A *Hunyadi keze* első megjelenése: *Irodalmi Újság*, 1956. augusztus 11.

érthetővé, hogy a költeményben Hunyadi szózataként, sírverseként, szoborfelirataként elhangzó négy sor inkább vonatkozik erre az öt-száz évre:

*Mélyre bukkott a magyar, de dicső ügy bátyafaláról.
Engem aláz, Hunyadit, ki tetemére tapos.
Szobrom nem csak a győzelem emlékműve: a gyászé:
nemzet sirja fölött öröklik ércalakom.*

Ha meggondoljuk, hogy e költemény 1956 nyara után csak 1968-ban került kötetbe, már arra is rádőbbenhetünk, hogy Illyés mintegy előre megírta 1956 októberének sírfeliratát is, a költemény egészében pedig azokat az életre buzdító érveket is, amelyek az újrakezdésre, a malmok, a haza újjáépítésére serkentenek.

1992 (*Irodalomtörténet*, 1997. 1–2.)

Irodalom

Az 1956 utáni s egyre gazdagodó Illyés-szakirodalomból különösen az alábbiakat forgattam haszonnal tanulmányom elkészítése közben:

Béládi Miklós: *A múltteremtő – Érintkezési pontok*. Bp., Szépirodalmi, 1974, 339–403. o.

Benedek András: *Színházi műhelytitkok*. Bp., Magvető, 1985, 113–218. o.

Csetri Lajos: *Illyés Gyula Dózsa-drámáiról*, *Tiszatáj*, 1973. 6. sz.

Görömbei András: *Illyés Gyula*, in: *A magyar irodalom története, 1945–1975*, III/2., Bp., Akadémiai, 1990, 1394–1413. o.

Hermann István: *Szent Iván éjjelén*. Bp., Szépirodalmi, 1969, 166–212. o.

Takács Péter: *A Dózsa-hagyomány Illyés Gyula művészetében*, *Alföld*, 1972, 9. sz.

Szabó B. István: *A mérleg nyelve – Illyés Gyula (tanulmányok a költőről)*. Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1972, 113–145. o.

Valamint Domokos Mátyás írásai; Izsák József, Tamás Attila, Tüskés Tibor monográfiái, az akadémiai kézikönyvek Béládi Miklós által írott fejezetei.

FÁKLYAFÜST VAGY FÁKLYALÁNG?

Illyés Gyula és az ötvenes évek

A mai Illyés-kép

A kézikönyvekben, lexikonokban, tankönyvekben, a reprezentatív költői antológiákban Illyés Gyula természetesen mindmáig még a harmincas években kivívott rangjának megfelelően szerepel: mint nemzedékének, illetve az egész 20. századi magyar irodalomnak egyik legjelentősebb képviselője. S döntő többségében ezt támasztja alá a nyolcvanas–kilencvenes években örömdetesen gyarapodó Illyés-szakirodalom is. Megfogalmazódtak azonban ellenvélemények is, szaporodtak az elutasítás vagy a közömbösség jelzései. Leginkább a fiatalabbak körében feltűnő ez: többen tapasztalhattuk már egyetemen oktatók, hogy az utóbbi évek diákjait csak igen kevés foglalkoztatja Illyés Gyula munkássága, s ennek nyilvánvalóan csak egyik oka az ismerethiány. Alighanem döntőbb a másik ok, az ő nem-olvasásukon alapuló, s mégis véleményformáláshoz elvezető, s hozzájuk inkább informális úton eljutó ellenvélemény, amely szerint Illyés tipikus példája lenne a klasszikusnak vélt életművek unalmassá válásának, elértéktelenedésének. Megerősíti ezt az esztétikainak vélt nézetet egy politikai-ideológiai jellegű is, amely az alkotó közéleti szerepléseit minősíti, többnyire legendákat, féligazságokat fogadva el tényként. Ezek szerint Illyés mindefajta hatalommal kiegyezett, „ravasz paraszt” volt, megalkuvó, a legélesebb megfogalmazás szerint szinte kollaboránsa a legsötétebb diktatúráknak, de legalábbis a „legvidámabb barakk” hatalmasainak. Közben írt ugyan ellenzéki műveket is, de lehet-e számunkra rokonszenves ez a Janus-arcúság? S aki emberként ilyennek mutatkozott, írhatott-e igazán remekműveket? Ha ilyen előzetes ítéletek után az ifjabb olvasó mégis kézbe vesz néhány művet, akár a legjelentősebbeknek tudottak közül, bizony könnyen érheti indokoltnak látszó csalódás, hiszen Illyés alkotásai nem a kilenc-

venes években nálunk domináns posztmodern szemlélet és poétika jegyében íródtak. Arra pedig, hogy régebben keletkezett alkotások általunk történő első olvasata nemcsak a legszűkebben vett jelenkor, hanem a sokrétű múlt bizonyos mérvű ismerete nélkül még megközelítőleg sem válhat részlegesen érvényessé, meglehetősen kevesen gondolnak.

A felnövekvő új olvasó és másokat majd olvasóvá nevelő nemzedék képviselőit korántsem bizonyos, hogy Illyéssel rokonszenvezővé lehet „téríteni”. Senkinek sem kell, s nem is lehet minden író „szeretnie”, de legalább arra törekedni kellene, hogy a rá vonatkozó tájékoztatás tárgyilagos legyen. Ennek hiánya különösen akkor bántó, ha egy tudós és valóban tárgyilagosságra törekvő szerző szó bele gondolatmenetébe olyan félígazságokat, amelyek az igazságot is hamissá képesek tenni.

Vita a Fáklyalángról

Újkeletű példa lehet erre az a vita, amely Illyés híres drámájáról bontakozott ki 1998-ban a *Magyar Napló*-ban. A vitára az okot Hermann Róbertnek a júniusi számban közzétett tanulmánya szolgáltatta, amely „a történész szemével” vizsgálta az 1952-es évet és a *Fáklyalángot*. Ez a nézőpont nemcsak jogos, hanem örömteli is. Történelmi tematikájú irodalmi alkotások elemzésekor az irodalmárnak mindig egy kissé történésznek is kell lennie, viszont ez fordítva is így van, a történettudósnak irodalmárrá is kell válnia, bármennyire történészszemmel vizsgál is egy alkotást. Közhely, hogy a legkülönbözőbb műfajú irodalmi alkotások – megfelelő kritikával kezelve – forrásai lehetnek a történettudománynak. Más a helyzet azonban egy olyan 20. századi történelmi dráma esetében, amely bő száz évvel a felidézett események után keletkezett, a vonatkozó szakirodalom meglehetősen alapos ismeretében. Nyilvánvaló, hogy ez esetben 1849-re vonatkozóan a drámának aligha lehet bárminő történeti forrásértéke. Még így is érdekes feladat ki-

mutatni a történettudomány 1998-as álláspontja és az 1952-es dráma közti lényeges eltéréseket, de ezek a drámát mint műalkotást aligha fogják minősíteni. Számomra teljesen elfogadhatatlan bármelyik műalkotásra vonatkozóan az a kifogás, hogy: „bár ismerte, meghamisította a tényeket”, hiszen valamilyen mértékben minden műalkotás ezt teszi. Az elemzés azonban nem elégszik meg ezzel a következtetéssel. Nagyon helyesen úgy gondolja a szerző, hogy a dráma nemcsak a felidézett eseményekkel, hanem a megírás jelen idejével, nevezetesen az 1952-es évvel is kapcsolatban van. Így még inkább forrásnak tekinthető ugyanis a dráma. Hermann Róbert következtetése azonban az, hogy – az előbbi idézetet folytatva: „A hamisítás pedig még csak nem is jó célokat szolgált.” Ugyanis Görgey áruló voltának hangsúlyozása s több más elem is a Rákosi-kor egyes téziseivel vágott egybe. Szerinte: „A kérdés nyitott: Illyés alájátszott volna a kor hivatalos történelemszemléletének, sőt azzal, hogy kétértelmű célzásokat tett a megbízhatatlan katonákra, a szabotőrökre, s Kossuth személyében a mindent pontosan látó, a néppel összefogó vezér alakját megalkotta, hozzájárult volna a hatalom legitimációjához? A magyarázat a sematizáló plebejusi történelemszemléletben keresendő? Milyen annak a költőnek a történelemszemlélete, aki ugyanabban az időszakban (1950) veti papírra az *Egy mondat a zsarnokságról* sorait?”¹

A kérdést az objektivitásra törekvő történész fogalmazza meg, s a válaszádat az irodalomtudomány elvégzendő feladatának tekinti. A baj csak az, hogy az irodalomtudomány rendre nem úgy értékelte a *Fáklyalángot*, mint ez a tanulmány, sőt a mindenkori nézőközönség sem ezt a fajta értelmezést igazolja. Hermann Róbert ezért nem találhatta meg sem a régebbi, sem az újabb Illyés-szakirodalomban kérdéseire a számára kielégítő választ. Meglehet, az 1848–1849 történéseivel foglalkozó munkák mellett nem is volt ideje arra, hogy érdemben foglalkozzon Illyés Gyula egész életmű-

¹ *Magyar Napló*, 1998., 6. sz., 18.

vével, pedig 1848 szellemisége ebben döntő helyet foglal el. S bizony elég sok mindent lehetett volna találni a szakirodalomban Illyés és az ötvenes évek témakörében is.

Vajon miért lehet oly kielező hatású a vita a *Fáklyaláng* kapcsán? Nyilvánvalóan azért, mert középpontjában a Kossuth–Görgey kérdés áll, erről pedig mindenkinek van véleménye, s ez gyakran bizony nem a történettudós, még csak nem is a tájékozott ember ismeretein alapul, hanem a szinte irracionális hit szintjén fogalmazódik meg a válasz. Mögötte nyilván ott van 1848–1849 megítélése, tágabban az egész magyar történelemé, még tágabban az adott személy történetfilozófiája a forradalmár- és a reformerútról, életfilozófiája a követendő magatartásformákról.

Ne feledjük azt se, hogy a Kossuth–Görgey kérdés 1849 óta él, folyamatosan meg is osztva a mindenkori közvéleményt. Így legalább a következő főbb szinteket érdemes megkülönböztetni: az 1849-es nézetek; a legendák 1849-ről; az azóta eltelt korszakok mindenkori közvéleménye, ezen belül esetünkben kitüntetetten az 1950-es évek eleji helyzet; az 1849 óta eltelt korszakok mindenkori történettudománya; a mai történettudomány; s végül, de a dráma szempontjából elsősorban: Illyés Gyula 1848-képe.

Illyés Gyula és a kommunista párt 1945 után

Az író és az ötvenes évek egymásra hatásának s ezen belül a *Fáklyaláng*nak a teljesebb megértéséhez, a mű 1952-es valódi hatásának a felismeréséhez nélkülözhetetlen a kommunista párt és az alkotó kapcsolatrendszerének vizsgálata. Önmagában is részletes tanulmányt igényelne ez a kérdés, most csak vázaltszerűen utalhatok rá.

Kiiktathatatlan eleme e kapcsolatnak Illyés 1919-es, közvetlenül 1919 utáni, majd párizsi emigrációs tevékenysége, továbbá az a harmincas években országos hatásúvá váló írói munkássága, amely számos, a kommunisták célkitűzéseivel egybevágó feladatot fejez

ki. Mindezzel együtt is világos, hogy Illyés Gyula 1945 történelmi pillanatában nem kommunista, hanem „útítárs”. A politikai túlhatalomra kerülő párt pedig az első pillanattól kezdve törekszik arra, hogy ezt az útítársat a maga odaadó hívévé tegye. Az 1945 és 1948 közötti kapcsolatot ez a célkitűzés jellemzi részükről, azt a taktikát alkalmazva, hogy hol dicsérik, hol szigorú elvi bírálatban részesítik az egyértelműen mérvadó politikusként is számon tartott író, aki viszont diplomatához méltóan taktikus: igenli a népi demokrácia pozitív változásait, de soha nem azonosul Rákosiékkal.

A kapcsolatot mindvégig meghatározóan befolyásolja, hogy az író a kor vezető politikusai közül számosat személyesen ifjúkora óta ismer. Magával Rákosival is találkozott már 1926-ban, amikor a *L'Humanité* tudósítójának a tolmácsa volt, midőn az Rákosit fölkereste a börtönben. Idősebb korában többször kijelentette Illyés – és elsősorban éppen a politikusokra utalva –, hogy kapcsolatot nem szokása megszüntetni, az egyszer megismert embernek később sem fordít háttal, ha találkozik vele. Az is meggyőződése volt, hogy a történelem lehetőséget nyújt a becsületes alkura, s ezt a II. világháború iszonyatos tapasztalatai után gondolta így. Tudta, már 1945-ben is tudhatta, hogy a kommunisták szemében ő a legnagyobb élő magyar író. Ez helyzetét különössé és különlegessé tette. Ezért segíthetett számos alkalommal – egészen haláláig – írótársain, másokon, ezért voltak kénytelenek a mindenkori hatalom képviselői figyelni szavaira, ugyanakkor mint nem kommunista, mint az egyetlen dogmatikus „igazság” bírálója egyrészt nem érezhette magát teljes biztonságban, másrészt az általa elérendő társadalmi-nemzeti célok érdekében rendre arra kényszerült, hogy „taktikus” legyen, s nemcsak közéleti szerepléseiben, hanem publicisztikájában, esszéiben, olykor szépirodalmi alkotásaiban is. A célkitűzés azonban mindig a diktatórikus, a nemzet számára káros tendenciák visszaszorítása volt, soha nem azok helyeslése, még taktikai okokból sem.

Taktika, még ha kényszerű volt nyilván az is, hogy a fordulat évével Illyés Gyula eléggé feltűnően félreállt. Ideje jelentős részét

Tihanyban töltötte, szinte belső emigrációban, s egy hitelesnek tetsző anekdota szerint ezt Rákosi maga is így értelmezte.¹ Új művet alig publikált, inkább fordításokkal, népmese-feldolgozásokkal van jelen ő is. Új műveiben pedig meghatározó a történelmi tematika, ezekben az években éppen 1848. Helyzetét jól jellemzi az 1951. áprilisi első írókongresszus, ahol az elsők között kapott szót egy pályakezdő, aki számonkérő hangon, bátran bírálta a „hallgató” költőt. Illyés ugyan zseniális másnapi válaszával kivágta magát, de záró előadásában Révai nem volt vele továbbra sem megelégedve.

A változás Illyés helyzetében 1952-ben következett be. A Nemzeti Színház május 22-én bemutatta az *Ozorai példát*, s ennek a műnek már lelkes a fogadtatása. Ugyanezen év novemberében az ötvenedik születésnap ad alkalmat a „fejlődés” elismerésére.² Majd hamarosan a *Fáklyaláng* bemutatója. Mi lehet e hirtelen változás mögött? Illyés mindössze annyit tett, hogy megírta első történelmi drámáját. Révaiéknak pedig már igencsak kényelmetlen lehetett az írófejedelem meghódíthatatlansága, s ezért úgy tettek, mintha Illyés változott volna meg előnyösen, nem pedig az ő véleményük. Igaz, hogy Illyés még 1952 elején írást adott a Rákosit köszöntő kötet számára, ez azonban az említett 1926-os esetet állítja a középpontba, s bár egyértelműen pozitív képet ad, az egyetlen az antológia ma is vállalható és kiadásra érdemes írásai közül. A taktikai érzék hibátlanul működött. Így viszont az író, ha korlátozottan

¹ Zelk Zoltán anekdotáját ismerteti Domokos Mátyás. In: *Adósságlevél*, Bp., Kortárs, 1998. 65–65.

² „Habozásai, kétségei, amelyek eleinte megakasztották fejlődését, ma már megszűnőben vannak. Ezt jelzi legutóbbi verseinek jó része, de elsősorban 1848 örökének maradandó irodalmi feldolgozása. Illyésnek ezek a művei azt mutatják, hogy a parasztság múltbeli harcát is ma már a nemzeti harc egészének egy részeként értékeli; hogy amikor a múltról szól, az a jelennek is igazság és útmutatás.” *Új Hang*, 1952., 9–10. (Szerkesztőségi cikk.) Közvetlen előzménye ennek az elismerésnek, hogy a megelőző hetekben zajló Felelet-vitán Gimes Miklós bevezető előadásában Illyés csak pozitív összefüggésekben szerepelt, Révai bíráló-számonkérő alaphangú záró előadása pedig nem foglalkozott vele.

is, jogot nyert arra, hogy megszólalhasson, ráadásul a színpadról, közvetlenül is hatva. S a szerényebb értékű *Ozorai példa* után a *Fáklyaláng*, majd a *Dózsa György* közönséghatása Illyés Gyulát igazolta.

Illyés 48-képe

Egyes alkotásokat mindig ki lehet emelni az életmű egészéből, de a teljesebb megértéshez általában nélkülözhetetlenek az életmű összefüggései. S hangsúlyosan így van ez Illyés és 1848 kapcsán. Nemcsak arról van szó, hogy ő már – és még – olyan nemzedékhez tartozik, amelynek gyermekkortól formálódó történelmi tudatát jelentős mértékben formálhatta 1848 felidézett történelme, hanem arról is, hogy ő még személyesen ismerhetett olyan jelentős történelmi személyiséget, mint Madarász József, s a nagyapai méhesben gyakran lehetett szem- s fültanúja az emlékidézésnek és az ítéletmondásnak. S egyértelmű volt ennek irányultsága: Kossuth-pártiság, Görgey elítélése, a kiegyezés el nem fogadása.¹ Hasonlóan meghatározó az a gyermekkori Petőfi-élmény, amelyről a *Puszták népe* is beszámol. Ezek a legelső rétegei annak a történelemképnek, amely később létrehozta a Petőfi-életrajzot, majd 1948 után a *Két férfi*, az *Ozorai példa*, a *Tűz-víz* és az abból továbbbépített *Fáklyaláng* c. alkotásokat. S nemcsak ezek a művek, hanem a húszas években induló pálya egész ívelése a plebejus elkötelezettségű demokratizmus szellemében szerveződött. Ezt tanúsítja a népi írók mozgalma és Illyés abban játszott szerepe is.

Ugyanakkor leegyszerűsítés volna, ha Illyés 48-képét homogénnek gondolnánk. A véleményformálódást a 20. századi magyar történelem és a nemzedéki-egyéni életút alakulása magyarázza. Az író a *Beatrice apródjai* (1979) kapcsán beszélt arról, hogy a század

¹ Illyés Gyula: *Az utolsó törzsfő* (1953). Madarász József (1814–1915) a történelmi helyzetek okozta megszakításokkal 1848-tól haláláig volt képviselő.

elején az emberek – s ő is – valóságos hitreneszánszban éltek a közeli világforradalmat és annak eredményességét illetően.¹ 1926, a Párizsból való hazatérés után a kijózanodás következett, a szükség-szerű rezignáció. Ez magyarázhatja, hogy több emlékezés szerint is a harmincas években meglehetősen jó véleménnyel volt Görgeyről. Az egyik tanú Fülep Lajos, akinek emlékét Fodor András örököltette meg.² A másik Vas István, aki egy interjúban elbeszélte, hogy a harmincas évek elején Illyés adta a kezébe Görgey emlékiratait az-zal, hogy „ezt okvetlenül el kell olvasni, óriási ember volt, és ez az, akire Magyarországnak szüksége van. Mert ugye, ez a Görgey-szerű, józan emberünk, az nincsen.”³ Két 1940-es évekbeli esetet idézett fel monográfiájában Kosáry Domokos, aki előbb 1943–44-ben dolgozott Zilahy Lajos kezdeményezésére Illyéssel hármásban egy Kossuth-filmen, majd 1948 januárjában együtt utazott egy különvonaton Révaival és Illyéssel, aki itt is védte Görgeyt Révaival szemben. A *Fáklyaláng* első változatáról Illyés kérte a történész véleményét: „Kritikai észrevételeimre pedig, miután megpróbáltam előtte rekonstruálni, hogy akkor, az utolsó napon, a valóságban mi hogyan történhetett, végül ezt válaszolta: ezt sajnos így most nem lehet megírni.”⁴

Ez a negyven év után emlékezetből idézett mondat a szerző elítélése mellett is érvelhetne, de nem lehetünk bizonyosak benne, hogy pontosan így és csak ez hangzott el. A valóságos eseménytörténet ugyanis – pontosan követve azt – nehezen írható át igazi drámává, bármily drámai is a történéssor lényege. Óhatatlanul nagyfokú írói sűrítésre, az időrend legalább részleges módosítására van szükség. E sűrítések közül a legfeltűnőbb az, hogy az 1849. augusztus 10-ének estéjén játszódó I. és II. felvonás Kossuthjának

¹ Domokos Mátyás interjúja. In: *Kortárs*, 1979., 4.; *A költő felel*, i. m. 1986., 702.

² Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, Bp., Magvető, 1986., I., 165.

³ Kabdebó Lóránt interjúja (1981). In: Vas István: *Igen is, nem is*, Bp., Szépirodalmi, 1987., 321.

⁴ Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*, Bp., Osiris–Századvég, 1994., II., 254–255.

nézetei sokkal inkább tükrözik a híres-hírhedt szeptember 12-i vidini levélben foglaltakat, mint a sokkal hézagossabban ismert aradi este rekonstruálható történelmi alapján várhatókat. A helyzet azonban az, hogy az Aradon történekről ma is sok mindent csak feltételezhetünk, a vidini levél viszont azonnal közismertté vált. A szereplők, a kortársak és az utókor véleményét tehát sokkal inkább formálhatta, s még inkább azt a legendát, amely az emigráns politikust Kossuth apánkká tette, a nemzetet pedig – ha nincs árulás – legyőzhetetlennek hirdette, még két világhatalom egyesült erejével szemben is. A vidini levél: politikai célokból elkövetett „történelemhamisítás”, vagy sokkal szebben fogalmazva: „költészet”.¹ Ez a költészet azonban nemcsak Kossuth és Görgey sorsát formálta, hanem emberek ezreiét, s hosszú évtizedeken át a magyarság történelemszemléletét is. A gyermekkori élmények mellett ez a Kossuth-mű vált a dráma szemléleti-érzelmi alapjává.

Vajon mi készítette Illyést arra, hogy megváltoztassa az ötvenes évek legelejére korábbi elismerő, de legalábbis megértő véleményét Görgeyről? Valóban a Rákosi-kor szemléletével azonosult volna? Meggyőzte volna őt Révai József? Vagy Andics Erzsébet? A drámának ezt csak felületes vagy kifejezetten egyoldalú olvasata igazolhatná. Még azt sem gondolhatjuk komolyan, hogy Illyés visszatért volna a gyermek- és az ifjúkor hitreneszánszának édes szédületéhez, mert ez 1945 után egyáltalán nem jellemző rá. Persze reménykedőbbé, tevékenyebbé válik 1945-ben, de a kétely, a rezignáció, bár csökken átmenetileg, nem szűnik. Örül az ország demokratikusabbá válásának, de nincsenek túlzott illúziói. S a kibontakozás lehetősége mellett rendre ott látja a kudarcét, a bukását is (például: *Nem volt elég, Az új nemzetgyűléshez*). A fordulat évével kezdődő, illetve felerősödő diktatórikus történeketek kezdettől nem láthatja másként, mint bukás felé vezető útként. A *Fáklyalángban* a bukás lesz a központi motívum. Pontosabban a bukás és az azt

¹ Katona Tamás megfogalmazása. In: Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*, Bp., Európa, 1987., 508.

értelmesen feldolgozó életremény. Aki csak néhány munkát elolvas az ötvenes évek kezdetéből, kezdetéről, az tudja, hogy e kornak a győzelemmámor volt az egyik hajtóereje. Ez a mámor, nem egészen megalapozatlanul, az 1945 utáni évekből származott, de 1948 után teljesen hamissá vált. Egyoldalúan forradalmak és szabadságharcok történetének próbálták feltüntetni a magyarság évszázadait, s a vereség oka a külső és a belső ellenség túlereje, árulása volt. De igazában erről se szívesen beszéltek: a művészi alkotásokban például, a történelmi hitelességtől függetlenül a győzelmes forradalmi erőt kellett ábrázolni. Jellemzően mutatja ezt Illyés Gyula filmregényének sorsa. A *Két férfi* először 1950-ben jelent meg, s a Petőfit és Bemet középpontba állító mű a forradalom és a szabadságharc történetét dolgozza fel, s így Petőfi halálával, a fegyverletétellel, Bem menekülésével zárul. Az 1953-ban bemutatott film, a *Föltámadott a tenger* viszont kényszerűen sematikus munkává vált: csak a győzedelmeskedő forradalom a témája. Ismeretes, hogy a film elkészítésének menetébe, mint annyi minden másba, Révai József erőszakosan beleszólt.¹

Ha valaki a bukást állította az időben műve középpontjába, az már eleve vitázott a kor hivatalos irodalomszemléletével. Aligha túlzás, hogy ezt csak Illyés engedhette meg magának.² Csak 1953 nyara után jelenhetnek meg más olyan művek is, amelyek a forradalmi bukással foglalkoznak. (Közülük a legfontosabb Juhász Ferenc műve, *A tékozló ország*.) A bukás motívumával az író arra figyelmeztet, hogy a történelem menete soha nem szavatolja a győzelem véglegességét. A *Fáklyaláng* alaphelyzete: magának a jó ügynek az elbukása. Ez így és ekkor – 1952. december 12-én volt a bemutató a budapesti Katona József Színházban – önmagában elő-

¹ Jellemző esetet örökít meg Aczél-Méray *Tisztító vihar* c. emlékirata (Szeged, JATE, 1989., 89–90.)

² 1952 őszén, a Felelet-vitán még az akkor már kétszeres Kossuth-díjas Benjámin László is megkapta a magáét Révaitól, amiért *Számadás* c. versében az ellenség által elfogott hős helyébe képzelte magát, s nem a győztesébe.

adhatatlan lett volna. De nem is a cselekvésképtelenség totálissá növesztése volt az író célja. Nem a teljes reményvesztettséget akarta hirdetni a magyar történelem egyik legsötétebb horizontú esztendejében. De nem is azt a hurráoptimizmust, nem azokat a sztálinista jelszavakat, amelyeket a kor újságjai és szavalókórusai harsogtak. 1849 tragikus példájával biztatni és mozgósítani kívánt az író. A történelmi példa egyrészt a magyarság túlélési, feltámadási képességét mutatta fel, másrészt pedig az ügyben is véleményt nyilvánított, hogy mi lehet a vereségek oka, miként lehet a rossz helyzetet megváltoztatni.

Illyés Gyula tehát, bár „történelmi leckét” is akart adni olvasóinak és nézőinek, elsősorban egy ideát és egy annak megfelelő eszményképet akart bemutatni egy olyan korszakban, amikor a valóságban az idea legtorzabb ellentéte uralkodott. Az idea nem független a „költészettől”, a valódi Kossuth-legendától sem. Egy 1952-es interjú szerint „Kisemmizett tönkre nyomorított népnek hogyan lehetett volna édes hazája a szolgaság földje! Kossuth és Görgey személyében két ellentétes vélemény csap össze a kérdés eldöntésére: – Ki az igazi hazafi? Az, aki a néppel és a népért, vagy pedig, aki a nép nélkül akarja megvívni csatáját. Görgey elbukott, ítélte fölötte a nép, Kossuth igazát bebizonyította a történelem.”¹ Ez a nyilatkozat eléggé a történelemre utal csak, az a megnyitó beszéd, amely 1954 őszén hangzott el egy debreceni előadáson, már egyértelműen a jelenre hivatkozik: „A nemzet akkor egészséges, hogyha minél több anyagi és szellemi szabadsággal rendelkezik. Mikor már a színdarabra gondoltam, föl akartam ébreszteni s tudatosítani akartam ezt a magyarokkal. Lévéen annyira magyar, hogy a néptársaimnak, honfitársaimnak gorombasággal is a szemébe mondhattam a gondolataimat, erre az érzésre tértem vissza, hogy megmagyarázzam: szabadság nélkül nincs nemzet. Nem hiábavaló az a mondas, hogy semmiféle szabadság nem képzelhető el nemzeti

¹ Illyés Gyula nyilatkozata az MTI munkatársának, 1952. december 10. In: *A költő felel*, Bp., Szépirodalmi, 1986., 147.

szabadság nélkül. [...] Azok a szabad nemzetek, amelyeknek a fiai a múltban ezt a harcot, ezt a munkát elvégezték. Nekünk mostoha történelmünk erre nem adott szinte módot sem.”¹

Ha igaz lehetne az a történeti feltételezés, hogy Illyés nem a Rákosi-kor ellen, hanem annak behódolva írta meg drámáját, később alighanem megtagadta vagy erősen átdolgozta volna. A színmű 1951-től formálódó szövegváltozatai azonban a lényegét illetően azonosak, a módosítások elsősorban dramaturgiai jellegűek. Figyelembe veendő az is, hogy a szerző élete további részében is hasonlóképpen ítélte meg a Görgey-kérdést. A hatvanas évek legelején egy francia kiadás számára jelentős mértékben kibővítette Petőfi-könyvét, hogy eligazíthassa a magyar történelemben tájékozatlan olvasókat. Az esszé törvényszerűségeinek megfelelően itt sokkal árnyaltabb a megfogalmazás, de a lényeg azonos: Görgey „a történelem menetét árulta el, anélkül hogy tán maga is sejtette”.² Egy 1975-ös nagy interjúbán az író kitért a Görgey-kérdésre is, utalva a történelmi és az irodalmi megítélés különbözőségére is: „hogyan kell szembeállnunk egy műnek a művészi részével és a benne levő anyaggal? Igen kemény probléma ez: Görgey esetében, mondjuk, egészen bizonyos vagyok, hogy nekem van igazam. (A szemléletben, s nem abban, hogy melyik dráma a jó.)”³ A kiindulópont Németh László Görgey-drámája, a további példa Shakespeare, aki szintén „meghamisította” a történelmet. Illyés szerint ugyanannak a témának, hősnek lehet többféle felfogású, a történet-szek szerint másként és másként kifogásolható, művészigleg mégis érvényes feldolgozása, s ebben nyilvánvalóan igaza van.

Tény azonban az is, hogy ebben a művészi átformálásban Görgey ismét áldozattá válik, mert a drámaíró nem a tárgyilagos

¹ Illyés Gyula: *Megnyitó beszéd a Fáklyaláng előadásán a debreceni Csokonai Színházban*. In: *Alföld*, 1972., 11., 9–10.

² Az átdolgozott kiadás magyarul először 1962-ben jelent meg. Új címe: *Petőfi Sándor*. Az életműsorozatban: Bp., Szépirodalmi, 1971., 606.

³ Domokos Máttyás televíziós interjúja. In: *A költő felel*, i. m. 1986., 594.

történettudománynak, hanem a nagyrészt Kossuth által 1849 őszén megszilárdított árulóképnek ad igazat, amelyet később maga Kossuth is megbánt. (Egyértelműen vissza nem vonta, de műveinek kiadásaiiba nem vette fel a vidini levelet.)

A dráma jelentésrétegei

A *Fáklyaláng* kapcsán a valódi kérdés mármost az, hogy mi volt 1952 táján fontosabb: az, hogy Illyés Gyula továbbra is visszavonultságával, fél-hallgatásával, alig-publikálásával tüntessen a Rákosi-diktatúra ellen, vagy pedig az, hogy – megtalálni vélvén az egyetlen lehetséges kiskaput a történelmi tematikában – megszólaljon és egy otromba kigyóbűvöléssel részben még mindig megszédített, nagyobb részben azonban végzetesen kétségbeesett, megalázott és megnyomorított népnek a zsarnokság tobzódásának időszakában felmutassa a reményt. Tudatosítván, meglehetősen egyértelműséggel ráutalva eközben arra is, hogy az éppen létező rendszer, bár szavakban hangoztatja a szép forradalmi elveket, a gyakorlatban azok ellenében cselekszik. A drámában az Kossuth nagy felismerése, hogy a néptömegek különböző nagy rétegei valós érdekérvényesítési lehetőség nélkül nem válhatnak tartósan a forradalom híveivé, de ha azzá válnak, tartós lehet a győzelem. Görgey ebben nem hisz, legalábbis az adott helyzetben, s ezért teszi le a fegyvert az orosz sereg előtt. A drámát nemcsak bemutatták, de százazs szériában játszották is, s nemcsak Budapesten, hanem Debrecenben, Marosvásárhelyen is hatalmas sikert aratott. Nyilván voltak olyan bolsevik nézői is, akik a sztálini dogmák igazolását látták benne.¹ A többség azonban a magyarság szabadságvágyát, a remény elvét hallotta ki belőle, s még véletlenül sem vont párhuzamot Kossuth apánk és Rákosi pajtás között. Az utóbbit, ha vala-

¹ *A Fáklyaláng előadásainak naplója*. Közli: Molnár Gál Péter. *Kritika*, 1976., 2., sz. 3–6.

kivel rokoníthatta a szereplők közül, az kizárólag szegény Görgey lehetett, aki a dráma szerint soha nem bízott a népben, s aki mintegy eladta a magyar nemzetet a cárnak, az oroszoknak. Izgalmas lenne tudni, hogy a bemutatót lelkesen végigtapsoló, de okos Révai Józsefben vajon felötlött-e ez az értelmezési lehetőség. Elképzelhető, hiszen néhány héttel korábban ő jelentette ki a Felelet-vitában, hogy a történeti tárgyú szépirodalmi alkotásokat „az egészséges olvasóközönség azonnal a mára vonatkoztatja”.¹

Ez a dráma tehát a nemzeti elnyomottság sötét időszakában az igazi hazaszeretetet hirdeti. Nem kollaborál, hanem lázít. Alaptézi-sei a következők:

- a történelemben nincs reménytelen helyzet, tehát még a legreménytelenebb helyzetben sem szabad föladni sem az egyénnek, sem a nemzetnek;

- a szabadság nélkül nem lehet hazát építeni, minden megszállás káros, a nyájas ellenség is, az orosz is ellenség;

- a nép nélkül nem lehet forradalmat csinálni;

- a forradalmárok sem tévedhetetlenek, követnek el hibákat, s azokra, kijavításuk szükségességére éppen a demokratikus jogokat kapó nép figyelmeztetheti őket.

E téziseket erősítik fel az utójáték olyan kijelentései, hogy „az igaz magyar szabadság kivívása még hátra van” (*Vendég*), hogy „Mi 48-ban azért szabadítottuk fel a népet, hogy megvethesse a lábát azon a földön! Ők ezt a földet is eladták, ezt a talajt is kirántották alóla azzal, hogy az országot eladták! Százezres rajokban szóródik világgá a magyar! Milyen jogfosztás következében? Egy új Mohács! Egy új török hódoltság! Ilyet kell azzal a párizsi jogászkongresszussal tudatni!” (*Kossuth*).

A drámának és Kossuth-képének néhány év múlva, 1956. október 23-án lehetett megtapasztalni az igazi hatását: ez a nap a *Fáklyaláng* Kossuthjának diadala is. Sajnos, november 4-e viszont kérdésessé tette ezt a fajta reményt, s Görgey matematikai racio-

¹ *Vita irodalmunk helyzetéről*. Bp., Szikra, 1952., 107.

nalizmusát erősítette fel. Valami olyasmit igazolva, hogy a nemzetnek – hol egymás után, hol egy időben – Kossuthra és Görgeyre is szüksége van a maga fennmaradásához.

S hogy a dráma szemlélete, üzenete és 1956 ősze között szoros az összefüggés, mutatja az is, hogy 1956 legvégén a *Fáklyaláng* felújításával kezdte újra működését a színház, s az ezt közlő plakát gyászkeretben jelent meg. Az 1956-os hullámmal bővülő és aktivizálódó emigráció pedig egyértelműen rokonszenvezően értékelte Illyés munkásságát és tevékenységét. Jellemző példája ennek az *Új Látóhatár*nak a hatvanéves alkotót köszöntő száma 1962-ben. Itt olvasható Márton Lászlónak a drámákat, köztük a *Fáklyaláng*ot is elemző írása. Sem e folyóiratszámában, sem Gara László 1965-ös Illyés-könyvében nincs egyetlen szó sem a Rákosiékkal való kollaborálásról, annál több a lehetséges szembehelyezkedésről, a magyarság igazi érdekeinek képviseléséről.

In honorem Cziné Mihály, 1999. 225–234.

PÁRHUZAMOK ÉS ELLENTÉTEK

Egy Illyés-vers 1956-ból - és szövegkörnyezete

HUNYADI KEZE

Kórus egy magas és egy mély hangra

1

*Simogatott, befelé. Oly rettentéseket ütni
hogy birt ő kifelé? Mert simogatni tudott!*

2

*Mert kedvest-vidító, csecsemőt-csitító tenyerekből
gyúrja a legkeserűbb öklöt a férfi-erő!*

3

*Védte a népet előbb idebent. Aztán odakünt. Így
védte a védettel – lángeszű hadvezetők
s együgyű földművelők módján – a közöset, az egyként
óvni valót, a hazát; – s lám nem is egyet; ötöt!*

4

*Pajzsodat öt haza hőse gyanánt hordozta, Szabadság!
Szép leckénk, hogy ezért ötszörösen – magyarabb!*

5

*Nem nyúlt még soha kéz, jeladó magasabbra e földről
(néma beszéddel, mint mind, kinek érdeme szól):
Mélyre bukott a magyar, de dicső ügy bátyafaláról.
Engem aláz, Hunyadit, ki tetemére tapos.
Szobrom nem csak a győzelem emlékműve: a gyászé:
nemzet sírja fölött öröklik ércalakom.*

Hol az a kéz? Porlad? Nem. Dolgozik egyre. Delente
 húzza híven ma is ő mind a harangot, amely
 bimbamozva kiált nagy örömhírt, (mit ki sem ért már)
 Róma, Rouen, – Tahiti tornyaiban (magyarul!)
 s mintha jelezne tüzet vagy hirtelen árvizet, úgy kong
 (néha az értőknek – úgy szaporáz riadót)
 majd (– mert hajh, ki neszelt magyar is százéveken át rá? –)
 csöndít a csöndbe komor gyászdalokat, temetést.

Így kong-bong a harang folyvást s még húzni fogod tán
 századokig, János, néma, magyar toronyőr!
 Kong konokan s van mintha a tengermélyből, a lélek
 mélyeiből önvád zúgna feledt bűnökért,
 mondván: vége! a legszörnyebbet tette e lomha
 faj: maga nyomta a sír szája elé fiait! –
 Máskor, mintha a menny – vagy messzi karácsonyi esték –
 hó-fennsíkjaírók csöngene régi remény,
 keltve oly ős-eleven hitet ismét, mint amilyennel
 rég az ajándék könyv szint-ragyogó fődélén
 néztük az ősz hajú hőst (nagyapánkba vetett bizalommal)
 szinte vezényszavait hallani vélve, ahogy
 hátul a zord pappal s a vitézzel, a győzni bukóval –
 dörgi a dőlt falakon: van csoda, tarts ki, magyar!

Lett csoda. Percnyi csoda! Legalább az! Oh ti, futó, ti
 percnyi csodák! Ragyogó gyöngyök avitt fonalon!
 Oh ti, a mulasztott napi munkát egyre csodával
 helyre-ütő hősök, ti csupa üstökösök,
 ti, csupa legvégső-percben-jött orvosok, oh ti,
 kik ha csak egy percet késtek is! ... Oh, ti, örök
 mentők és vádlók, kérkedni s pirulni valóink!

*Fölrepül és lezuhan és beleszédül a szív
hogyha tirátok néz... s nézne – előre, riadtan –:
lesznek-e még csoda-dús, hős kezek? És ha nem? ... Oh,
húzd, húzd csak te tovább, János, dolgozz, kalapálj, verd,
oszd, csodakéz, odafenn, szórd a remény aranyát!*

9

*Nem hiszek ósdi csodát. Egyet csak. A példa csodáját,
példa erővel örök dolgokat alkot a kéz
s így maga sem hal meg.*

10

*Dolgozz, levegőben úszó Kéz,
működj, nemzeti lét szívdobogása, erő,
hirdesd: veszve a nép, aki lustán, mástól, – akár a
mennyei istentől várja a „boldogulást”.
Hirdesd: gyáva a nép, amelyet csak vértanúk óvnak:
nem „hőstett” –: napi mersz, köznap, percnyi courage
ment embert s honokat.*

1

Nemcsak történelmünknek, hanem irodalmunknak is egyik fényes esztendeje 1956. Mégis – s éppen elég megérthető okkal – inkább tartottuk és tartjuk számon az esztendő irodalompolitikai történéseit s az írók eléggé közvetlen politikai-publicisztikai tevékenységét, mint magukat a szépirodalmi műveket. Meglehet, ez az esztendő valóban az irodalmi élet szempontjából kulcsfontosságú. A szólás szabadsága iránti igény s a megnövekvő tényleges szabadságfok nemcsak a nagy pillanat kényszerítő ereje által született műveket eredményezett, hanem a megelőző nyolc-tíz esztendő asztalfiókba, ládafiába s egyéb rejtékhelyekre kényszerülő kézíratainak is kezdett nyilvánosságot biztosítani, olyan műveknek tehát,

amelyek megjelenésük tényével kötődtek csak az 1956-os évhez. A Kassák Lajost, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót, Weöres Sándort és másokat sújtó drasztikus szilencium mellett ide sorolódik még annak az Illyés Gyulának is néhány műve, akit egyébként elismert, megjelentetett, színházban játszott, két Kossuth-díjjal is jutalmazott a kor hivatalossága. Eléggé köztudott azonban az is, hogy új verseskönyve 1947-től 1956 könyvhetéig nem jelent meg, azért sem, mert a költő nem írt olyan verseket, mint amilyeneket Révai József megkívánt volna; s azért sem, mert még a maga írta versekkel sem óhajtott – bármilyen közvetve is – beállni az egyhangú kórusba. 1956 őszének bizvást mondhatjuk, hogy leghíresebbé vált költeménye, az *Egy mondat a zsarnokságról* már megjelenésekor meg volt jelölve az 1950-es évszámmal, s aligha kell bizonygatni, hogy miért nem jelenhetett meg korábban. De nemcsak erről a műről van szó. Ha ma kisebb is iránta a figyelem, hosszú időn keresztül a költő egyik legfontosabb műveként említették *A reformáció genfi emlékműve előtt* című költeményét, amely még 1946-os keletkezésű, s a *Csillag* 1955. júniusi számában volt olvasható, majd a *Kézfogások* című kötet lapjain. Jóval később – mintegy önértelmezésül – Illyés szinte elméletet gyártott arról, hogy a költő egyes versek eszméjét évtizedeken át hordja magában, mások meg régóta készen vannak szövegszerűen is, mégsem kerülnek publikálásra: mármost akkor milyen évszám illene alájuk? Vagyis az időhöz kötött élmény nem lényeges. Szemléletesen fejti ki mindezt nyomatékos helyen, a *Fekete-fehér* című kötet előszavában (1968). A lírai művek egy része – talán nagyobbik része – meg is felel ennek az eszmének, vannak azonban olyanok, amelyeknél döntően fontos lehet mind a keltezés, mind a megjelenés évszáma, s már maga az eltérés is korjellemző és minősítő ismérv lehet. S a költőre nézvést is fontos jelentése lehet az eltérésnek. Az *Egy mondat a zsarnokságról* 1950-es keletkezési dátuma például határozottan közli velünk azt, hogy Illyésnek nem voltak illúziói a bolsevizmus gyakorlatát illetően. Az 1956. november 2-i *Irodalmi Újságban* való megjelenés ténye pedig nemcsak 1956 októberének igazi története-

ire vet fényt, hanem azt is megmagyarázza, hogy miért vált a Kádár-kor számára elfogadhatatlanná ez a mű, olyannyira, hogy kötetben már csak a költő halála után jelenhetett meg (*Menet a köd-ben*, 1986).

Az *Egy mondat a zsarnokságról* a maga esztétikai és etikai szépségén túl a megjelenés helyével, a későbbi tiltás tényével is a költő egyik reprezentatív alkotásává vált. Van azonban az 1956-os esztendőnek egy olyan lírai műve is, amely abban az évben keletkezett, meg is jelent az *Irodalmi Újságban*, de aztán szinte elfeledték, kötetben csak jó sokára volt olvasható (*Fekete-fehér*, 1968), s igazi figyelmet akkor nem keltett, s ez érthető is a kötet jelentős részben más szemléletű és poétikájú közeget is tekintetbe véve. Ez a mű a *Hunyadi keze*, amely az irodalmi hetilap 1956. augusztus 11-i számának címlapján olvasható. A megjelenés s a keletkezés is – szoros kapcsolatban áll a jubileumi ünnepségekkel: ekkor volt öt-száz esztendő évfordulója a nándorfehérvári diadalnak, majd Hunyadi János váratlan gyorsaságú halálának (július 22. és augusztus 11.). Az évfordulós ünnepségeknek két maradandó művészi eredménye: Illyés verse és Pátzay Pál lovas szobra. Csakhogy míg ez utóbbit azóta is megszemlélheti bárki Pécs főterén, azaz az egyik legszebb, műemléki nevezetességű magyar városkép részévé vált, addig a költeményt még az Illyés-életműben se nagyon tartják számon, szinte „szélárnyékba” került. Az 1968-as kötet kritikái inkább csak megemlítik, de gyakran erre sem kerül sor, az azóta keletkezett pályaképek, monográfiák is elhanyagolják – feltehetően az anyag gazdagsága miatt. Egyedül Izsák József monográfiája foglalkozik méltó terjedelemben s a keletkezéstörténetileg indokolt helyen, a *Kézfogások* verseinek szomszédságában a *Hunyadi kezé*-vel.

E versével azonban Illyés Gyula még mindig „jobban járt”, mint azzal a felhívásával, amelyet – Csoóri Sándor emlékezése szerint – 1956. november 3-án kellett volna felolvasnia franciául a világ íróihoz, s amelytől Tildy Zoltán tiltotta el őt. Csoóri Sándor éppen e tiltás után találkozott Illyéssel a Parlament lépcsőházában. A do-

log igazi fontosságát az adja meg, hogy nemrég a költő egyik unokája, a híres tihanyi kőasztal egyik rejtett zugában, üvegcsébe dugaszoltan megtalálta – feltehetően ugyanennek – a felhívásnak a magyar nyelvű, gépelt szövegét „A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez” intézett felhívásban Illyés Gyula egyértelműen kiáll a forradalom és szabadságharc igazsága mellett, s kéri Európa segítségét: „Egy meggyötört, halálos veszedelembé jutott kis nép igazsága ügyében, vagyis – mert az igazság oszthatatlan – a ti ügyetekben is szólok a tigris karmaiba esett énekesmadár – talán utolsó sikolyával. Tízmillió magyar néz elszánt nyugalommal a maga halála, de akár nemzete kipusztulása elé, ha elkezdett szabadságharcát nem viheti győzelemre.”¹

Csoóri Sándor – a dokumentumhoz fűzött megjegyzéseiben – okkal feltételezi, hogy ha e szöveg a Kádár-huszárok kezébe került volna, véget vetett volna Illyés védettségének. E védettség – tudjuk – korlátozott volt, s feltételezhető, hogy a *Hunyadi keze* is azért került oly sokára kötetbe, mert a cenzorok kifogásolták. Azt biztosan tudjuk, hogy a hatvanas évek első felében erőteljesen cenzúrázták Illyés Gyula műveit is.

2

A *Hunyadi keze* természetesen nemcsak az 1956-os művek vonulatahoz kötődik, hanem Illyésnek a megelőző évtizedben keletkezett műveihez is. Mondhatni, egyik záróköve a magyar történelem nagy személyiségeit hősként a középpontba állító műveknek. E művek sorát a *Két férfi* című, Petőfi és Bem útját bemutató filmregény nyitja meg (1950), majd színművek folytatják: az *Osorai példa* (1952), a *Fáklyaláng* (1953) és a *Dózsa György* (1956). A *Kézfogások* olyan versei tartoznak ide, mint az *Árpád*, a *Zrínyi*, a *költő*, a *Széchenyi hídja* és a *Bartók*. Az Illyés-életmű olvasójának

¹ *Hítel*, 1991. november 13. 23. o.

feltűnhet az, hogy ez a fajta történelmi témaválasztás 1956 után megszűnik. Ír ugyan Illyés történelmi drámákat 1956 után is, de azoknak már más a hősválasztása, s más bennük a magyarság sorsának kezelése is. Költészetében pedig a történelem helyett a művelődéstörténet híres alakjaihoz fordul közvetve vagy közvetlenül is szólító verseiben. Így lesz az *Új versekben* (1961) művek témája Ferenczy Béni, a *Dőlt vitorlában* (1965) Lajtha László, Nagy Lajos, Kodály Zoltán, Tersánszky Józsi Jenő, Borsos Miklós és Szabó Lőrinc, valamint Bernáth Aurél művészete és magatartása. Ezek közül legközvetlenebbül – a nagy történelmi összefüggéseket középpontba állító – magyarságvers a Kodályt ünneplő mű (*Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez*). De e verstípus is eltűnik a *Fekete-fehér* időszakára (1968), ahol ismét magyarságverseké a nyomatek: az *Ady estéje* mellett azonban két olyan művel, amelyek korábbiak. A *Hunyadi kezéről* ezt ugyan nem közli sem a kötet, sem az életműsorozat (*Teremteni*, 1973), de a befejezetlen *Vár a vízen* után ott az 1947-es évszám.

Most azonban nem a szemlélet- és témaváltás fontos a *Hunyadi keze* kapcsán, hanem a műveknek az a sorozata, amelyekhez szorosan illeszkedik. Petőfi Sándor, az 1848-as szabadságharc nem a centenáriumi ünnepségek táján kezdi foglalkoztatni Illyés Gyulát. Tudjuk, hogy a szülőföld felnevelő környezetében meghatározó az igazi negyvennyolcas szellem, s hogy Petőfire már a gyermek Illyés különösen fogékony. Az ötvenes évek e tárgykörbe vágó műveinek igen jelentős előzményei vannak tehát. E korábbi, főként a harmincas években keletkezett műveknek igen gazdag „szöveggörnyezete” van az életművön belül. 1948-tól 1956-ig azonban szinte kizárólag olyan művekkel van jelen Illyés, amelyek a magyar történelem nagy alakjait és nagy eseményeit állítják a középpontba. Mi lehet ennek a magyarázata? Talán az, hogy a korszak hivatalosan igencsak kedvelte a „forradalmi és szabadságharcos” témákat? Ennyire azért nem volt gyermeke Illyés a „korszellem”-nek. Őt nem a Rákosi-kor, hanem saját belső igénye vonzotta e témakörhöz eszmélése óta. 1948 után annyiban változott a helyzet, hogy ez a

témakör mutatkozott Illyés számára szinte az egyetlennek, amelyben legszemélyesebb közlendőit úgy adhatta át, hogy a lényegüket megőrizhette, megvédhette a radikális cenzúrától. A magyar történelem jelentős fordulójáról és azoknak hőseiről szólva sohasem valamiféle heurisztikus történelemképet, diadalmenetet mutat be Illyés.

A *Két férfin*ban – ellentétben a sematikusra átformált *Föltámadott a tenger* című filmváltozattal – Petőfi elesik a segesvári csatában, a szabadságharc elbukik, Bem híveivel menekül. A *Fáklyaláng* időpillanata a világosi végzetes döntése. *Dózsa György* drámaportréja is a tüzes trónnal zárul. Árpád egy félig kiirtott néppel menekül át a Kárpátokon. Zrínyi „a magyarok seregtelen vezére”. S bár maga Hunyadi győzött: „nemzet sírja fölött öröködik” ércalakja. Sír fölött, de: öröködik. S ez a szellemi, de nem egy zsoldos csaptnál többet érő örökös az, ami Dózsa, Petőfi és a többiek szimbolikus alakjából sugárzik, léleknek és testnek egyaránt erőt adva. Mindegyik hős, mindegyik kiemelkedő történelmi pillanat példa: így kell helytállni, s mindegyik bukás: intés. Egyrészt arra nézve, hogy a belső ellenségeskedés, a következtelenség, a tétovázás a legszentebb ügyet is bukásba sodorhatja, másrészt arra nézve, hogy e bukások sohasem váltak véglegessé: a nép, a magyarság megmaradt, s időről időre újra meg újra kezdte a maga harcát szabadságáért s jobb sorsáért. A magyarság sorsát illetően egy elemi és elementáris erejű kétségbeesés és életbizalom váltja, keresztezi és erősíti egymást, indulatilag és gondolatilag szinte Kölcsey és Vörösmarty módján. Ez a reformkori elődökre visszautaló magyarságszemlélet a legközvetlenebbül és legtisztábban a *Hunyadi* kezében mutatkozik meg.

E versnek időben legközelebbi „rokona” e témakörben a *Dózsa*-dráma. Ennek első változatát az *Új Hang* még 1954-ben közölte, a véglegeset a Nemzeti Színház 1956 januárjában mutatta be, s a szöveg néhány hónap múlva könyv formájában is megjelent. Dózsa a korabeli marxizáló szemlélet számára a magyar történelem egyik legfontosabb hőse volt, az igazi népvezér példája. Illyést azonban

az ő alakja is régtől foglalkoztatta, s egyik reprezentatív verse, a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* már 1931-ben megjelent a *Nyugat*-ban. Dózsa is régi hőse tehát. Más ok miatt volt azonban fontos számára 1931-ben, mint 1954–1956-ban. A vers a nemes és a paraszt kibékíthetetlen osztályellentétét, az ebből következő kiszákmányolást állítja a középpontba, ez a Dózsa a társadalmi forradalomra buzdít. A dráma Dózsája az ottani ceglédi beszédben is, meg az egész műben is két igazságért küzd, ő a török veszélyt akarja elhárítani, s mert ebben gátolják, ezért fordul a nemesek ellen: hiszen pogányok ők is. S a győzelemmel „Egyszerre két szabadságot nyerünk” – mondja. Zápolyával való végső vitájában, amikor élete pusztá megmentéséért való küzdelmét is megérthetnénk, még mindig ezt a kettős igazságot képviseli: a haza és a nép csak együtt boldogulhat, figyelni kell a népre, mert „Ezt az országot már csak együtt / védheti meg, s ha nem lesz benne sor-suk / emberi...”

A *Dózsa*-dráma legfőbb, aktuális – de mindenkoron érvényes – közlendője 1956-ban: vannak a nemzeti létnek olyan vészhelyzetei, amelyekben minden belső torzsalkodást, osztályharcot, egyebet félre kell tenni, mert mindenki elpusztulhat. Ehhez például Dózsa valóban csak a Hunyadi-korba hátrálhat vissza mindenki számára érthetően. S amikor Mészáros Lőrinc győzködi őt a pápai bulla hírével, Dózsa kétszer is Hunyadi korára céloz kérdéseivel, a pap pedig megelőlegezi neki „Az új Hunyadi” dicsőséges megnevezést. Hunyadi korába visszalépve azonban a nemesség és a parasztság ellentéte nem lehetett központi téma. De maga Illyés is úgy gondolja 1956-ban, hogy a leglényegesebbet kell a középpontba állítani: ki az ellenséggel e hazából! Magyarország legyen a magyaroké! Ezért kínál ragyogó alkalmat a jubileum: úgy lehet alkalmi költeményt készíteni, hogy az méltó a megszólítotthoz is, az alkotóhoz is, pontosan jellemzi a múltat is, de ezen túlmenően is felhívást intéz a jelenhez a szükséges cselekvést illetően.

Ez az aktualizáló és mégis időtlenül érvényes szólítás sem előzmény nélküli Illyés életművében: 1955 őszén jelent meg a

közismert *Bartók*, amely nemzeti üggyé tudta tenni a zeneszerző életművét, azaz azzá, ami lényege szerint mindig is volt. Többféle párhuzamosság kínálkozik a Bartók-verssel, de előbb nézzük most már a *Hunyadi* kezét.

3

Illyés már verscímeivel is emlékezeteset tudott adni. A *Hunyadi keze* az egyik legnagyobb magyar államférfi és hadvezér egész tevékenységét az egyik legősibb és leggazdagabb jelentéskörű szimbólum – a kéz – segítségével ragadja meg. Ez a kéz életet őriz és olt ki, országot virágoztat föl, azzal is, hogy ellenségeit megsemmisíti. A versindítással kapcsolatban találóan fejti ki Izsák József, hogy „államrezont ilyen tömören aligha fogalmaztak át versbe”.¹

A címhez egy alcím is csatlakozik: *Kórus egy magas és egy mély hangra*. Az *Irodalmi Újságban* – néhány szöveg- és ritmusbeli változtatással együtt – ennél hosszabb volt az alcím is, egy megjegyzéssel folytatódott egy kettőspont után: „úgy váltakoznak – szavanként szinte –, mint a kisharang, s a nagyharang”. Valóban didaktikusan túlmagyarázónak tekinthető ez a kiegészítés, arra mégis jó volt, hogy még jobban kiemelte a versnek a vezér és a kéz melletti harmadik lényeges motívumát, a zenét, amely kíséri is, tagolja is az emberi sorsot és a történelmet. A kórus a magyarság sorskórusa, s ennek ritmusát és dallamát is megadja a harangszó, amely a keresztény kultúrában a sors-zene legismertebb és legtöbbször elhangzó, mindenki által egyetemesen ismert formája. Külön kiemeli ezt a déli harangszó közismert, Hunyadi diadalához kötődő története, amely teljesen reálissá teszi a vers látomását a mindörökké harangozó, ránk szinte Csaba királyfiként vigyázó Hunyadi Jánosról.

¹ Illyés Gyula *költői világképe, 1950–1983*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 101. o.

A cím és az alcím nemcsak a témát és annak három lényegi motívumát nevezi meg, hanem egy szerkesztési alapelvet is kiemel: az ellentétek kiélezését és egyé olvasztását: minden tényezőnek az együtt látását.

Illyésnek meglehetősen sok olyan – számokkal vagy egyéb módon – tagolt, terjedelmesebb költeménye van, ahol a tagolás többszörösen is indokolt, és se nem formális szétdarabolása annak, ami együvé tartozik, se nem erőltetett együvé illesztése annak, ami inkább önállóan állná meg a helyét. A *Hunyadi keze* tíz, sorszámokkal jelölt részből áll, az első közléskor azonban a majdnem azonos terjedelem mindössze nyolc részre tagolódtott, mert a végleges változat 8–9–10. része egyetlenként szerepelt. A tíz rész hatvan sora nem arányosan oszlik meg: 2–2–4–2–6–8–14–12–3–7 soros részek követik egymást. A terjedelmességet, illetve hiányát vizsgálva újabb szerkezeti tagoláshoz juthatunk el, bevonva a tartalmi elemeket is: a versegész három nagyobb egységre bontható: az 1–5., a 6–8. és a 9–10. részek szorosabb összetartozásával, ám az ötödik rész után élesebb cezúrával. Így látszik az is, hogy az első rész áll a legrövidebb egységekből s a középső a legterjedelmesebbekből. Ez az első rész azt a múltat idézi, amely Hunyadi kora volt, s voltaképpen sírversek sorozata (bizonyos értelemben az egész költemény az!). Lezárásul a kezével jellemezett Hunyadi szava szólal meg, formailag is kiemeli a költő a leglényegesebbnek tartott közlést, Hunyadi maga alkotta sírversét. A második rész középpontjában a Hunyadi kora utáni századok sora áll, egészen a jelenkorig nyúlóan. A sírversjelleg nemcsak a terjedelmesség oldja itt, hanem a reflexiós jelleg is. A tömör sírvers valamilyen aforisztikus igazságot közöl, s még ha kívánczik is ehhez egyfajta költői reflexió, azt is magához hajlítja a tömörítő erő, mint az az 1. részhez kapcsolódó másodikkal megtörténik, vagy maga a reflexió is átvált azonnal aforisztikus sírverssé, mint ahogyan ezt a harmadik részre következő negyedikben az „ötszörösen – magyarabb!” gondolata mutatja.

Egyértelmű, hogy Hunyadi szava két részre tagolja a verset, így látta ezt elemzésében Izsák József is. Valóban fordulópont ez. De miféle fordulópont található a nyolcadik rész után, különös tekintettel arra, hogy e rész egybe volt vonva a rákövetkezőkkel az eredeti közléskor? Nos, maga ez az utólagos széttagolás is indok lehet arra, hogy – ha az előbbinél talán kisebb nyomatékkal is, de – elválasztó jeleket észleljünk. Ezek megjelennek már a nyolcadik rész közepe táján a hirtelen szaggatottá váló lélegzetvételben, a sóhajokban, a kérdésekben, a felkiáltásokban, az erősen tagoló három ponttal jelzett szünetekben, de leginkább a versbeli jelen idő jövőbe fordulásában. A jövőbe átlépünk már a nyolcadik részben. A kilencedik rész az időkezelés szempontjából látszólag semleges, hiszen „időtlen”, örök igazságot feltételező szemléletű. Ez a korokon átívelő törvényszerű kijelentés is átvezet a befejezésnek ahhoz a jövő idejéhez, amely szintén minden időkre vonatkozik, minden időkre, hiszen miként a harangszó nem szűnhet meg, a nemzeti létnek is rá kell „dobannia” a mindenkori harangszóra.

A második és a harmadik szerkezeti egység azonban nemcsak azért kötődik szorosabban egymáshoz, mert egyetlen kisebb versegységen belül történik meg az átváltás – s ennyiben a vers formálisan jelzett és valóságos szerkezete nem felel meg egészen egymásnak –, hanem azért is, mert Hunyadi hősiessége, teljes körű megfelelése feladatának valóban külön egységként szemlélhető a teljes utókorral szemben, hiszen ezt az utókort – s éppen Hunyadi óta – a percnyi csodák és a szörnyű bűnök furcsa és szomorú ritmusa tagolta és tagolja. Ennek a tagolásnak is jelképévé válik a harangszó: a maga magas és mély hangjaival is, többfunkciójú voltával (riadó – gyászdal) is. A középső résznek ez a harangszó – a valóságos és a jelképes – adja formáját, gondolatmenetét és lényegi magját. A nyolcadik rész annyiban átváltó már a kezdettől fogva, hogy a *harangozó* (toronyőr) – *harangszó* – a *csoda* gondolatmenetből átlép a nemzeti és az egyetemes történelem megvalósuló csodáinak világába. Nemcsak a katonai tettek, hanem minden

közösséget megőrző és gazdagító cselekvés hőssé és példaképpé tehet és tesz is.

A költemény mondat szerkezetére is az ellentétesség a jellemző: egyszerre tömör és összetett, szaggatott és folyamatos. Mindezt indokolja, hogy e mű nemcsak sírvers, hanem vitavers is. A sírvers a jövőnek szól, igazolása egy sorsnak. A vitavers azt cáfolja, hogy ez az igazolás kétségessé válhatna azáltal, hogy nem ismétlődhetne meg a sorsképlet nemzetmentő jellege. Ez a vita nem valakivel, hanem a nemzeti történelem rossz démonával, a nemzethalál rémképével folyik. Nemcsak a sírvers-, hanem a vitavers-jelleg is indokolja a mű erőteljes tagoltságát, ugyanakkor az egyes részek egymásba átváltó voltát csakúgy, mint a változatos mondatépítkezést az egy-két szavas mondatoktól a 7-8 soron átívelőig. Az is természetes, hogy ez a nagyobb változatosság a második szerkezeti részben erősödik fel, hiszen a vitajelleg is itt válik dominálóvá. S még az is, hogy a legkülönbözőbb írásjelek is fontos szerepet kapnak.

A szerkezeti és mondattani tagoltsággal ellentétben a vers ritmusa végig egységes. Illyésnél meglehetősen ritka a tiszta időmértékes ritmus alkalmazása, s ez a vers végig disztichonokban íródott. A „töredékes sorok” is illeszkednek e rendhez: a kilencedik rész záró sora a tizedik rész első sorával egy teljes hexametert ad ki (az első közlésben egyetlen sort is alkottak), a vers záró sora pedig egy fél pentameter (az eredeti versből ez a sor hiányzott, más állt a záró két sor helyett: egyetlen pentameter).

A disztichon a sírvers gyakori formája, alkalmazása így természetes. De ez a ritmus Hunyadi korához, annak latin nyelvű költészetéhez is köt, s ugyanakkor a maga évezredekken átívelő hagyományával időtlenít is, tehát történetfilozófiai alapigazságot is közvetíthet. S mindezeket túl a maga szabályos, mégsem monoton ritmusával, a hosszú és rövid szótagoknak a magyar nyelvben szinte határtalan változatossággal alkalmazható voltával a „harangszó” ritmusát s a magas és mély ellentétes, ám összetartozó kapcsolatát is kifejezheti. Mindezekkel együtt s figyelembe véve

még az időmértékes ritmus és a reformkori magyarságversek kapcsolatát, ez a ritmus a magyarságversekhez is illik: ebbe a vershagyományba is belekötődik, nemcsak a Hunyadi-koréba. (Feltehetően ez a hagyomány vezette Illyés kezét akkor is, amikor – jóval később – a *Koszorú* szabadabb, de szintén hexameteres ritmusát megalkotta, egyik legszebb magyarságversünknek adva formát ezzel.)

A sírverssorozat a nagy példát mutatja fel, a reflexiós-vitázó versegységek a példa, a csoda érvényességének érdekében érvelnek. Az érvelés lényege: a magyarságot, a magyar népet védeni kell. A vezérmotívum azért döntő, mert a magyarságnak jó vezetőkre van szüksége (hiszen leggyakrabban ennek a hiányával küszködött). A vezérmotívuma szétválaszthatatlan a népétől, s mindkető beleolvad a magyarságmotívumba. Gyakoriságával is kulcsszó a magyar, s jellemző Illyésre az is, hogy megelőzve az első megjelenést a nép, a közös, a haza fogalmai tűnnek fel, s az is, hogy az első megjelenés egy fokozott forma – magyarabb! –, s e minősítő fokozás tartalma szerint az a magyarabb, aki emberiségben is gondolkodik, s eszerint cselekszik.

A versnek azonban a Hunyadi-képe adja az abszolút pozitív értéket, nem a magyarságképe. Megint csak egybehangzóan a reformkor óta tartó költői szólammal, Illyés hibásnak és bűnösnek is látja a magyarságot: nemcsak az ellenséges túlerő, nemcsak a belső erőtlenség, hanem a belső egység helyett a széthúzás is, egymás pusztítása is romlásba dönt mindannyiunkat. Megismétlődnek Kölcsey gondolatai: „vége! a legszörnyebbet tette e lomha / faj: maga nyomta a sír szája elé fiait!”. S nemcsak ezek a bűnök növelik a bajt (s ezek azért lényegileg mások, mint a Rákosi-féle „bűnös nemzet” teóriából következőek), hanem a szintén régtől ismerős szalmaláng-természet átka, a „múlasztott napi munka”, a „lustaság” is.

A vers úgy indul, hogy Hunyadi sírjára jelképesen feliratokat vés, a halhatatlanságot bizonyítva. Az első szerkezeti rész végén, amikor maga a vezér szólal meg, s alkot önnönmagának sírfeliratot, átvált a sírvers illetékessége: az nem annyira Hunyadi-ra, mint

inkább az egész nemzetre vonatkozik. Következik ebből is, hogy a mitikussá növesztett, a nemzet mindenkori védszellemének látott vezér szól itt, s nem a maga korát minősíti, hanem a rákövetkező gyászt – mint tipikus nemzeti sorsképletet. Kell-e mondani, hogy ennek is megvan az 1950-es évekre vonatkoztatható érvényessége? Hunyadi azért lehet védőszellem, mert ő győzött, s az a győzelem nem percnyi csoda volt csupán. Az ő korában hazánk még Európa szerves fejlődésű része volt, s ezt az állapotot követte a Mohács utáni gondzuhatag mind a mai napig.

A Moháccsal kezdődő újabb évszázadokban különös jelentőségre tett szert a vezér, az államférfi, hiszen óriási bajokból kellene kivezetnie a nemzetet. A jó vezér a mi történelmünkben ritkaság, aki mégis akadt, az hős is, csoda is, ezért kiemelkedő példa akkor is, ha tényleges politikai szerepet játszhatott, mint Árpád, Hunyadi, Zrínyi, Széchenyi, s akkor is, ha egyetemes rangú művészetével hatott, mint Petőfi vagy Bartók. Illyés Gyula számára az ötvenes években kulcskérdés a jó vezér hiánya vagy megléte – ezt a csodákat, példahősöket megidéző művek egyöntetűen bizonyítják. A Rákosi-kor mind ördögibb köreit végigjárva – s a 20. század derekán – az igazán demokrata Illyés nem annyira újabb kiemelkedő történelmi személyiség színrelépésétől várja a helyzet radikális megváltoztatását, hanem inkább azt reméli, hogy nemzeti történelmünk nagy személyiségeinek eleven példája arra bátorítja a népet, hogy megszólaljon „újra – fölségesen!” (Bartók). S ezért van az, hogy bár a *Hunyadi keze* kezdetben a hadvezér-államférfi sirverse, ez átalakul az őrző-védő-gyógyító őrszellemmé, aki ebbéli tevékenységében soha meg nem pihenhet, hiszen jeladásra állandóan szükség van.

Más azonban e jeladás közvetlenebb – a magyarság sorsának stratégiai szintű megőrzésén belül korhoz kötöttebb – jelentéstartalma 1956-ban, mint 1968-ban, a végleges szövegváltozat megjelenésekor. Az 1956-os verszárlat így hangzott:

*Hirdesd: gyáva a nép, amelyet csak vértanúk óvnak;
mert hisz a bátor nem hagyja bajban a hőst.*

A későbbi szöveg szerint:

*– Hirdesd: gyáva a nép, amelyet csak vértanúk óvnak:
nem „hőstett” –: napi mersz, köznapi, percnyi courage
ment embert s honokat.*

A két szöveg két eltérő korszak más és más módon való politizálásnak, a más és más „taktikának” a tükre. 1955–1956-ra szinte elviselhetetlenné vált már a helyzet, forradalomra és szabadságharcra egyaránt szükség mutatkozott, de az alapvető emberi jogok közül is legdöntőbbé vált a magyarsághoz való jog, azaz a nemzeti függetlenség nagyfokú hiánya, amely már a nemzethalál veszedelmével fenyegetett. A hatvanas években Illyés mind kevésbé tartott a nemzethaláltól. Megalkotta a szélárnyék-helyzet híressé vált metaforáját, amellyel természetesen nem azt állította, hogy a magyarság sorsa nagyszerű, csak azt, hogy „napi munká”-val jobba tehető – ebből is következik, hogy a módosított verszárlatban szinte már önismétlően is szerepel a köznapokra utalás. Az eredeti verszáró sor az 1848-as szellemet, a nemzeti ellenállás képzetét fejezte ki egy igen érzékletes paradoxonnal. A végleges szöveg többértelmű. Azt is mondja, hogy a szabadságnál fontosabb az élet, ha a nemzet nem lehet szabad, akkor is élnie kell „ahogy lehet”. De mondja azt is, hogy még e helyzetben is legyen bennünk az emberméltóság igénye: az értelmes cselekvés önmagunk és nemzetünk érdekében. Egy nép egésze nem válhat hőssé, hiszen akkor alighanem elpusztulna mindenki: a hősokeket a mindennapok építő munkája igazolhatja legszebben. Közvetve az is benne van e sorokban, hogy a hőstett – sem Hunyadi, sem a hetedik részben leírt gyermeki-karácsonyi álom-ábránd szintjén – nem lehet a 20. században nemzetek sorsát eldöntő tényező. De ugyancsak közvetve beleérthetjük e sorokba az 1956-ra és a mártírok 1958-as kivégzé-

sére való rájátszást is: megint lettek vértanúink, és megint csak vértanúink lettek. Ha ezt a jelentésárnyalatot érvényesnek tartjuk, akkor ez indokolja önmagában is az eredeti záró sor visszavonását: hiszen a hőöket cserbenhagytuk, de ez nem a nemzeti ősbűn része, hanem az idegen elnyomás következménye, s ez ellen az 1960-as években nem Dugovics Títuszokra, hanem az ország építőmunkásaira van szükség.

Így tehát mindkét verszárlat szervesen levezethető a mű egészéből, s ha az első változatot nemcsak frappánsabbnak, hanem esztétikailag is hatásosabbnak vélem, annak aligha csak az az oka, hogy kamaszként, 1956-ban ezt az első olvashattam és jegyezhettem meg. Persze talán az is, hogy a későbbi változat a hatvanas évek kényes egyensúlyának, felemás konszolidáltságának abban is tükre, hogy túlmagyaráz, széttöri a paradoxont, s nem alkot helyette másikat, ugyanúgy érvényeset, illetve amennyiben e szöveg is paradoxon, mégsem következik eléggé szervesen a vers egészéből. S ezzel Illyés Gyula a maga legnyomatékosabb – 1956-ban keletkezett – művészi állásfoglalásából nemcsak politikailag, hanem esztétikailag is visszavesz valamennyit. Az bizonyos, hogy 1956-os évszámmal csak az eredeti befejezés jelölhető. (Ezért hibázik Izsák József, amikor a végleges szöveget állítja 1956-os összefüggésbe, s Illyés félelmének látja, hogy „a hőzöngő hazafiság átszakítja a gátakat”. I.h. 103. o.)

A *Hunyadi keze* a *Bartók* méltó párdarabja. Mindegyik egyértelmű állásfoglalás: az előbbi a történet-, az utóbbi a művészetfilozófiát állítva a középpontba vall magyarság és emberiség méltó sorsának lehetőségéről, a kiemelkedő személyiségek feladatairól, a nép iránti felelősség köteleességéről.

A két vers kapcsolatát számos elem mutatja e lényegi azonosságon túl is. Mindegyik alkalmi költemény, s mindegyik vitázva-érvelve fejt ki mondandóját, erőteljes ellentéteket állítva, zaklatott érzelmeket is kifejezve. Mindegyikben kulcsszerepet kap a „zene”, úgy is, mint a társadalmi disszonancia kifejezője, s úgy is, mint feloldója, hiszen Bartók zenéje s a harangszó egyaránt képes erre

az összetett feladatkörre. Mindegyikben jelen van a jó vezető, jó orvos motívuma, a védő-őriző szellem felszólítása: „Dolgozz!”, s mindkétszer verszáró helyzetben. (Feltehetően a *Bartók*-vers példája is motiválta a költőt abban, hogy sorközépről egy új szakasz élére ugrassa ki a *Hunyadi keze* végleges változatában ezt a felszólítást, ezzel is tudatosítva a két mű rokonságát.) S míg a *Bartók*ban inkább jelképesen van jelen a kézmotívum („muzsikád ujjaival / tapintva lelkünk”); a *Hunyadi kezében* ez döntővé válik. S ez a döntő jelleg megvan egy 1962-es műben is, a Kodály-köszöntőben, ahol a karmester vezénylő pálcája, kézintése lesz az, ami „egy népet, a magyart” is vezényel. A *Bevezető egy Kodály-hangversenyhez* nemcsak ezzel s nemcsak a *Bartók*-vershez kötődik. A *Hunyadi kezéhez* köti az erő motívuma, s a vers végleges változatához az a szélárnyékos korhoz kapcsolható életbizalom is, amely a zene szavából kihallatszik, legyen bár az a Hunyadi harangszava, Bartók vagy Kodály műve. *A zene szava* – ez is egy Illyés-vers címe 1956 utánról, s ebben konkrét szerzőtől és műalkotástól elvonatkoztatva szól a zenei lényegről. Illyés Gyula és a zene kapcsolata, a zene motívuma azonban már elvezetne a *Hunyadi keze* elemzésétől más tájakra, s még inkább elvezetne a költő és a Rákosi-kor, a költő és 1956 kapcsolatának, e kapcsolat művészi dokumentumainak vizsgálatától.

Dunatáj, 1993. 1. sz.

BARTÓK

Vannak olyan alkotások, amelyekről már megjelenésük pillanatában biztonsággal tudni lehet, hogy remekművek. Illyés verse Bartókról kétségtelenül ezek közé tartozik. Bartók halálának tizedik évfordulóján, 1955-ben jelent meg először a *Színház és Mozi* lapjain. Simon István emlékező elemzéséből tudjuk, hogy a versnek nagy volt a visszhangja: „Ami... a szenzációt ígerte – már megjelenése előtt híre járt –, nem annyira a váratlan teljesítménynek, inkább a mondanivaló bátorságának, s mert egy országos közhangulatot is kifejezett, a benne feszülő korszakos atmoszférának szólt.”¹

1955-ben tehát – érthetően – a közvetlen politikai mondandó csigázta fel elsősorban az érdeklődést. A *Bartók* az 1956 könyvnapjára megjelent *Kézfogások* című kötetben is helyet kapott, s e kötet elemzői szinte kivétel nélkül kiemelten említik a *Bartókot*, mint Illyés gondolati lírájának egyik csúcsteljesítményét. Újabb évtized elteltével a vers középiskolai tananyag lett: a gimnáziumok IV. osztályos tankönyvében oldalnyi elemzést kapott az Illyés-portréban. Része lett tehát az általános műveltségnek. A *Miért szép? – századunk magyar lírája verselemzésekben* című kötet a *Bartók* – Simon István készítette – elemzésével zárul: mintegy az utolsó – már biztonsággal klasszikus érvényű versnek minősítve ezzel a *Bartókot*. A vers azóta is folytatja diadalútját, s minden biztonnyal nemcsak Illyés Gyula egyik legfontosabb és legteljesebb verse, hanem az egész felszabadulás utáni magyar lírának is kiemelkedő alkotása. Czine Mihály már 1956 nyarán a *Kézfogásokat* elemezve pontosan fogalmazott: „*Bartók*-versét ez a szent elégedetlenség, az ember és a nép, a magyarság, a haladás iránti aggodás teszi az utolsó húsz esztendő legnagyobb hazafias versévé. A *Ha-zám* óta nem vallott magyar költő ilyen erővel a magyarság és em-

¹ Simon István: *Illyés Gyula: Bartók*. In: *Miért szép? – századunk magyar lírája verselemzésekben*. Bp., Gondolat, 1967, 418. o.

berség, a haladás mellett; az utolsó öt-tíz esztendő minden szorongása, vívódása, kétségbeesése és elszánt reménykedése szakadt fel benne.”¹

Mi e vers hatásának titka? Már első hallásra, első olvasásra magával ragad mondanivalójának sokrétűségével, a kifejezés gazdagságával. Az ötvenes évek első felében a kulturális politika kívánalma is volt a túlzott közérthetőségre törekvés s az ebből fakadó didaktikusság. De ez a didaktikus jelleg megfigyelhető azoknál is, akik szembehelyezkedtek a leegyszerűsítő tendenciákkal. Még a *Kézfogások* verseiben (java részük 1947 és 1955 között keletkezett) is fellelhető a túlmagyarázó, a részletezve túlértelmező versépítkezés. A kötetben a *Bartók*-ot a gondolatilag párversének tekinthető *Levél a vízgújítóról és a fenyőről* követi, s ez a vers egészen nyíltan példázatos. A részletesen kifejtett példázatot az eszmei mondanivaló közvetlen megfogalmazása értelmezi: „mindenen át, mindenütt a nép győz majd, az élet”.

A buktatót – többek között – a *Bartók* teljesen el tudja kerülni. A vers szerkezetileg is sokrétegű, s az allegorikus példázatosság helyett egy ugyancsak konkrét, de jelentésgazdag szimbolikusság jellemzi.

A *Bartók* az alaphelyzetet s gondolati anyagának szerkezetét tekintve szabad parafrázisa egyik klasszikus reformkori versünknek: Vörösmarty Mihály *Liszt Ferenc*hez című költeményének. (Írt erről Béládi Miklós.²) A korszak reprezentatív nemzeti költője szólt 1840-ben s 1955-ben egyaránt a világhírű nemzedéktárshoz. De egyiküknél sem valamiféle ünnepi alkalom szüli a verset, s így nem is lesznek szabványódák. A nemzet és az emberiség gondjából, a társadalmi perspektíva kérdése az alapvető a két költő számára, s ennek megfogalmazásához találhatnak témát a híres zeneszerzőkhöz írott ars poeticákban. A lírai alaphelyzetet azonban lé-

¹ Czine Mihály: *Illyés Gyula: Kézfogások. Új Hang*, 1956, 8. sz., 56. o.

² Béládi Miklós: *Illyés Gyula*, in: *A költő felel*. Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1972. 39. o.

nyegesen módosítja, hogy Liszt Ferenc ugyan már „hírhedett zenésze a világnak” 1840-ben, de még fiatal ember, s zeneszerzői pályája kezdetén áll. Vörösmarty tehát felszólít, kér, tanácsot ad, az eszményt mutatja fel: mi a művész feladata. Azt a társadalmi reményt és azt a kísértő reménytelenséget, amely a reformkori Vörösmarty pályáját oly jellegzetesen végigkíséri, a Liszt Ferenchez írott óda is tükrözi, de a feltételezett lehetőség lesz a hangsúlyos.

Illyés Gyula egy lezárt pálya tanulságait tárja fel, a Bartók-modell, a bartóki ars poetica érvényes tanulságait állítja kora elé példaként. Nem azt mondja tehát, hogy példa légy! – s mi majd követünk, hanem: Íme a példa! ezt kell követnünk!

Mai szemmel olvasva sokan hajlamosak a versnek csak az általános gondolati tartalmára rezonálni. Pedig egy vers teljesebb megértéséhez sohasem árt tudni keletkezésének idejét. S vannak olyan versek is, amelyek teljesen meg sem érthetők enélkül. A *Bartók* ezek közé tartozik. Szó esett már a bevezetőben a vers aktuális jelentéséről. Azonban itt is észre kell vennünk a vers többértékűségét. Az aktuális sikon él egy általános politikai vita, amely egy elhibázott társadalmi gyakorlatot bírál, de ugyanakkor él egy művészetpolitikai vita is. A vers nyitánya ezt intonálja: „Hangzavart?” – „Azt! ha nekik az; / ami nekünk vigasz!” Imre László részletesen elemezte már a versen végighúzódo – félig rejtett vitát.¹ A nekik és a nekünk világosan két táborra tagol, s a vers első sorait olvasva e két tábor pusztán a Bartókot értők és az őt elutasítók tábora, de már az első versszak végén egyértelmű lesz a „hangzavar” társadalmi funkciója, valóságtükröző szerepe.

Az indítás azonban nemcsak indítás, hanem az egész versen végighúzódo főtémák egyike. Bartók zenéjének értelmezése valóban alkalmas volt arra, hogy a korról a politikai vitában stratégiai- és taktikailag egyaránt fontosat lehessen mondani. Polarizáló erő volt a Bartókhoz való viszony. Segített rávilágítani a teremtmő és

¹ *Együtt.* Hajdú-Bihar Megyei Tanács és a KISZ megyei bizottsága, Debrecen, 1971. 167–184.

a sematikus tükrözés közötti lényeges különbségre. Bartók nem illett a sémákhoz, s ezért beszélhetett például Révai József Ady, Bartók, József Attila – „e nagy lázadók műveinek a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásai”-ról (1951. február)¹ Kroó György írta, e korszakot elemezve: „Az 1945-ös bemutató után *A csodálatos mandarin* lekerült az Operaház játérendjéről és zenepolitikai megfontolásokból 1956-ig nem kerülhetett oda vissza. Kitűnő muzsikusok és szemfüles újságírók egyek voltak bizonyos Bartók-művek, többek között a *Cantata profana* »formalizmus«-nak elítélésében. Elkészült az új Bartók-kép, a népi és klasszikus zeneszerzőé, és ami életművéből nem illett ehhez a beállításhoz, az kitagadtatott az új magyar zene progresszív hagyományából.”² Mintegy értelmezi ezt az idézett Révai-beszéd egy másik részlete: a zenének „népszerűnek és dallamosnak” kell lennie, s „Biztató jelenség, hogy megszületett az új magyar operett – az *Aranycsillag*, a *Csinom Palkó* – és zeneszerzőink egyre inkább megértik, hogy a vokális zene, a tömegdal útján küzdhetik le első-sorban a zenének a néptől való régi elszakadását.”³

Paradox, de tény, hogy ez a helytelen folyamat a „példamutató nagy ikerpár” élő művésze, Kodály Zoltán nagy tekintélyére is támaszkodhatott. Kodály zeneszerzői elveinek a leegyszerűsített, félreértett, de végső soron általa is jóváhagyott gyakorlati utánzása gátolta akkor a zeneszerzői egyéniségek kibontakozását. S nemcsak az előadóművészetben, de a zeneszerzőknél is lassú folyamat volt Bartók „elfedezése”.

1955 már az erőteljes oldódás éve. Bartók halálának tizedik évfordulója nemcsak komoly, országos megemlékezésekhez teremt alkalmat, hanem ahhoz is, hogy posztumusz Nemzetközi Békedíjat kapjon Bartók Béla a népek közötti barátság elmélyítéséért. Az *Új*

¹ Révai József: *Az MDP II. kongresszusán mondott beszéd* (1951. február 26.), in: *Kulturális forradalmunk kérdései*, Bp., Szikra, 1952. 20–21. o.

² Kroó György: *A magyar zeneszerzés 25 éve*, Bp., Zeneműkiadó, 1971. 46. o.

³ Révai József uo.

Zenei Szemle című folyóirat egész évben rendszeresen foglalkozik Bartók munkásságával, nemcsak információs anyag közreadásával, hanem értő elemzésekkel is. Bartók-számot készített az *Új Hang* című irodalmi folyóirat is, közreadva az évforduló ürügyén született másik nagy lírai remeket, Juhász Ferenc művét, amely ekkor még a *Szarvas-ének* címet s a *Bartók: Cantata profana* alcímet kapta. Az *Új Hang* közleményeit (itt jelent meg a decemberi számban Illyés már említett *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről* című verse is) Bartók géniusának elismerése mellett egyetlen közös gondolat fogja egységbe: az utókor felelőtlensége, e mű példaadó ereje művész és nép viszonyában. Kovács János, Járdányi Pál, Fodor András, de még az angol Colin Mason is szembenéz e kérdéssel. Illyéssel teljesen egybehangzóan ír Fodor András: „Amit a kívülről néző Bartók magatartásában és zenéjében hisztérikus túlzásnak vél, az maga a kendőzetlen valóság.”¹

S a következő számba vallomást író fiatal zeneszerző, Petrovics Emil is mindvégig arról beszél, amiről Illyés verse: épp a lényegét nem tanultuk meg Bartóktól. Pedig: „Sorolhatnám tovább a bartóki tanulságokat, de ezek már a magyar zeneélet egészére vonatkoznak. S nemcsak a zenei életre, hanem a magyar nép életére.”²

Ez a légkör, ezek a művészetpolitikai előzmények s ez a korhangulat veszi körül Illyést a vers megalkotásakor. S ezt tudja az egyeditől az általánosig emelkedve, a köztük levő dialektikus kapcsolatot sohasem feledve megörökíteni.

A 112 soros, szabálytalan hosszúságú strófákra tagolt költemény a különböző közlésekkor némi strófatömörítéssel ment keresztül, s az életműkiadásban (*Teremteni*, 1973) 11 szakaszra tagolódik. E versnek azonban a strófák nem a legkisebb, sem a legnagyobb szerkezeti egységei. A tartalmi-gondolati elemzés alapján három nagyobb szerkezeti egiségre tagolhatjuk.

¹ Fodor András: *Bartók embersége*. *Új Hang*, 1955, 11. sz.

² Petrovics Emil: *Mesterünk, Bartók Béla*. *Új Hang*, 1955, 11. sz.

Az 1. versszak (1–11. sor) minősíti Bartók zenéjét, mindjárt a vitát, az ellentétet kimondva, s ezt a zenét az emberi lélek kifejezőjének tartva. Illyés látszólag elfogadja a megidézett ellenvéleményt: igen, „hangzavar” Bartók zenéje, de valójában elutasítja, mondván: ez a zene a valóság „hangzavarát” tükrözi, s ezzel „vigasz”. Annak a mély megértéséről van itt szó, amiről József Attila is akart írni tervezett Bartók-tanulmányában: a disszonancia és a konszonancia dialektikus kapcsolatáról. Tanulmányvázlatának főként két pontja érdemel most figyelmet: „4. Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konsz. nem egyéb megértett disszonanciánál” és „10. A disz. tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása nincs, tehát konsz. sincs.”¹

Lukács György a magyar kultúráról írott tanulmányaiban többször hivatkozott Bartók példájára, s az ő zenéjének lényegét mindig egyféleképpen látta. Bartókról szóló interjújában ezt így fogalmazta meg, az 1910-es évekről beszélve: „Azt azonban még egy zenéhez nem értő is látta, hogy ebben a korban Bartók az egyetlen a nagy művészek közül, aki frontálisan szembefordult a dzscentri és dzsentroid Magyarországgal. Egyszerűen meg kellett érteni, mit jelentett Bartóknál a népiség. Jelentette – és erre épp a zene igen alkalmas terület volt – a »sírva vigad a magyar« népiességnak, a mindennapi zene területére kiterjedt álnépiességnak a szétzúzását. A tisztán látó demokraták ebben az időben már észrevették, hogy az élő magyar művészek közül Bartók a legszenvedélyesebb és legkonzekvensebb ebben.”²

Visszatérve József Attilához: Bartók tehát egy hamis társadalmi konszonancia mögött felfedezte a lényegét: a népet, amely kirekesztődött ebből a konszonanciából (amely ezért hamis). S a Bartók-életműnek ez az a tanulsága, amelyet Illyés is a középpontba

¹ József Attila *Összes Művei*, III. köt., Bp., Akadémiai, 1958, 277. o.

² Lukács György: *Bartók és a magyar forradalom*. In: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp., Gondolat, 1971, 646. o.

állít, a 2. versszakban (12–31. sor) közvetlenül is kimondva, hogy Bartók zenéje a nép hangja, s

*... éppen ez a jaj kiált
mennyi hazugul szép éneken át –
a sorshoz, hogy harmóniát,
rendet, igazit, vagy belevész a világ;
belevész a világ, ha nem
a nép szólal újra – fölségesen!*

A 3. versszak (32–39. sor) most már közvetlenül Bartókot szólítja meg, s mintegy összefoglalja az eddigi gondolatsort. Itt utal közvetlenül Vörösmarty versére, megidézve annak nyitóképét, kifejezéseit s gondolatát. S itt kérdezi, állítást is kifejező formában: törvényszerű-e, hogy „e nép lelke mélyéből” született ez az egyetemes érvényű zene?! A versnek itt zárul az első nagyobb szerkezeti egysége. A gondolatmenet szigorúan következetes: disszonancia van e zenében, s az emberi lélekben – de a nép rendet akar –, Bartók érti a népet.

A „hangzavar” kifejezésére számos költői eszköz alkalmas. Gondolhatjuk, elsősorban a hangok. A hangstatisztikai vizsgálat azonban érdekes eredményt ad. Az első versszak hanganyaga gyakorlatilag semmi lényeges eltérést nem mutat az irodalmi nyelvi átlagtól. Említést legfeljebb az érdemel, hogy a zárhangok aránya 35,15 százalék helyett 33 százalék, s ezzel szemben a réshangoké 21,96 százalék helyett 24,77 százalék. Ez még fokozódik a 2. versszakban, ahol 32,95 százalék a zárhang, 26,07 százalék a réshang. (A 3. versszakban fordított az eltérés.) Valószínűleg a zöngés és a zöngétlen réshangok nagyobb aránya is hozzájárul a disszonancia érzékeltetéséhez, főleg a nem zenei hangokat megidéző sorokban:

*„Földre hullt
pohár fölcattanó
szitok-szavát, fűrészfoka közé szorult*

*reszelő sikongató
jaját...*

A zaklatottság érzetét azonban elsősorban nem ilyen hanghatásokkal éri el Illyés, hanem mindenekelőtt a sorok tördelésével. Illyésre általában a nyugodt, tempós versépítkezés volt a jellemző ebben az időben. Ritkán használt áthajlást – enjambement-ot –, főleg éleset. A *Bartók*ban viszont a soroknak közel 26 százaléka élesen áthajló, az első szerkezeti egységben pedig 38 százalék! Ezzel a zaklatottsággal szorosan összefügg, hogy az 1–6. versszakban a kérdő és a felkiáltó mondatok dominálnak. Az első két versszak egy kérdő és kilenc felkiáltó mondatából ráadásul hat a sor belsejében végződik.

„Zenei” szerkesztési elemeket is alkalmaz a vers: az idézést és az ismétlést. Az ellenvélemény is csak idézés formájában van jelen. Nekik az a véleményük, hogy Bartók zenéje „hangzavar”, hogy „agresszív”, s nekik a nép is csak „nép”. Ezzel a véleményidézési technikával is nyilvánvalóvá teszi Illyés, hogy Bartók és a nép választhatatlan egymástól. Az ismétlések – például a többször visszatérő „hangzavar” – nyomatékosító, figyelemfelhívó szerepe nyilvánvaló.

A vers második gondolati köre, második „tétele” (40–79. sor) szorosan az elsőre épül. A 4. versszak az egyéntől a hazán át az emberiségig táguló körben mutatja be ismét, hogy baj van. Zene és társadalom alapvető kapcsolatát, a zene valódi társadalmi szerepét fogalmazza meg, az életigenlő, mégis-morált állítva a középpontba. Az életigenléshez, a disszonancia megszüntetéséhez azonban a bajjal szembe kell nézni (5. versszak, 51–60. sor), „Mert növeli, ki elfödi a bajt.”

Bartók szembenézett a bajjal, s ezzel segít, hirdeti az ismét a művészt megszólító 6. versszak (61–70. sor), amely lezárja a szerkezet második egységét. Ez a középső rész jóval higgadtabb, meditatívabb építkezésű, mint az első. Az indulatok magas hőfoka nem csökken, de most már egyértelműen e zene diadalmas valóságstük-

rőző funkciójáról van szó. A megtalált művészi igazság aforizmaszerű – részben szállóigévé is vált – tömör kijelentésekben summazza a legfőbb gondolatokat.

Szünet helyett egy közvetlenül átvezető gondolat (7. versszak, 71–79. sor) köti az eddigiekhez a 3. szerkezeti egységet: „ki szépen kimondja a rettenetet, azzal föl is oldja”.

A disszonancia–konszonancia művészi megjelenítésének kérdését ez a tétel érvényesen megfogalmazza, de a költő úgy véli, még mindig nem mondott eleget a társadalom disszonanciájáról. Eddig analógiás kapcsolatot teremtett Bartók kora és az ötvenes évek első fele között, most a nagyobb történelmi korszak azonos jegyeit emeli ki, s az egész 20. század disszonanciájáról beszél: „Mert olyanokat éltünk meg, amire ma sincs ige”.

(8. versszak, 80–80. sor). Ezt bontja ki a következőkben (9. versszak, 82–88. sor) a képzőművészet kortárs zsenijére, Picassóra, az ő „formazavarára” utalva, s ezzel még általánosabbá téve a disszonanciának a művészetben való szükségzerű megjelenését. Egyúttal ismét fel is oldja e disszonanciát, amikor ezt követően a zene szabadító hatásáról beszél (10. versszak, 89–102. sor). A rapszodikus indítású, majd meditálóvá szelídülő óda itt himnikussá alakul át, szerkezetileg is fontos – és pontos – helyen idézve meg ezzel Bartók nagy szimfonikus műveinek életigenlő tételeit.

A lezárás ismét – harmadszor is – megszólítja Bartókot (11. versszak, 103–112. sor), s mintegy összegzi még egyszer a vers fő témáit, gondolatait. A harmadik „tétel” a következő táguló gondolatmenetet követi tehát: Sok és rettenetes volt a baj a 20. században – a zene emberi jövőt ígér –, Bartók elemzi (tükrözi) a valóságot, s ezzel a gyógyulást, az emberi jövőt segíti diadalra.

A 20. századi disszonancia kifejezése stiláris szempontból az irodalomban jóval problematikusabb, mint a zenében vagy a képzőművészetben, s ez nyilván e művészetek egynemű közegének eltérő jellegével függ össze. Az irodalmi – a lírai – nyelv jóval kevésbé tűr meg olyan radikális formaújításokat, mint a láthatóság, a hallhatóság. Illyés ezért az irodalmi stílus avantgardizmusát elveti

– azzal, hogy kísérletet sem tesz itt az alkalmazására –, Picasso, Bartók avantgárdját viszont elfogadja. Értük – Bartókért – olyan romantikus stílusesszűközűkökkel száll síkra, amelyek alkalmasak arra, hogy kifejezzék Bartók zenéjének dialektikáját nemcsak a társadalmi valóság tükrözésének, hanem a zene sajátos belső fejlődésének szintjén is. Illyés ugyanis nyilván tudta, hogy Bartóknak milyen meghatározó volt a viszonya Liszt zenéjéhez. Így az a tény, hogy a *Bartók* Vörösmarty versének szabad parafrázisa, Bartóknak az egyetemes – és egyúttal magyar – műzenei hagyományhoz való elszakíthatatlan kötődéséről is beszél. Bartók 20. századi „romantikussága”, Liszt Ferenc romantikus zenéje, Vörösmarty romantikus verse és Illyés romantikus stílusesszűközűkökkel élő verse között tehát közvetlen és sokszoros a kapcsolat.

E vers romantikus stílusát elsősorban szókincse bizonyítja. Bár pontosan lehetetlen megállapítani, hogy mely szó eleve romantikus (és reformkori!), melyik inkább csak választékos, s melyik lesz csak a szövegösszefüggésben romantikussá, mégis feltűnő, hogy az elvont és a konkrét fogalmak s a jelzők között mennyi az ilyen. Csak példaként idézve: *zord igaz, e nép lelke mélyéből, emberi faj, küzd az ész, erény, bűn, ím a vég, nagy lélek, ígért üdv, bányamély ő s heve, üdvös ír, szív-némaság stb.*

Illyés e verse bizonyos mértékig stílusimitáció tehát, de nem csak az. A tárgyias-leíró verstípus a 20. század derekán – ha erősen kötődik a hagyományhoz, mint Illyésnél is –, már önmagában is kaphat bizonyos romantikus jelleget.

A stíláriis romantikának van azonban egy tartalmi következménye is. A vers – és Illyés – népszemléletére gondolok. Itt eleve jelen vannak romantikus elemek Illyés világában polárisan hol kioltva, hol erősítve egymást: egy idealizált és egy tragikus kép él egymás mellett. Illyés igenli a múlt századi Petőfi-féle harmonikus perspektívát, ugyanakkor Vörösmarty tragikus kétségei sem idegenek tőle. A felszabadulás után az idealizált népszemléletet erősítette fel magában, s ez egybevágott az 1945 utáni fejlődéssel. A személyi kultusz kora azonban megtörte az idealizált kép perspektívá-

ját, s Illyés ezt kéri számon a Bartók-versben. S itt csak a kor problémájával azonosul teljesen, s nem Bartók – vagy József Attila – népszemléletével, mert az övékétől mindenfajta idealizálás távol áll. Ám a különbséget Illyés is érzi, tudja. Bizonyosság erre a Kodály Zoltán 80. születésnapján (1962) felolvasott verse: *Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez*, amely szintén pontosan ki tudja fejezni a Kodály-zene jellegét, népszemléletének jellegét is.

Igaza volt Czine Mihálynak, az elkoptatottnak vélt fogalom, a hazafias vers támadt életre – s milyen elevenre! – a *Bartók*ban. A géniusz ars poeticájához szellemében – tehát lényegét illetően – hű, azzal azonosul Illyés Gyula is, amikor egy egész korszak meghatározó ellentmondásait fogalmazza meg úgy, hogy a személyes és az egyetemes, a nemzeti és az internacionalista múltat, jelent és jövőt egyberántó dialektikus szemlélete érvényesüljön.

Bartók zenéjének felszabadító hatásáról a zenetörténész is szinte költői szárnyalással tud csak beszélni. Kroó György már idézett tanulmányában így beszél az ötvenes évek második felében tapasztalt Bartók-hatásról: „Bartók arra tanítja meg a magyar muzsikust, hogy a művészet nem csupán játék és nem csupán szolgálat, hanem az élet legnagyobb kérdéseinek megfogalmazása, újrafogalmazása és kimondása. Bartók általános stiláris erjedést indít el, felolvasztja a jeget, és saját műveivel Sztravinszkijra és Schönbergre is felhívja a figyelmet. Kitágítja a horizontot és perspektívát ad: visszafelé és előre. Most már van hely, fel lehet állni, körül lehet nézni, el lehet indulni!”¹

Tiszatáj, 1977. 11. sz.

¹ Kroó György uo. 87. o

ILLYÉS BARTÓK- ÉS KODÁLY-VERSE

Illyés híressé vált *Bartók-* és *Kodály-*verse néhány év eltéréssel keletkezett. Ez a néhány év azonban hatalmas társadalmi változásokat hozott. A Bartók-vers 1955-ös megjelenésű, a Kodály-vers (*Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez*) 1962-es. A két esztendő társadalmi-történelmi helyzete lényegesen eltérő. Magától értetődő, hogy ez döntő befolyással van a versekre, főleg olyan közéleti érdeklődésű művész esetében, mint Illyés Gyula.

Az a tény, hogy indíttatását tekintve mindkét vers alkalmi költemény, nyilván felerősíti az imént említett sajátosságot. Ámbár ellenható erők is működhetnének. A két alkalom ugyanis – Bartók halálának tizedik évfordulója, majd Kodály nyolcvanadik születésnapja – arra is lehetőséget adna, hogy a költő a jelentől némileg függetlenül magát, inkább csak a művészpályák megjelenítésére vállalkozzon, s egy lezárt, illetve egy már teljessé vált életművet méltasson a líra eszközeivel. Illyés azonban mindkét esetben világosan látta, hogy a két művész, a „példamutató nagy ikerpár” munkásságának lényege éppen azáltal ragadható meg, hogy életművüket a jelenre is vonatkoztatja, hogy művészetük történelembe ágyazottságának és népiségének legközvetlenebb számunkra való-ságát felmutatja.

Másrészt a szuverén alkotó senkit sem idéz meg anélkül, hogy a keletkező mű ne legyen egyúttal a saját világ hű tükré is. A Bartók- és a Kodály-vers tehát nem két, hanem három portrét ad, mert Illyését is szemlélhetjük. Sőt, ez az Illyés-kép sem mozdulatlan, hiszen nem egészen azonos az 1955-ös és az 1962-es állapottal.

A két művész és a két történelmi pillanat sok lényeges szempontból azonos, s mégis oly sok mindenben eltérő sajátosságai teszik érdekessé az összehasonlító vizsgálatot.

A mai olvasók legtöbbje alighanem úgy közelít e versekhez, hogy már bizonyos ismeretei vannak Bartókról és Kodályról. Ezek az ismeretek leginkább a rokon jegyeket emelik ki, az ikerpármotí-

vum az, ami a legmélyebben él köztudatunkban. E két művész összetartozásáról talán még azok is tudnak, akik műveiket alig-alig ismerik.

Ilyen előzetes ismeretekkel olvasva a verseket, először valószínűleg az összetartozást erősítő versbeli elemek ragadnak meg bennünket. (Számos gondolat, kép, fordulat és kifejezés azonos vagy rokon a versekben.) S csak alaposabb olvasás tárja fel azt, hogy bizony az eltérő jegyek is igen számosak.

Már a verseket életre hívó alkalmak sem rokonok. Bartók halálának tizedik évfordulója egy nem kellően ismert és lényegét tekintve alig-alig elismert művész megidézése, s magában a versben az alkalom ténye meg sem jelenik, a keletkezés ideje a vers aktuális jelentéssíkjának értelmezése miatt fontos. A Kodály-vers címe alatt megneveződik az alkalom: „Az ünnepelt 80. születésnapján a kecskeméti színházban fölolvasta a szerző”. S maga a vers mindvégig megtartja ezt a közvetlen jelenre, az egyszeri alkalomra vonatkozó szemléletet.

Szembeötlően eltérő a két vers indítása, a vershelyzet által előhívott szerkezet, szemlélet. A Bartók-vers kielezett vitát szólalt meg:

*„Hangzavart?” – Azt! Ha nekik az,
ami nekünk vigasz!*

Ez a vita egyértelműen két kibékíthetetlenül szemben álló táborra osztja a Bartók-zene értőit és ellenfeleit, s erre a jelentésre szinte azonnal rárétegződik a tágabb eszmei mondanivaló: a Bartók-zene értői a népet is értik, tehát érdekeit is képviselni tudják, ellentétben e zene ellenfeleivel, akik a népet sem értik.

A társadalom ilyenféle kettészakadottságára semmi sem utal a Kodály-versben. Kodály zenéje mindenkire szól, mindenkit „vezényel”. „Egybe álltunk általad” – mondja a szöveg, s ez nemcsak szólam, de a mű egész szemléletét summázó állítás.

Ennek felel meg a két versindítás „hangszerelése” is. A kiélezett vitát tartalmilag és formailag is kiélezetten diszharmonikus elemek kísérik:

*Azt! Földre hullt
pohár fölcattanó
szitok-szavát, fűrészt, foga közé szorult
reszelő sikongató
jaját tanulja hegedű
s éneklő gége...*

A „zeneietlen”, a „hangzavar” megjelenítése mindvégig fontos sajátossága a Bartók-versnek. Illyés azt mondja, hogy a társadalomban levő disszonanciát a művésznak fel kell mutatnia, ha igazat akar mondani. S mivel „olyanokat éltünk meg, amire / ma sincs ige” – hiteles az ezt tükröző „hangzavar”.

A Kodály-vers viszont a lehető legharmonikusabb akkordokkal indul: „Föllendül azonnal a karmester-pálca / s megzendül...”

Akár a ritmust, akár a hanganyagot, akár a nyugodt tempójú mondatépítkezést vizsgáljuk: mind a zeneiséget erősítik. Ez a fajta harmonikus zeneiség a vers egészét meghatározza, annak ellenére, hogy a versindítás folytatása tartalmilag már felel is vele:

*– nem a zenekar,
hanem ami van körben temető;
megzendül ami van (ó s fiatal!)
síri mező,
majtényi, mohácsi, muhi mező...*

A két vers eddig idézett első – és második – szakasza szembeötlően mutatja fel a vershelyzeteket meghatározó történelmi pillanatok különbözőségét. A Bartók-versben a kulcsszó a jaj, a Kodály-versben épp az ellentéte, ismétlésekkel és szembeállítással is hangsúlyozva e tényt:

e zenekari mélyből árad elő,
 de nem a jaj,
 rosszul vártátok, nem, nem, nem a jaj,
 hanem az erő,
 az erő, az a gyökérmélyű erő,
 az a múlt-táplálta erő, mely érted
 száll harcba, jövő:
 örökös élet.

Elvontan vizsgálva az életműveket, nyilvánvaló, hogy nem lehet azokat a jaj és az erő kulcsszavaival minősíteni. Bár igazoló példákat lehetne találni, éppily számosak a cáfolóak is. Az *Allegro barbaro* egyszerre jaj és erő, hangzavar és harmónia. S egyként benne van a „jaj siralma” és az erő, mondjuk a *Psalmus Hungaricus*-ban is.

Ha nem minősíti igazán e zenei életműveket a két kulcsszó – legfeljebb csak egyes rétegeiket, itt viszont mindkét zeneszerzőnél egyaránt –, miként lehet mégis lényegileg hiteles a két vers? Csak egyképpen, éspedig úgy, hogy e szavak a versek keletkezésének történelmi pillanatát is minősítik, s ehhez az adott zeneszerzői életművekből azokat a vonásokat erősítik fel, amelyek éppen ezt a minősítést segítik elő.

Az elmondottakhoz egy későbbi Illyés-verset is tanúságul hívhatunk, amelyben „Kodályt játszik külföldön térzene”, s a kérdés: „dehát mit akar akár tőlünk is ez a csupa-jaj-csupa-vád vén dal?” (*Hangverseny a parkban*). Aligha véletlen a jaj ismétlődése ezekben a versekben, s nyilvánvaló az is, hogy ekkor és itt éppen a jaj minősítette Kodályt, ellentétben a születésnapi verssel.

A Bartók-vers olyan történelmi helyzetet vizsgál, amelyben elszikkadt a jelen az egyoldalúan interpretált múlt és a csillogóvá fényezett jövő között. S közben ez a jelen tragédiákkal volt terhes. A hangsúly szükségszerűen erre helyeződött. S ez a hangsúly egyúttal a múltat is másképp láttatta. A kor a jelennel a forradalmi múltat állította párhuzamba. Illyés az elnyomorított jelen képét tágítja a

múlt felé is: az egész 20. századból a változás után kiáltó, megnyomorított népi sorsot mutatja fel. Nem a forradalmi pillanatokat, hanem a szenvedések éveit és évtizedeit. Egy antidiialektikus, a jelent elbagatellizáló történelemszemlélettel száll szembe.

A Kodály-vers lényegesen más történelmi helyzetben keletkezett. Már szó volt róla, hogy nem a kibékíthetetlen ellentétek vitája, hanem a nemzeti egység képe a döntő. Ez csak úgy lehetséges, ha a társadalomban már nem meghatározóak a néhány évvel korábbi torzulások. Múlt, jelen és jövő nemcsak a versben, de a vers által tükrözött objektív társadalomképben is dialektikusan kapcsolódik már egymáshoz. Látszólag azonos a két versben felidézett múltkép, mégis eltérő. A Bartók-vers az emberi, a népi szenvedést idézi fel, a Kodály-vers sokkal inkább a nemzetit. Az egyik az elnyomott osztályokét, a másik az egész nemzetét. S míg az elnyomott osztályok sorsának felmutatása, a torzulások miatti félig felszabadultság a jelen radikális megváltoztatására szólít fel, a nemzeti sors felmutatása egészen más célú és hatású. „Múltunk”, „teremtőnk” a „jaj siralmát” is előhívhatná, „a magyar nép zivataros századai” erre szolgáltatnak okot, elegendőt. De ezekben a századokban nem pusztult el a nemzet: tragédiái ellenére tovább élt, helytállt, újra és újra feltámadt, életerejéről adott tanúbizonyságot. A temető képe elvontan se csak a siralmat hívhatja elő, hanem ugyanannyira a magasztosságot, a fenséget is, bár hétköznapi elvárhatósága valóban a siralomnak van. Ezért kell hangsúlyoznia Illyésnek, hogy „nem a jaj, rosszul vártatok... hanem az erő”. E vers összefüggéseiben hangsúlyosan a fenségnek kell a temető képhez kapcsolódnia, hiszen egy életmű és egy új öntudatra ébredő nemzet a minősített a jelenben.

A Bartók-vers tehát a jelen negatívumait hangsúlyozza, s azt mondja, hogy azonos helyzetben vagyunk tragikus múltunkkal. A Kodály-vers a jelenben az egységet, s e jelen tragikus múltját hangsúlyozza, s azt mondja, hogy más helyzetben vagyunk, mint a múltban.

Egyoldalú lenne azonban az értelmezés, ha csak a két történelmi pillanat eltérő jellegét látnánk a két vers különbözőségében. Nagy erővel van jelen a két zeneszerző különbözősége is. A „példamutató nagy ikerpár” csak úgy lehet valóban jelentős, ha az azonosságok mellett egyéni jellegzetességeik is minősítenek. Ha nem így lenne, mondandójához más példákat kellett volna Illyésnek keresnie.

A két versben kétfajta művésztípus, kétfajta magatartás bontakozik ki. Rokonok ezek, de korántsem azonosíthatók. A Bartók-vers alapképe ebből a szempontból a gyógyító orvos, a Kodály-versé a vezénylő karmester, ki nem mondottan: a nevelő. A nemzeti lét, a nemzeti tudat, a lélek orvoslásáról, neveléséről van szó természetesen, de a Bartók-versben a művész és a versnek a néptömegek képviselőjeként megszólaló lírai hőse között egyenrangúsági viszony van, a Kodály-versben viszont alárendeltségi. Bartók „mint egyenlővel” beszél velünk, Kodálynak viszont családja, serege, éneklő kórusa vagyunk, Kodály egy népet vezényel, homloka villan, s kézintésére égre kel a poklot szenvedő. A Bartók-vers szemléleti alapja: a művész kimondja azt, amit a nép tud, de mondani nem képes; a Kodály-versé: rávezetni a népet, megtanítani arra „mi helyes, mi hamis”.

Helytelen volna mereven szembeállítani ezt a kétfajta magatartást, hisz egyrészt a valóságban ennyire élesen nem is különül el a két művésznél, másrészt mindkét magatartás indokolt és szükséges. Mégis feltárul valami a két művész lényegi különbözőségéből. Az 1955-ös versnek nem lehetett volna Kodály a hőse, s fordítva is áll ez.

Bartók zenéje összetettebben dialektikus, egyetemesebb, mint Kodályé. Ez nem azt jelenti, hogy kevésbé nemzeti jellegű, csak azt, hogy ezt a nemzeti jelleget másképpen tudja megfogalmazni, egy fokkal még teljesebben. A gyógyító és a nevelő különbözősége nemcsak a versek általánosabb eszmeiségében van jelen, hanem az ellentétek dialektikus szemléletében is. A Bartók-versben a

pozitív és a negatív értékek rendre együtt szerepelnek, együttesen alkotják az élet valódi teljességét. Az alapgondolat:

*Te megbecsülsz azzal, hogy fölfeded,
mi neked fölfedetett,
a jót, a rosszat, az erényt, a bűnt –*

Az ellentétek léte, a dolgok kétarcúsága az egész versen végighúzódik: „e pokolzajt zavaró harci jaj kiált harmóniát!”, „növeli, ki elfödi a bajt”, „ki szépen kimondja a rettenetet, azzal föl is oldja”, „káromlással imádkozó” stb.

A Kodály-vers a negatív értékeket tagadja, s szembeállítja velük a pozitívakat. „Nem a jaj, hanem az erő” – ez az alapgondolat, s a vers utolsó szakasza részletezi az értékváltást:

*akinek hangszekrénye lett
vártömlő, temető
s kéz-intésre égre kelt
a poklot-szenvedő;
ki jajból sajtolta a dalt,
búból az örömet,
vereségből a diadalt –*

A két vers summázó gondolatai végül is nem a különbséget, hanem a rokonságot hangsúlyozzák. Illyés tudja, hogy az igazi zene a valóságot tükrözi, s épp ezáltal vezethet katarzishoz a „jó meghalóit eleve / egy jobb világba emelő zene” (Bartók), „s az is ki nem dalol, / érzi a Lét, a Rend szabad / összhangját valahol” (Bevezetés egy Kodály-hangversenyhez).

S végül: mi Illyés viszonya a két megidézetthez? Van-e értékelésbeli különbség? A Bartók-vers megidézte Kodályt, az ünnepi köszöntőnek készült mű ezt érthetően nem „viszonozhatta”, de az ugyancsak kései *Fegyver és csoda* szintén együtt látja az ikerpárt. S érdemes két prózai művet is felidézni. A *Bartók és a költők*

(1963) szól arról, hogy: „Félig érti csak Bartók »küldetését«, aki azt hiszi, azért fordult a néphez, hogy el- vagy átvegyen valamit, hacsak dalt is. Éppannyira fordult feléje azért, hogy adjon neki. Így tudott valóban azonosulni a néppel, azzal, melyet így a nemzetnek tekintett.”

A Kodály Zoltán, *a nemzet nevelője* (1967) című rádiónyilatkozat szerint: „Mindnyájan tudjuk, milyen munkát végzett azáltal, hogy az egész magyar népet az énekekre megtanította. Az ő nevéhez fűződik az, hogy népünk nemcsak az irodalmon át, és főleg nem az elég alacsonyan levő utcai és kávéházi zenén át ismeri meg népének szellemét, hanem a saját torkán, a saját hangszalagjain át tudja élvezni és tudatába fogadni azt az óriási erőt, ami egy népet össze tud tartani.”

Lám, a versek eltérő szemléleti jegyei itt is föllelhetők. Ám Illyés szándékai szerint nincs rangsor. A két vers különbözősége azonban nemcsak a két történelmi helyzet, hanem a két művész eltérő voltából is következik. Illyés szemlélete annyiban módosult a két vers megírása közt, hogy a hétköznapi tragédiák oldódása, a harmonikusabb jelen, a kialakuló történelmi szélárnyék helyzet lehetővé tette számára, hogy nagyobb figyelmet fordítson a nemzeti múlt tragédiáira s az azokból következő, máig élő sorsproblémákra.

Ha Illyés műveit olvassuk, látszólag sokkal borongósabb, sötétebb képet mutatnak az 1956 utániak a megelőzőeknél. A Bartók- és a Kodály-vers nem ellenpéldák, hanem éppen a lényeg másként való voltát bizonyító művek. Többször nyilatkozott e témában Illyés is, most azt a munkáját idézem, amelyet e két vers közötti években fogalmazott, az 1958-as *Visszapillantást* (amely a sors iróniájaként egy soha meg nem jelent Illyés-kötet előszavául íródott): „Eszem amióta tudom, legalább ötször ment végbe köröttem, s bennem az az istentelen recsegés, amit egy ország összedőlésének mondhatunk.

Talán ez a gerenda- s falzuhatag, s ez a valóságba annyiszor átfolyó rémkép az oka, hogy lelki egyensúlyom, mint nemzetem

egy tagjáé, ma mégis sokkal jobb, mint ifjúkoromban, hogy közösségi ösztönöm nyugodt, hogy hovatovább még e legvadabb veszély gondolata sem Kölcseyt juttatja eszembe, hanem legfeljebb Tinódit, jobbágy szívósságú és szerénységű földimet. Bízom a magyar nép erejében. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a nemzet nem romlása, hanem épülése felé halad, bármily próbák érték is; hisz nem kis mértékben épp próbái megállásával jelezte életerejét, s világravalóságát.”

Tiszatáj, 1982. 12. sz.

ILLYÉS GYULA ÉS AZ 1958-AS PÁRTÁLLÁSFOGLALÁS

Az állásfoglalás és előzményei

A népi írók mozgalmának és a korszakonként más és más elnevezésű magyarországi kommunista pártnak sohasem volt harmonikus a kapcsolata. Tanúsítják ezt Révai József és Lukács György elismerést is kifejező tanulmányai, az 1945 és 1948 közötti koalíciós évek történései és írásos megnyilatkozásai, a fordulat évében a mozgalom elhallgattatása, majd utána a dühödtté váló támadássorozat. S természetesen sorolandó ide 1956 forradalma s ezt követően a megtorlás esztendeinek keserves időszaka, amely lényegében lezárta az írói mozgalom történetét, mert nem engedte meg annak létezését az addig megvallott célok szellemében.

Ismeretes, hogy 1956 októberének szellemi és közéleti előkészítésében a közvetlen szerepet nem a politikai lehetőségek nélküli népi írók játszották, hanem a reformokat kívánó, majd követelő kommunisták, 1956 tavaszától, még erőteljesebben szeptemberétől azonban megnövekedett az ő részvételük is. A forradalom kitörésétől december végéig, a *Gond és hitvallás* megfogalmazásáig és írószövetségi elfogadásáig valóban meghatározó tevékenységet fejtettek ki, s ez és korábbi munkásságuk nagymértékben hatott a társadalomra. Ennek logikus következménye, hogy 1956 novemberétől kezdve többször tárgyalt velük az új vezetés, s nemegyszer ők keresték a kapcsolatot, hogy védhessék a nemzeti és az irodalmi értékeket.

Amiként a népi írók mozgalma sem volt soha teljesen egységes, Kádár táborán belül is ellentétek feszültek. 1956 végétől hosszabb időn át elsősorban nem a bolsevik jobboldaltól, hanem a balosoktól kellett tartani, s nemcsak idehaza, hanem a szocialista tábor számos helyétől, elsősorban Moszkvától és Pekingtől. 1957 első hónapjaitól mind egyértelműbben a resztalinizáció jellemzi a hazai politikai életet. Ez még nagyobb ideológiai szigort jelent: a szovjet

modell kritikátlan követését. Szó sem lehet magyar útról még a létező szocializmuson belül sem. Az már korábban eldőlt, hogy marad az egypártrendszer s a marxista ideológia korlátolt változata, de ezen belül is tovább szigorodtak a kívánalmak. Ez határozta meg a tudomány- és a művészetpolitikát, s ennek rendelték alá a művelődéspolitikát is. Kádárék elkerülhetetlennek látták a mezőgazdaság minél előbbi szocialista átalakítását, azaz a lehető legteljesebb téjesesítést. Egyúttal rendkívül károsnak tartották a népi írók hatását az ifjúságra. Azt állították, hogy ők maguk „középen”, a leghelyesebb úton járnak, s harcot vívnak mind a bal-, mind a jobboldali elhajlások és bűnök, azaz a revizionizmus és a nacionalizmus ellen. Revizionistának Nagy Imre és hívei minősültek, nacionalistának a népi írók. A legfőbb bajokozó, a sztálinizmus s annak hazai képviselői, Rákosi és hívei ellen nem nyitottak frontot. Nagy Imréeket kivégezték, híveit, köztük írókat is bebörtönöztek. Több író, szinte kizárólag volt kommunistákat publikációs tilalommal sújtottak (Benjámín Lászlót, Kuczka Pétert, Örkény Istvánt stb.). A népi írókat pedig drasztikusan, igazságtalanul elítélték, s nyilvános önbírálatra akarták őket kényszeríteni. Ezért született meg 1958 júniusára az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása *A „népi” írókról*.

Nem előzmények nélküli ez a munka. Kádárék egyik alaptétele az volt, hogy 1956 őszének történéseiben meghatározó volt az írók, az Írószövetség szerepe. Ezért függesztették fel már 1957 januárjában a szövetség működését, s ennek a tételnek volt következménye a két íróper. Ezért harsogtak annyit az írók sztrájkjáról, ami tényyszerűen nem is volt igaz, a legtöbb író publikált volna, ha lett volna fórum, s ha igényt tartottak volna írásaikra. Az 1957 szeptemberétől decemberéig megjelent első négy *Kortárs*-szám látványosan népfrontos volt, s Berda Józseftől Pilinszky Jánoson át Weöres Sándorig feltűnően sokan kaptak helyet. A népi írók is: a határozatban később emlegetett s szóba jöhető írók közül Darvas József, Erdélyi József, Féja Géza, Kodolányi János, Németh László, Szabó

Pál, Tamási Áron és Veres Péter is. Csupán Illyés Gyula és Sinka István hiányzik, de a következő évben Sinka is megjelenhetett. Illyést csak 1960-tól közölték, bár elképzelhető, hogy 1957 őszén átmenetileg elfogadták volna a kéziratait. 1958 első fél évében még hatan, a másodikban viszont már csak ketten szerepeltek a folyóiratban, amely ekkor indította el vitáját a népi írók mozgalmáról, s amely belső pártforumokon többször kapott komoly bírálatot engedékenysége miatt.

Az 1956 utáni első években folyamatosan kulcskérdésnek számított a népi írók ügye. Az elszántan Kádár-párti Mesterházi Lajosnak 1957 májusában a *Népszabadságban* közölt cikke, az *Útvesztés tanulságokkal* a harmadikutasság harcos elítélése mellett Illyéssel is részletesen foglalkozott: „Azt hiszem, Illyés, Féja vagy a többiek végül egy leheletnyi szelet sem fogtak ki abból a vitorlából. Súlytalan volt a szereplésük azokban a napokban, súlytalan és sok harmadikutase elég dicstelen. Nekik már, úgy látszik, mindig az a sorsuk, hogy neveltjeik elhagyják őket! Csakhogy mi, annak idején, *halfel!* Magam is így voltam: a lendület, amelyet adtak, túllendített a ponton, ahol ők maguk álltak. (Nekem például *A kacsalábon forgó vár* a forradalmi verset jelentette és nem az utolsó nyolc sorát.)

Október 30-án találkoztunk az Írószövetségben. Együtt ült a csonka elnökség, meg néhány magamfajta közember. Arról volt szó, hogy – mint Illyés megállapította – sem Nagy Imre, sem az írók, senki nem tartja már kézben az eseményeket. Rohan és rombol az áradat. Ami az utcán végbemegy, az már a fehérterror. Elibe kell vágni, le kell szerelni, olyan vezetés kell az ország élére, amelynek a tekintélyét, »pártatlan magyarságát« mindenki elismeri. Kodály, tudósok, írók... Valaki felvetette: »Gyula, te magad is!« Illyés hevesen tiltakozott. Őszintén hevesen. Ráismertem: »Én akkor is majd hallgatag csak félreállok...« – mint *A kacsalábon forgó vár* befejező soraiban. Aznap adta le higgadtan és tárgyilagosan az *Irodalmi Újságnak Egy mondat a zsarnokságról* című versét. Pár nap múlva, a közgyűlésen, nagyon okosan, nagyon vi-

lágosan nevén nevezte az ostoba hőzöngést, amit a »hős pesti ifjúság« művel: »nagyidai cigánykodás«. Aznap jelent meg a verse. És nem fékezte, hanem szította a fehérterrort is meg a nagyidai cigánykodást is.

Félreértés ne essék! Nekünk semmiféle zsarnokság sem kell. Hadd mondjam meg mégis: írhatott volna 1944-ben jó néhány mondatot a zsarnokságról a költő. De főként miért alacsonyította le önmagát, hogy a nekivadult csöcselék pogromok igazolását találja meg egy Illyés-versben? Ő ne tudná, hogy egy írásnak »valeur«-je is van?¹

Mesterházi cikkére a volt nyugatos Gellért Oszkár reflektált.² Részéről igazi bátorság volt, hogy bár óvatosan, de megpróbálta védeni a népieket, köztük Illyést is. Rámutat, hogy Illyés 1945 előtt is zsarnokságellenes volt, ugyanakkor bár bűnnek nem, de hibának nevezi az *Egy mondat* megjelentetését. Véggöveztetése az volt, Móriczra hivatkozva, hogy az írónak nincs politikai érzéke, mert szenvedélyből politizál, tehát inkább csak írjon. Viszonválaszában Mesterházi csak hajszálnyit finomított korábbi álláspontján.³

Mesterházi csupán az *Élet és Irodalom* felelős szerkesztője ekkor, Dobi István viszont az Elnöki Tanács elnöke (1952-től 1967-ig!), s e minőségében készített vele újévi beszélgetést 1958-ra az *Élet és Irodalom*. Ennek *Írók a mérlegen* alcímű fejezetében Tamási Áron dorgálása után a következőket nyilatkozta: „Hasonló a helyzet Illyés Gyulával. Annak idején a *Puszták népét* nemcsak olvastuk, de agyonvitattuk a magunk körében. Örültünk a könyvnek, és biztosak voltunk benne, meg is mondtuk, meglátjátok: ezt a könyvet követni fogja egy másik, amelyik megjelöli majd a kivezető utat: ezek a szociális bajok okai, ezek az akadályok, próbáljunk cselekedni, hogy megváltoztassuk a puszták népének sorsát. Csa-

¹ *Népszabadság*, 1957. május 26. 6–7. o.

² *A népi írók útja. Népszabadság*, 1957. június 16. 11. o.

³ *Tétovázó barátainkhoz. Népszabadság*, 1957. június 23. 4. o.

*lódunk a várakozásban. Ezt a másik könyvet nem írta meg Illyés Gyula.*¹

A Politikai Bizottság 1957. augusztus 6-ai ülésének előterjesztése irodalmunk helyzetéről lényegében már körvonalazta a majdani állásfoglalás alapelveit.² Előkészítő munkálatok folytak, tervezetek fogalmazódtak. 1958 januárjában kezdődött el a végleges szöveg elkészítése, amelynek alapja Király István munkája. Az *Állásfoglalás* kulcsmondata szerint „a »népi« írók mozgalma jelentős szép-irodalmi tevékenységet felmutató politikai mozgalom, amelynek alapvető eszmei jellemvonása egy erős nacionalizmussal telített »harmadikutas« koncepció; az imperializmus és a szocializmus világméretű küzdelmében egy nem létező harmadik útnak, a »külön magyar útnak« a hamis illúziója”. A végkövetkeztetés pedig a következő: „komoly felelősség terheli őket a proletárdiktatúra államának belső fellazításában, az ellenforradalom szellemi előkészítésében való részvételért”, illetve „a párt és az állam nem érthet egyet azzal, hogy mint politikai tömörülés vagy irodalmi csoportosulás szervezkedjenek”.³

Egyébként nagyon hasonló álláspontot fejtett ki ez időben, utolsó József Attila-tanulmányában a Kádár baloldali ideológiai ellenzékének számító Révai József, aki a mozgalom 1945 előtti szakaszát azzal jellemezte, hogy szembefordultak a proletárforradalommal, a munkásosztállyal, nacionalisták voltak, és behódoltak a Horthy-korszaknak.⁴

¹ *Újévi beszélgetés Dobi Istvánnal. Élet és Irodalom*, 1958. január 3. 1. sz., 1. o.

² Zárt, bizalmas, számozott. *Tájékoztató politika és cenzúra, 1956–1963*. Bp., Osiris, 1999, 55–56. o.

³ A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1958. június; *Kortárs*, 1958. július, 3–26. o.

⁴ Révai József: *József Attila-problémák* – a Magyar Tudományos Akadémián 1958. október 23-án elhangzott előadás. In: Révai József: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp., Kossuth, 1960, 364–368. o.

Illyés Gyula munkássága az állásfoglalásban

Az állásfoglalás nem határozat, annál szelídebb, addig a bolsevik gyakorlatban nem alkalmazott műfaj. A fogalmazásmód azonban csak egyetlen szempontból megengedő: lehet még önkritikát gyakorolni, hívünné válni. Azonban a hivatalosan erőltetett több helyszínű vita is azt tanúsítja, hogy vitatkozni nemigen lehetett. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a fontosabb népi íróknak megküldték ugyan a megjelenés előtt a szöveget, megjegyzéseiket, észrevételeiket kérve, a kíséreléssel azonban június 7-ei dátumú, s az állásfoglalás körülbelül két hét múlva megjelent a *Társadalmi Szemlében*. Illyés Gyula, Féja Géza, Szabó Pál, Tamási Áron és Veres Péter válaszai tehát még technikai értelemben sem voltak figyelembe vehetők.

Az állásfoglalás 225 alkalommal nevez meg – olykor egy-egy mű címével azonosíthatóan – személyeket, a népi írók mozgalmából összesen 18 szerzőt. Közülük kiugróan a legnagyobb számban említődik Veres Péter (38), Illyés Gyula (35) és Németh László (32). (A többiekre 3–14 hivatkozás történik: Féja Géza 14, Szabó Pál 14, Kodolányi János 11, Erdei Ferenc 11, Tamási Áron 10, Bibó István 9, Darvas József 9, Kovács Imre 9, Erdélyi József 7, Sinka István 7, Szabó Lőrinc 4, Sárközi György 3, Sértő Kálmán 3, Szabó Zoltán 3.)

Az állásfoglalásnak alaptétele az is, hogy a népi írók munkássága és közéleti szereplése 1945 előtt naggyobbrészt pozitív, 1945 után viszont ez már csak olykor állapítható meg. Az 1945 előtti szakaszban is eltérő az 1938 előtti és utáni tevékenység megítélése, a háborús évek kapcsán jóval több a bírálat. A közvetlenül a világháborút követő évek több elismerést kapnak, az 1948 utáni tevékenységről erősödik a kritikus hangvétel, amely gyakorlatilag kizárólagossá válik az 1953-mal, s agresszíven elutasítóvá az 1956-tal kezdődő évekről.

Nincs ez másként Illyés Gyula megítélésében sem. Nem is lehetne, hiszen ő egyik kulcsszereplője az állásfoglalásnak. Áruklodó

már az is, hogy mely művei milyen minősítést kapnak. Pozitív szövegösszefüggésben szerepel – a megjelenés időrendjében sorolva őket – az *Oroszország*, a *Puszták népe*, a *Petőfi*, a *Rend a romokban*, az 1945 utániak közül az *Egy év*, a *Honfoglalók között*, a *Petőfi és Bem* (igazi címén *Két férfi*) és az *Ozorai példa*. Elítélően a *Fáklyaláng*, a *Dózsa György*, a *Bartók*, a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*, az *Egy mondat a zsarnokságról*, továbbá az 1951-es írókongresszusi felszólalás és a pesszimista költészetéről írott cikk.

Az Illyéssel kapcsolatos állítások száma az 1945 előtti és utáni évek kapcsán 15, illetve 20. Az 1945 előtti pályaszakaszról mindössze három tekinthető negatívnak. Ezek a következők. Az I. világháború utáni – az állásfoglalás szerint elítélendő – ideológiák rá is hatással voltak. 1938 táján „visszavonul az irodalomba”. A lillafüredi találkozón „hallgatása nem szabta meg a tanácskozási menetét”. Belátható, hogy ezek sem élesen, csak neheztelően megfogalmazott bírálatok. Az 1945 utáni korszakról viszont pozitív minősítésből akad csupán három. Ezek: a népiek kezdeti bízakodását kifejező művek között szerepel az *Egy év* és a *Honfoglalók között*. Hasonló névsorban található a negyvenes és ötvenes évek fordulója kapcsán a *Petőfi és Bem* és az *Ozorai példa*, egy elismerő mondattal: „Illyés Gyula egymarokra fogja drámáiban a nemzeti és az osztályérdeket.” Végül ugyanez a két mű említődik szembeállítva a későbbiekkel.

Melyek a főbb elítélő állítások az 1945 utáni pályaszakaszról? A párizsi béketárgyalások idején a népiek – Illyés is – „megmaradtak a nacionalista hangulatkeltés talaján”. A parasztkérdésben nacionalista álláspontot képvisel ő is. „Illyés már 1946-ban lemondott pártvezetői tisztéről, és az irodalomba húzódott vissza.” 1948 után „az ingadozás, fenntartás és vonzódás jellemezte Illyés Gyulát”. Írókongresszusi felszólalása a régi ideológia továbbélését tanúsítja. A művek és a magatartás kettősséget mutat: az egyik oldalon ott van az *Ozorai példa*, a másikon az *Egy mondat a zsarnokságról*. Hangsúlyosabbá válik a harmadikutas nacionalizmus: „erősödő tendencia a veszélyeztetettnek vélt nemzeti öntudat fenntartásának

gondolata; s nem a szocialista erők támogatása érdekében, hanem ez erők ellen.” 1952 után Illyés is távolodik a rendszertől, az *Ozorai példát* a Dózsa György követi. Nála is megjelennek az „örök paraszti ideálok”, „az okosan kivárni tudó hősök”. „Ezt példázza Illyés magatartása, ez az erkölcsi és jellemideál hat egyre erősebben a »népiek« felé forduló ifjúság köreibben is.” A népiek, „ha nem is játszottak központi szerepet, alkalmas helyzetekben, kellő időben mindig megszólaltak, és helytelen irányban befolyásolták az események menetét”. Illyés esetében ezt igazolja cikke a peszsimista költészetéről, s „művészileg is hatásos lírai muníciója ehhez a harchoz a Bartók-vers és a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyrőről*”. 1956 óta „Illyés Gyula beszédes hallgatásba burkolódzik”. S végül: a nyugati disszidens sajtó „Illyés Gyulában és társaiban látja nézeteik hazai képviselőit”.

Ezekhez az állításokhoz, hiszen hamisságukat jóval később a Kádár-rendszer is belátta, bár ezt nem deklarálta látványosan, egyetlen megjegyzést azért érdemes fűzni. Az 1945 előtti pályaszakaszából valóban Illyés legjelentősebb alkotásai közül emelt ki néhányat a szöveg. 1945 után viszont, a még annak az évnek őszén megjelent *Egy év* című verseskötettől eltekintve egy riportkönyvecske (*Honfoglalók között*), egy filmregény (*Petőfi és Bem*), amelyet a filmváltozatban drasztikusan meghamisítottak (*Feltámadott a tenger*, 1953), és egy olyan dráma, az *Ozorai példa* kapott helyet, amely opera vagy zenés színmű szövegkönyvének készült. Döntően tehát másodlagos irodalmi műfajokról van szó, s ezek a művek – néhány fontos verstől eltekintve – nem is tartoznak az életmű meghatározó részéhez. Feltűnő az is, hogy nem is említődik az 1946 végén megjelent *Hunok Párisban*, pedig ez után deklarálta a kommunista párt, hogy nagyon nem ért egyet Illyéssel, s az 1956 könyvhetére kiadott *Kézfogások* sem, pedig a szerintük való nacionalizmusra ebben is sok példát találhattak volna.

Viták az állásfoglalásról

A maga újfajta, a Rákosi-korszakétól eltérő szellemiségét akarta illusztrálni az MSZMP azzal is, hogy csupán állásfoglalásnak nevezte azt, ami valójában határozat volt, s azzal is, hogy vitákra tartott igényt. Ezeknek azonban csupán egyetlen eredménye lehetett: a hozzászólóknak egyet kellett érteniük az állásfoglalás minden lényegesebb megállapításával. Az esetleg megszólaló érintetteknek, a népi íróknak pedig önkritikát kellett volna gyakorolniuk. A vita elsősorban talán ezt a célt kívánta volna elérni, de ez úgymen teljes kudarcot vallott. A népiek vagy hallgattak, vagy reflektáltak ugyan, de írásaikat nem közölték. Az *Élet és Irodalom* udvariásan publikálta Z. Nagy Ferenc írását, amelyben az országgyűlési képviselő túlméretezettnek tartotta az állásfoglalást, s felvetette, hogy „helyes-e ma az a nézőpont, hogy a szocializmus építésében eltöltött évtizedes munka után is olykor eltaszítanak embereket, és itt-ott ellenséggként kezelnek olyanokat, akik pedig segíteni akarnak, és nem ellenségek akarnak lenni”.¹ A szerkesztőség kivételesen szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a cikkkel nem ért egyet, s nyilván csak a szerző funkciója miatt közölték. Még szembeötlőbb az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája. A közelmúltig csak a szeptemberi vita volt a szakmában ismeretes, mivel ennek anyaga sokszorosítva 500 példányban megjelent.² Salamon Konrád monográfiája azonban részletet közölt egy belügyi jelentésből, amelyből megtudható, hogy már júliusban is volt egy erősen más szellemiségű vita ugyanott. Ezen „...a rosszindulatú reagálás jutott túlsúlyra. A magyar irodalom féltése, a túlcitálásoktól és szektás lépésektől való félelem fejeződött ki. A vitában részt vevők többsége személy szerint védelmébe vette a népi írókat, elsősorban Németh Lászlót, Illyést és Verest. A pártállásfoglalással szemben álló hangvételre Czine Mihály nacionalista beállítottságú,

¹ 1958. augusztus 1.

² *Vita a népi írókról.* Kézirat. Bp., Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1958. 181. o.

rossz indulatú referátuma adta meg az alapot. Hozzászólásaikkal támogatták Oltványi Ambrus, Németh G. Béla, Bodnár György s az akkor még szabadlábban levő Fekete Sándor. A vitáról értesülve Király István renegátoknak bélyegezte meg a vitában felszólalókat. Jellemző az Intézetben kialakult véleményekre és hangulatra..., hogy megijedve az esetleges következményektől, szeptemberben újabb népies vitát szerveztek azzal a céllal, hogy tompítsák az előző vita hangnemét, s ezzel eltereljék a figyelmet az ott felszólaló személyek éles állásfoglalásáról és az Intézetről.”¹ A szeptemberi vitán Czine Mihály már csak hozzászóló lehetett, s a kiadvány csupán tartalmilag ismertette mondandóját.

A viták egy része a nyilvánosság előtt zajlott, egy része zártabb szakmai környezetben, de ezek anyaga is nagyjából megjelent szakmai fórumokon. Két irodalmi lap indított vitát: az *Élet és Irodalom*, valamint a *Kortárs*. Más folyóiratok inkább csak egy-két cikkben reflektáltak.

Az *Élet és Irodalom* szerkesztői addig sem rokonszenveztek a népi írókkal. A lap részletesen ismertette a pártállásfoglalást, majd hozzáfűzte a tanulságot, a népi írók lehetséges sorsát: „Két út áll előttük: hibáikkal, vétkeikkel, reakciós ideológiájukkal való gyökeres leszámolás útján ismét egybeforrni a szocializmusért harcoló munkás és paraszt tömegekkel, avagy megmaradni mai pozíciójukon, s még tovább távolodni a néptől, a teljes politikai és művészi elszigetelődés irányába. Rajtuk áll, hogy mit választanak. Mi segítünk, hogy a jobb utat válasszák.”² A vitaindítót Mesterházi Lajos írta, s szerinte ez a „határozat” (!) a népi írók érdekében született meg. Ezek az írók akkor alkottak művészileg is maradandót, amikor – időlegesen – szövetséget kötöttek a munkáosztállyal. Ebben az összefüggésben említette Illyést, nem éppen hízelgően: „És nekünk, de Illyésnek sem lehet egészen közömbös, hogy fölibe emelkedik-e a Jónás Babitsának, az 1944-es Radnótinak, megközelíti-e

¹ *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*, Bp., Korona, 2002, 254. o.

² 1958. július 4.

végül is – immár 21 év élménytöbbletével! – József Attilát, vagy pedig jelent annyit, amennyit éppen jelent az irodalmunkban, s az nagyon nem kevés, de – tehetségéhez mérten – nem is a legtöbb.”¹ – Szentkirályi János újságíró Féja Géza egy 1943-as cikkét olvasta Illyés és a többiek fejére. Eszerint tévedés azt hinni, hogy „a bölcs ravaszkodás, a félig kimondás, a körülírás, a sejtetés s az óvatos megfogalmazás: a legmagasabb rendű irodalom”.² – Kerékgyártó Elemér azzal indította tanulmányterjedelmű írását, hogy felidézte egy találkozásukat a háborús évekből. Illyés akkor elismerést érdemlően viselkedett a hatalommal szemben. Bezzeg azóta: „A Két kéz után a Dózsa, a pesszimizmust védő kiállása, a sztálinvárosi óda csinált heroizmusa, a Bartók-vers, az *Egy mondat* és sok egyéb mutatták az utat, amerre jár. Fájó keserőséggel töltött el ez az út, mert tudom, hogy Illyés igaz ember, és nem értem, hogyan jutott el oda. Hogy juthatott el odáig, hogy az asztal mellett egy másik cin-kosság alakult ki, amiből én kimaradtam, amin kívül rekedtek az összes kommunistává lett »népiesek«, kicsik és nagyok. Amin kívül rekedt az ország, a nép, dolgozók hétköznapijaival és hallatlan erőfeszítéseivel, s a java értelmiség.” S ez a nép nem érti, hogy egy olyan ember, mint Illyés, miért nem lett kommunista. A cikk szemére veti Illyésnek, hogy a felszabadulás után maga is felköltözött a kacsalábon forgó várba, s mégsem hálás. (Mint tudható, Illyés 1939-es, második házasságkötése után költözött felesége szüleinek villájába.) Azt is kijelenti a szerző, hogy a népi írók „hegyre szorultak és megritkultak soraik. De ez a hegy nem az ozorai orom, hanem kietlen és sivár plató.” Mindez azért van így, mert nem látják be, hogy nincs igazuk.³ – A többi hozzászólás szempontunkból érdektelen. A vitát Bölöni György főszerkesztő zárta le, aki balosabb volt Kádárnál is. Ő ugyan senkinek a nevét nem írta le, de általános ítéletei hangsúlyosan vonatkoznak Illyésre is. Beveze-

¹ *Előhang a „népi” vitához.* 1958. július 18.

² *Állásfoglalás – és ami belőle következik.* 1958. szeptember 5.

³ *Érvek és indulatok.* 1958. szeptember 12. és 19.

tésül kifogásolta, hogy a népi írók hallgattak, vagy ha megpróbáltak szólni, akkor „alapjukban szöges ellentétben állottak a közlemény szellemével, vagy oly önteltség és sovíniszta szellem fűtötte azokat, hogy elárulták régi nézeteikbe csorbíthatatlanul beágyazott felfogásukat: megmaradtak a háború előtti világszemléletüknél, mintha nem is akarnák tudomásul venni, hogy azóta Magyarországon szocialista világ épül s az ellenforradalom rombolásai után reneszánszban van az ország, a nép, az irodalom is.” A népiek nem voltak forradalmárok, behódoltak a háború előtti uralkodó osztálynak, antiszemiták, gátolták a német megszállás idején az ellenállást, szerepük volt az ellenforradalom előkészítésében és kirobbantásában, műveik egyébként sokszor provinciálisak. Az állásfoglalás „jogos, igazságos és igen tapintatos ítéletet mondott felettük”, ők azonban két év óta hallgatnak, „enyhén szólva, nem teljesen lojálisak”.¹

A *Kortársban* 14 hozzászólás és egy vitazáró jelent meg. Három írás előzően elhangzott az Irodalomtörténeti Intézet vitáján (Diószegi András referátuma, Klaniczay Tibor, Tóth Dezső előadása). Ezek a szövegek természetesen kevésbé publicisztikusak, mint a hetilapban megjelentek, de a tudományos igénytől a bolsevik hitvallásig és számonkérésig széles a skála. Illyés Gyula megítélésében nagyjából egyenlő arányban szerepelnek a pozitív és a negatív értéktételek (28–27), s elég sok az egyrészt-másrészt megállapítás (14). Négy szövegben le sem íródott Illyés neve. A legmulatságosabb Csongor Barnabás kritikája Illyés akkor megjelent kínai versfordításainak kötetéről, elsősorban a kíséző esszéről, amelyre egyetlen jó szava sincsen.² – Diószegi András munkájának inkább van helye az intézeti vita bemutatásakor. – K. Nagy Magda szerepelt az intézeti vitában is, de a *Kortársban* részben más a szövege. Elismerő szavai mellett Illyés kapcsán bírálja a *Korotavaszt*, a Giono-fordításokat, a Németh László-féle szigetre menekülést. A

¹ *A népi vita*. 1958. október 10.

² *Illyés Gyula kínai versfordításairól*. 1958. augusztus, 252–258. o.

mozgalom egészét az állásfoglalással azonosan ítéli meg, beleértve 1956-ot és a jelent: „ma, 1958-ban is otthagyták a csatateret”.¹ – Seres József cikkében az az újdonság, hogy elismerően hivatkozik a *Válasz* Illyés-írta programcikkére (*Az idő kérdései*, 1946. október), amely a szocializmus és a munkásosztály mellett tesz hitet.² – Illyés szempontjából a legtanulságosabb azonban a vitázáró *Mérleg és kitekintés*. Ez szerkesztőségi cikk, de egyik szerzője alighanem Diószegi András volt, az ő szövegéből ugyanis több részlet átkerül ide. Az állásfoglalás természetesen „mintaszerű” politikai vitairatként és irodalomtörténeti elemzésként is, a gond nem is ezzel van, hanem a népi írók tartózkodásával a vitától. Igaz, „az állásfoglalás lényegén nem volt mit vitatni, hiszen a tények, bármennyire bonyolult és ellentmondásos tényanyaggal állunk is szemben, nem vitathatók.” Másrészt: „semmi értelme azonban, hogy teret adjunk a »népiek« nem marxista bírálatának, a vita légkörébe kispolgári nézeteket keverő szándékoknak”. Ő is elismerően szól a harmincas évek alkotásairól, bár hozzáteszi: „annak köszönhetik maradandóságukat, hogy, bár közvetve, a párt szellemi vonzáskörében születtek”. Illyés kapcsán kifogásolja a *Koratavas*z, a *Lélek és kenyér* eszmeiségét, 1938 utáni költészetében a „vívódó problematika” hangsúlyosságát, a tragikus nemzetszemléletet. Ennek szélsőséges példája az *Egy mondat a zsarnokságról*. S természetes, hogy szinte minden, a népieket elítélő állítás Illyésre is vonatkozik itt is s minden írásban.³

Az ekkor még kis számú nem fővárosi szépirodalmi folyóirat közül az *Alföld* és visszatérően a *Tiszatáj* foglalkozott az állásfoglalással. Az újrainduló debreceni folyóirat 1958 végi, első számában a főszerkesztő Fábíán Sándor ismerte el az állásfoglalás érdekeit, s részletesebben szólott a népi írók mozgalmának debreceni

¹ *Sziget vagy tenger?* 1958. szeptember, 384–392. o.

² *Népi írók, parasztság, értelmiség.* 1958. december, 887–894. o.

³ *Mérleg és kitekintés.* 1959. április, 598–566. o.

múltjáról és jelenéről. Illyést nem említette.¹ A *Tiszatáj* augusztusi számában a népi írók hatásával induló Kárász József mindkét felet megérteni próbáló írása azzal zárult, hogy a népiek eszméi felett eljárt az idő, útjuk járhatatlan, de műveikre számít a nép.² Októberben Szabolcsi Gábor az egész mozgalmat elutasította, helyette Móra, Tömörkény, Juhász Gyula követését ajánlotta.³ A decemberi és az 1959. januári szám két részletben közölte Krajkó András elemzését. Élete első nagy irodalmi élményének nevezte a *Puszták népét*, majd azzal folytatta, hogy később rádöbbsent: „végül is szűk, perspektívátlan, zárt világ ez”, s „itt valóban egy hosszú távon járhatatlan irodalmi zsákutcáról van szó”. Az állásfoglalás igazságait axiómaszerűnek tartotta. Részletesebben foglalkozott a nacionalizmussal. Szerinte „alig találunk olyan népet, nemzetet, amelyben oly mélyre ágyazott és szívósan megrögzött a nacionalizmus, mint a miénkben. A nacionalizmus a magyar múlt és jelen tizenkét fejű sárkánya.” Döbbenetes gondolatmenetét azzal folytatta, hogy a Szovjetunió 1956-os segítsége nélkül a nemzethalál lenne a sorunk, s ezt készítette volna elő a népiesek nacionalizmusa is.⁴

Tanulságos felidézni a köz- és a népművelés két fórumának reflexióit. A *Népművelés*ben a vezető beosztású Köpeczi Béla teljesen egyetért az állásfoglalással. A népiek megítélését politikai kérdésnek tekinti. Az ő működésük alapja az irracionális „népi szellem”, amely szemben áll a marxizmuson alapuló szocializmussal. Arra szólított fel, hogy a népművelés munkásai alaposan tanulmányozzák az állásfoglalást, tegyék azt belső meggyőződésükké.⁵ A *Köznevelés* betűjeles szerzője a pedagógusok feladataira figyelmeztet: „túlzás és feltétlenül torzítás az eredménye annak a »módszernek«, amely egyes »népi« írók pályáját töretlen, egyenes

¹ A „népi” írókról szóló vitához. 1958. november–december, 84–86. o.

² *Vallomás helyett*. 1958. augusztus, 1–2. o.

³ *Számvetés*. 1958. október, 1. o.

⁴ *Mitosz és valóság*. 1958. december, 1–2. o. és 1959. január 1–2. o.

⁵ *A népi írók múltjáról és jelenéről*. 1958. szeptember, 5–6. o.

vonallú fejlődésként mutatja be, s a legnagyobbak legmagasabban szárnyaló alkotásainak kijáró pátozzsal emeli ki, például a *Kézfo-gások* lírai darabjait. Rendkívül meggyőző a tanulmány az a végső megállapítása, amely szerint a „népi» írók akkor alkották legmaradandóbb műveiket, amikor a mozgalom radikalizálódott és kapcsolatot tudott találni a munkásmozgalommal. Ez a megállapítás azonban nemcsak a jövőre nézve lehet példa, hanem a közelmúltra, az elmúlt két-három évre is érvényes – negatív! Régi értékek, húsz évvel ezelőtti emlékek gyakran válnak legendává, s hazug legendák ellen csak úgy küzdhetünk, ha újból a tanítás középpontjába helyezzük azt az irodalomtörténeti tény, hogy az ellenforradalmi korszak legnagyobb alakjai József Attila és Móricz Zsigmond voltak.”¹

A szomszédos szocialista országok folyóiratai közül a jugoszláviai *Híd* tárgyilagosságra törekvő, távolságtartó és rövid írásban tudósított az állásfoglalásról,² a romániai *Korunk* viszont decemberben a népiek mozgalmát és 1956-os szereplését elítélő szerkesztőségi bevezető után hosszú részleteket közölt az alapszövegből és a vitacikkekből.³

A napilapok közül – politikai súlya miatt – a *Népszabadság* véleménye a meghatározó. Itt már május 6-án megjelent az ekkor KB ideológiai titkár és államminiszter Kállai Gyula nagy beszéde, amelynek egyik fejezete „A népies írók útjáról” szölt. Ezek az emberek „a proletárdiktatúra rendszerét nem munkásdemokráciának, hanem zsarnokságnak tekintették. (Lásd Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* című, 1951-ben írott versét!)”. A népi írók reakcióssá váltak. Nem értenek egyet a munkásosztály vezető szerepével, a proletárdiktatúra rendszerével és a mezőgazdaság szocialista átszervezésével. Ezért a nyilvánosság előtt kell tárgyalni róluk, a csoportosulást meg kell szüntetni.

¹ (K.): *A „népi” írókról*. 1958. augusztus, 6. 14. sz. 33. o.

² 1958, 7–8, 646–647. o.

³ 1958. december, 1705–1722. o.

A *Népszabadság* – s a többi napilap is – részletesen ismertette az állásfoglalást. Augusztus végén egy cikk irodalmi vitáinkkal foglalkozva nehezményezte, hogy néhányan menteket próbáltak a népieket, majd rámutatott, hogy az urbánusok se érezzék magukat tisztának, az ellenforradalom szellemi előkészítésében ők is részt vettek.¹ E lapban is közölték Diószegi András² és Klaniczay Tibor³ intézetbeli előadásának egy rövidített változatát, valamint H. Z. (Héra Zoltán) részletes beszámolóját a vitáról. Ebben szó esik Czine Mihály részben helytelen és elutasított, részben indokolatlan nézeteiről. Ugyanis az állásfoglalás is elismeri a tényleges írói értékeket. A tárgyilagosságra törekvő hangvételű cikk azért megemlíti az *Egy mondat a zsarnokságról* és a *Gond és hitvallás* ellenforradalmi indulatokat gerjesztő hatását.⁴

Illyés miatt említendő a *Népszava* riportja 1958 júliusából. Már a cím is korjellemző: *Munkások, műszakiak, tisztviselők Illyés Gyuláról, Veres Péterről, Szabó Pálról, Németh Lászlóról és a többi „népi” íróról*. Egy fiatal munkás általában nyilatkozik, s szerinte az, „hogy 1956-ban hova tántorodott a népi írók zöme, az ma már világos”. Egy esztergályos Németh László *Galilei*-drámájáról elmélkedik, amely bemutatásakor ellenforradalmi indulatokat segített felszítani. Illyérről egy pamutgyári könyvelőnőt kérdeztek a gyári könyvtárban. E rész alcíme: „Az író nem író közönsége nélkül”: „Illyés Gyulát kér, régebbi művei alapján kedvenc írója. Így indul vele a beszélgetés is. – Nem tudom, mi lehet mostanában Illyéssel – mondja. Kiapadt volna a tehetsége? Alig hiszem. Ha megsértődött, nem tudom, mi oka lehetett rá. Hiszen olvasói, akik élvezettel forgatták 1945 előtt és után írt verseit, a *Puszták népét*, a Petőfi-könyvet, kíváncsian várnák mai állásfoga-

¹ Sütő Jenő: *Vita közben*. 1958. augusztus, 31. 11. o.

² *A népi írók tragikus magyarságszemléletéhez*. 1958. szeptember, 11. o.

³ *A XX. századi népiességről*. 1958. szeptember, 16. o.

⁴ H. Z.: *Az irodalomtörténetek szemével*. 1958. szeptember, 13. o.

lását, mi mondanivalója van mai helyzetünkről, fejlődésünkről. *Kár, hogy ezt hiába keressük a lapokban és a könyvespolcokon.*

– Mi, olvasói, akik megszerettük, igényt tartunk Illyés műveire, de úgy gondoljuk, *az író nem író közönsége nélkül.*

Azt kifogásolják az olvasók – mondja –, hogy a »népi« írók nem adnak kielégítő választ a mai élet százféle kérdésére. A munkásolvasó azt keresi a »népi« írók könyveiben, hogy a nagy falusi átalakulást segítsék, hiszen ez a munkások és dolgozó parasztok közös érdeke.”¹

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete 1958. szeptember 8-án és 9-én tartotta újabb vitaüléseit. Ezeken elhangzott három fő referátum (Sőtér István, Diószegi András, K. Nagy Magda), 20 hozzászólás (feltehetően mind előre megírt formában), 7 vitahozzászólás, amelyeket csak kivonatosan ismertet a kiadvány, valamint Sőtér István záróbeszéde. Összesen 25 személy szólalt meg (hatan többször is). A júliusi vita után nyilvánvalóan nem lehetett szembe szállni a hivatalos állásfoglalással, legfeljebb finomításokra törekedni. Czine Mihály is sokkal óvatosabb lehetett, mint korábban. A könyv mintegy félmillió karaktert, 280 normál gépelt oldalnyi anyagot tartalmaz. Illyésről a kiadvány 18 megszólalásában esik szó, de ezek közül hatban csak periferikusan. Sőtér István bevezető előadása elég élesen bírálta a népi írók mozgalmát, de az egyes személyeket sokkal kevésbé. Illyést hatszor említi, de inkább méltatja, s az egyetlen bírálat is visszafogott: címe nélkül utal az *Egy mondat a zsarnokságról* szerepére: „megjelentetési időpontja – az ellenforradalom indulatait csavarta feljebb”.² (A történelmi tényeknek azonban ez sem felel meg semmiképpen, hiszen november 2-a a megjelenés dátuma.) – A legterjedelmesebb előadást Diószegi András tartotta a népi írók nacionalizmusáról. Ebben Illyés nem is lehetne központi szerepű. Ami róla elhangzott, az lényegében azonos a *Kortárs* vitazárójában leírtakkal. – K. Nagy Magda

¹ 1958. július 13. G. Sz. L. riportja.

² *Vita a népi írókról.* 1958, 11. o.

inkább megértő, mint elutasító Illyés kapcsán, s csupán a népiek 1956-os és azt követő magatartását ítéli el, remélve, hogy eljuthatnak a proletár szocializmusig.¹ – Klaniczay Tibor előadása harciasabb és átpolitizáltabb volt. Szerinte a népi irodalom „az egyetemes fejlődés szempontjából kirívóan anakronisztikus – áramlat”. Zárásként megjegyezte, hogy „Illyés Gyulát és Németh Lászlót legnagyobb élő íróinknak tartom, de olyan íróknak, akiknek az útján nem lehet tovább haladni, akiknek az útja zsákutca, bár ebben a zsákutcában roskatag épületekkel vegyesen remek paloták emelkednek”.² – Képes Géza inkább elismerően nyilatkozik meg. Illyés kapcsán érdekes, hogy másokkal ellentétben ő a *Fáklyalángban* Kossuth és Görgey marxista ábrázolását látja, s igazolásul a Balzac-paradoxonra hivatkozik. – Diószegi András első hozzászólásában kiemelte a népiek provincializmusát Ady nemzedékéhez képest, és sajnálkozott, hogy káros ideológiájuk hatott az 1945 után jelentkező fiatal írókra. – Tolnai Gábor a népieket elég otrombán támadta, végezetül Illyésre is sort kerített: „Régen nem látja a valóságos életet Illyés Gyula sem. Nem véletlen, hogy Illyés Gyula akkor alkotta a legnagyobb műveit, amikor az élet közelségében élt. Az élet közelségében születtek meg nagy művei, és akkor esett a misztikumba, az irracionalizmusba, a téveszmékbe, a Féja Gézák, Németh Lászlók és végső fokon a nyugati harmadikutasok zsákutcájába, amikor a valóságot már megszűnt látni, és elvonult a világból.”³ – Sőtér István zárszavában ismét kitért az elítélendő 1956-os szereplésre és az utána való magatartásra, s kijelentette, hogy „a népi íróknak nem eszméi és elméletei, hanem szépirodalmi alkotásaik a maradandóak”.⁴

Az MTA Történettudományi Intézete 1958. szeptember 12-én tartott vitát, amelyet Molnár Erik vezetett be. Utána még heten

¹ Uo. 46. o.

² Uo. 75 és 76. o.

³ Uo. 170. o.

⁴ Uo. 178. o.

szólaltak meg. A vita írott változatát a *Századok* közölte.¹ Illyés Gyulával ketten foglalkoztak. Elekes Lajos a Dózsa-drámát bírálta, részben a történelmi események bemutatása, részben a történelmi pesszimizmus miatt. – Sokkal fontosabb szereplő Illyés Andics Erzsébet előadásában. Ő kifogásolta a paraszti lét idealizált ábrázolását, s ehhez az idézeteket a *Csizma az asztalon* lapjairól vette. Helytelenítette az ellenforradalmi rendszerrel kapcsolatos illúziókat. Elutasította az 1956-os szereplést, nevezetesen a híres verset. Nem volt jó szava a *Válaszra* sem. Ő is aggódott az egyetemi ifjakra gyakorolt hatás miatt. Végezetül hangsúlyozta, hogy a népiek válaszában vannak, s ha nem jól választanak, akkor „visszavonhatatlanul népellenes erők játékszerévé válnak”.²

Vitaülést tartott az Írószövetség feloszlata után létrehozott Irodalmi Tanács is 1959 februárjában. Ezen Király István volt az előadó. Erre meghívták a népi írókat, de csak Veres Péter és Szabó Pál jelent meg. A minisztériumi tisztviselő feljegyzése szerint a népiek nem értik, hogy „miért róluk és nélkülük vitáznak?”. Nem érzik igazságosnak és eléggé árnyaltnak a vita hangsúlyait. „Több évtizedes munkásságukon ülnek féltékeny kotlósként.” „Idegenkedők, gyanakvók az elvi bírálatokkal szemben.”³

A párt felsőbb szervei az egyes munkahelyekről rendszeresen kértek hangulatijelentéseket. 1958. július közepén már születtek a beszámolók a népi írókkal kapcsolatos állásfoglalás visszhangjáról. A T.I.T., a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár és a Művelődésügyi Minisztérium pártszervezeteinek jelentése egységes abban, hogy még nem lehet kellő áttekintésük, s abban is, hogy közölnek bíráló észrevételeket is. Különösen részletes a minisztériumi jelentés, amely felhívja a figyelmet arra, hogy „a pedagógusok mintegy 70 ezres tömegére korábban is nagy hatást gyakoroltak a »népi« írók, ezért feltétlenül helyes lenne meg-

¹ 1958, 1–4., 732–757. o.

² Uo. 749. o.

³ *Zárt, bizalmas, számozott, 1956–1963.* Bp., Osiris, 1999, 95. o.

vizsgálni, illetve tájékozódni, hogy a cikk milyen hatást váltott ki”. S „feltétlenül biztosítani kell, hogy a pedagógusokkal való beszélgetések pozitív irányúak lehessenek”. Nehezményezték azt is, hogy a könyvhéten szinte pult alól elfogyott Németh László drámakölete 4000 példányban, s elsősorban nyilván értelmiségiek voltak a vásárlók.¹

A népi írókról és mozgalmukról, régebbi és 1956-os szerepükről az állásfoglalás kötelező jellegétől függetlenül csak a nyugat-európai államokban volt lehetséges véleményt nyilvánítani. A müncheni *Új Látóhatár* lapjain 1958-ban és a következő évben zajlott is vita, de ez elsősorban nem 1956-ról, hanem az 1945 előtti tevékenységről szólt, s a népiek és az urbánusok továbbélő ellentétei határozták meg az álláspontokat. Az elsőként megszólaló Borbándi Gyula üldözésnek minősítette az állásfoglalást, s az okot abban látta, hogy az ország lakosságának nagy része a népiekre hallgat, s az a cél, hogy eszméik tűnjenek el. A cél valóban ez volt.²

Illyés Gyula a mozgalomról és az állásfoglalásról

A Gondolat Könyvkiadó 1957-ben sorozatot indított a népi írók egykori szociográfiai munkáiból. Megjelent Darvas József és Erdei Ferenc, tehát a két kommunista könyve, Illyésé és Veres Péteré azonban már kéziratban maradt, pedig nyomdakészek voltak, s ezzel a sorozat félbe is szakadt. A szerzők könyveikhez terjedelmes előszót írtak. Darvasé még 1957 őszén a *Kortársban* is megjelent, s ebben részletesen leírta rokonszenvező és kritikus viszonyát a népi írók mozgalmához. Illyés – és Veres Péter – előszavai viszont csak sokéves késéssel jelenhettek meg, 1970-ben, s Illyés esszékötete, a *Hajszálgökök* még akkor is vitát váltott ki.

¹ Uo. 89–93. o.

² *Újabb hajszja a népi írók ellen.* 1958. július–augusztus, 1, 67–70. o.

Ez az írás, a *Visszapillantás* 1957 decemberében keletkezett, s letiltása miatt kizárható, hogy az MSZMP illetékesei nem ismerték. Tudniuk kellett tehát, hogy mi Illyés álláspontja, s azt is, hogy hajlandó publikálni, ráadásul politikailag aktuális kérdésekről. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert a forradalom leverése után Illyésnek ez az első olyan írása, amelyet a közeli közlés határozott szándékával írt, s benne éppen a maga falukutató munkásságát elemzi és értelmezi, számos önéletrajzi elemet is megemlítve. A letiltás alapján nyilvánvaló, hogy Illyés álláspontja akkor elfogadhatatlan volt a párt számára, pedig józanul gondolkodva nagyon kevés kifogásolnivalót találhattak volna benne. Hiszen az 1945 előtti múltat és a megírás jelen idejét tekintve is kibékítő, kezelt nyújtó volt az ő megszólalása. Az 1930-as évek kapcsán többek közt ezt írta: „A föladat s a lehetőség a mi nemzedékünk számára nem volt kevesebb, mint hogy a magyar népet, amilyen gyorsan csak lehet, nemzetté erősítsük, mégpedig olyanná, amelyben a végzett munka az osztódási alap. Olyan nemzetté, amelyről Vörösmarty álmodott, amely felé Petőfi mutatott. A hármas egység, amelyen később a népfrontos állampolitika világszerte forgott, hogy munkás, paraszt, értelmiség, számunkra nemcsak természetes volt, hanem még sorsvonal is...” Az esszé zárófejezete egy Illyés által vállalható hűségnyilatkozat – nem a párt, hanem – a nemzet, a történelem ítélőszéke előtt: „Bízom a magyar nép erejében. Bizonyos vagyok abban, hogy ez a nemzet nem romlása, hanem épülése felé halad, bármily próbák érték is; hisz nem kis mértékben épp próbái megállásával jelezte életerejét s világra valóságát. Nem tudom, mit hoz a holnap, de részletes képem van arról, amit a századnak kell hoznia. Bizonyos vagyok abban, hogy a föld népei az osztály nélküli társadalom útján haladnak. Szerves egyesülésük első állomása a teljes egyenjogúság. Egymást becsülő felek közt egyenjogúságot megteremteni másképp, mint szóértéssel, vagyis békével, képtelenség, mert hisz önmagában ellentmondás.”¹

¹ Illyés Gyula: *Hajszálgyökök*. Bp., Szépirodalmi, 1971, 52–53. és 65. o.

Amikor 1958 júniusában Illyésnek is megküldték az állásfoglalás szövegét, a *Visszapillantáshoz* képest nyilván komoly önbírálatot vártak, s főként az 1945, majd 1948 utáni munkásságát tekintve. Illyés is azok közé tartozott, akik válaszoltak a felkérésre. A *Néhány megjegyzésben* udvariasan és tömören fejtette ki ellenvéleményét. Fő tétele szerint a népi írók mozgalmában „nem egy csoport szándéka mozog, hanem egy országé”: ők a sorskérdéseket vetették fel, azok megoldásához keresték az utat. Az állásfoglalást rossznak tartja, szerzői „alapos munkát végeztek, mélyre eresztve húzták meg tudásuk hálóját. A fognivaló azonban madár volt, a »gazdag zsákmány« is ezt mutatja. A tervezet nem kínál megoldást. Holott ez kézenfekvő: magából az anyagból következik, azt mindenki megláthatja, aki a mozaikdarabokat tüzetesen, de nem a vakok tüzetességével tapogatja.” Illyés néhány tény, esemény téves értelmezését is kiigazította, s ezeket így zárta le: „Ez nem így volt. De annyi mindent kellene elmondani ezekről az időkről, hogy az – ilyen elcsüggesztő megállapítások után – vagy kérdésnek, vagy védekezésnek hatna.”¹

A forradalom után Illyés első külföldi útja 1962-ben Firenzébe vezethetett egy írókongresszusra. Sokat beszélgetett Borbándi Gyulával, aki így idézte fel Illyés véleményét az 1958-as állásfoglalásról: „A népi írók egyébként megbocsáthatatlannak tartják az 1958-as nyári dokumentumot, amelyet sztálinista szellem sugallt, és ellenségeik valamennyi régi vádját felmelegítette. Tárgyalási és vitatkozási alapnak nem lehetett elfogadni. Ezért is maradt el az érdemi diszkusszió. Amit az érintettek mondhattak volna, annak nem volt és ma sincs megjelenési lehetősége. Amit az írók a forradalom előtt, alatt és után tettek, abból semmit sem vonnak vissza. Szerepük ismert és világos. Azt viszont ellenfeleik elfelejteni látszanak, hogy az indulatokra mérséklően hatottak, a kilengéseket elítélték, és a felkelés tisztaságán örködtek.”²

¹ *Válasz évkönyv* 1989/I, Bp., Püski, 225–228. o.

² *Négy nap Illyés Gyulával. Kortárs*, 1992, 10, 10–17. o.

Az állásfoglalás hatása

Az MSZMP munkaközössége 1959 februárjában vitaindító, bár vitát alig keltő téziseket tett közzé *A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről*. A népi írók ügyében nincs semmi elmozdulás. Ebben az anyagban a legfőbb ideológiai ellenség nem ők, hanem Lukács György, mivel az ő „jobboldali, revizionista nézetei akadályozták leginkább, hogy a fordulat éve után a kultúra és az irodalom területén következetesen végrehajtsuk a szocialista forradalom feladatainak megfelelő fordulatot”. Ám nemcsak ő, az egész irodalom megkapja a magáét. Külön fejezetcím *Az Írószövetség szerepe az ellenforradalomban*, s a szöveg szerint „a hangot Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* és Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* című versei adták meg”.¹

1959 őszén egy kommunista aktíván Darvas József, a hajdan volt népi író a következőképpen ítélte meg társait: „az egykori hit forrásainak elapadása, a korszerűtlenné, avataggá vált filozófiák lehúzzák s avataggá teszik a ma megjelent műveket is. [...] lassan az is korszerűtlenné, anakronisztikussá válik, hogy az irodalmi életről szóló beszámolóinkban külön, nagy fejezetet juttassunk a népi íróknak. Egyrészt: irodalmi életünknek az ellenforradalom utáni átrendeződése, amelyről az elején szoltunk, részben máris megszűntette s a jövőben még inkább megszűnteti a népi írók centrális helyzetét. Másrészt: a népi írók differenciálódása talán már most is nagyobb mérvű, mint az első pillanatban hisszük, s egyre inkább történelmi kategóriává válik a népi irodalom mint irányzat.”²

Aczél György 1958. december 31-ei feljegyzése szerint az Illyés kérésére létrejött beszélgetésen elhangzott, „hogy a népi írókról szóló állásfoglalásunkkal miért nem ért ő egyet. [...] Az egész be-

¹ *Kortárs*, 1959, 3, 420. és 428. o.

² Idézi Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Bp., Magvető, 1998, 91. o.

szélgetésben az elmúlt néhány hónappal ezelőttihez képest Illyés sokkal »rugalmasabb« és engedékenyebb volt. Általában mindig különbséget tett a politikai és gazdasági eredmények, sőt a kulturális eredmények és az irodalompolitika között, amivel ő nem ért egyet.¹ Az MSZMP vezetői – nyomatékosan például Kádár János, Kállai Gyula, Marosán György – és irodalompolitikusi 1958 nyara után még nagyon sokáig szemben álltak Illyéssel. Verseskönyvét visszaadták, drámáját nem mutatták be. Csak 1960 tavaszán engedélyezték – egy előre eltervezett interjú után² –, hogy a folyóiratokban, majd könyvvel is jelentkezessen, de verseskönyvét jelentősen megcenzúrázták. Ám ő – egy erősen jelenlevő véleménycsoporttal ellentétben – soha nem vált a hatalom dédelgetett kedvencévé, inkább csak tárgyalópartnerévé, vagy másként fogalmazva, 1949-es bolsevik kifejezést felelevenítve, útítárrá. Olyan alkotóvá, aki megkerülhetetlen a fejlődő, majd fejlettnek mondott szocializmus társadalmában. Akit nem lehet kiiktatni még erősen korlátozott demokráciában sem, pedig művei, nézetei állandóan vitára, cenzúrázásra, betiltásra ingerlik a hatalmat. A rendszernek a hatvanas évek második felében már működött valamennyire a diplomáciai érzéke, s szóba állt a rangos ellenfelekkel, miközben állandóan korlátozta is őket. Az *Új magyar lexikon* 1960-ban megjelent kötetének Illyés Gyula címszava szerint „a ’30-as évek derekától kezdve azonban a kispolgári népi írói mozgalom harmadikutas, nacionalista eszméi is éreztették hatásukat művészetén (*Kora tavasz*, *Csizma az asztalon*), s egyre távolabb került a szocializmustól, az internacionalizmustól. [...] A szocialista építéssel, főként annak nehézségeivel szembeni értetlenség mind ellentmondásosabbá tette művészetét; lírájában, különösen az ’50-es évek derekától, sokszor pesszimizmust, csüggedést, kiábrándultságot fejez ki.”³

¹ Zárt, bizalmas, számozott, 1956–1963. 95–96. o.

² Gyöngyösi Nándor interjúja. *Ország-Világ*, 1960. március 9.

³ *Új magyar lexikon*, 3, Bp., Akadémiai, 1960. 375. o.

A *Magyar irodalmi lexikon* 1963-ban megjelent kötetében viszont már igazi irodalomtörténeti elemzés olvasható.

A kései Kádár-korban sem volt korlátozásoktól mentes. Vörös László, aki 1975 és 1986 között volt a *Tiszatáj* főszerkesztője, megírta, hogy a kulturális lapok főszerkesztői számára tartott tájékoztató-kioktató-ledorongoló értekezleteken rendszeresen bírálat tárgyát képezték Illyés megjelent írásai, valamint a róla készült kritikák, tanulmányok. Nem jelentettek ez alól kivételt a halála alkalmából megjelent méltatások sem, sőt még azok mennyiségét is sokallták.¹ Szükséges ezt hangsúlyozni, mert az utóbbi évek szakirodalmában nem kevés a téves értéktétele. Még az 1958-as állásfoglalás kapcsán is leíródott az, hogy „az Irodalomtörténeti Intézet szeptemberben rendezett nagy vitáján a lehetséges álláspontok teljes skálája elhangzik, mégpedig színvonalas előadásban. Czine, Erdei Ferenc és még néhányan élesen támadják a dokumentumot, s védik Révai 1938-as koncepcióját, de még az intézet igazgatója, Sőtér István is azzal zárja le a vitát, hogy az állásfoglalás több ponton helyesbítésre szorul.”² A hivatkozott levéltári forrással ellentétben a jegyzőkönyv. Azt már sohasem tudhatjuk meg pontosan, hogy Czine mit mondott, de az övé volt az egyetlen ellenvélemény. Erdei nem volt támadó hangvételű. Sőtér István nem zárszavában, inkább bevezető előadásában fogalmazott meg óvatosan néhány kritikái észrevételét, de ezek csak pontosítások voltak, s tendenciájában az előadás arra utalt nyomatékosan, hogy az ideológiai jellegű állásfoglalás alapján milyen munka vár az irodalomtörténetírásra, jelesen az intézetre.

Standeisky Éva igen alapos, számos forrást feltáró monográfiájában is akadnak sajnálatosan egyoldalú, félrevezető következtetések a népi írók kapcsán. Az állásfoglalás ismertetését így zárta le: a népi íróknak „jóval kedvezőbb lett a helyzetük, mint a forradalomban részt vevő többi íróknak. Egzisztenciális problémáik nem

¹ Szigorúan ellenőrzött mondatok. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004, 48–56. o.

² Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Bp., Sik, 1997, 99–100. o.

voltak. Igaz, nem mondhattak ki mindent, amit gondoltak, de befolyási lehetőségük lényegében megmaradt, s megőrizhették magukat testben és lélekben egy esetleges jobb jövőnek.”¹ Illyésék helyzete csak a börtönben ülőkéhez képest volt kedvezőbb. Bizony voltak egzisztenciális problémáik, különben nem kért volna Illyés állást – hiába – Aczéltól. S 1958 után még hosszú évekig nem lehet szó befolyásukról. Egy 1959. februári minisztériumi feljegyzés magyarázataként ez olvasható Ständeisky könyvében: „Nem tudni, Aczél György hogyan értékelte a feljegyzést, az azonban köztudott, hogy sikerült »fehér asztal mellett« jó kapcsolatokat kiépítenie a népiekkel, mindenekelőtt Illyés Gyulával.”² Korántsem mellékes tény azonban, hogy ezek a kapcsolatok nem az ötvenes évek végén alakultak ki, hanem egy évtizeddel később, amikor már régóta világszerte minden politikus szóba állt Kádárékkal. S nem feledhető az sem, hogy az állásfoglalásban és a vitákban következetesen elítélt *Egy mondat a zsarnokságról* Illyés életében Magyarországon többé nem jelent meg. Igaz, hogy mint erről Domokos Mátyás a leghitelesebb tanúként beszámolt, 1965-ben fölvetődött, hogy kerüljön be a *Hét évszázad magyar versei* készülő új kiadásába, de Illyés ezt határozottan elutasította.³ Később aztán már nem javasolták a főideológusok a megjelentetést. Már Illyés halála után, 1985-ben, ozorai ünnepi beszédében⁴ Aczél György ugyan rehabilitálta e verset és szerzőjét is visszamenőlegesen, közben azonban nem kívánt szólni arról, hogy 1956 után nagyon sokáig – a népi írók bírálatában rendszeresen és kiemelten – bizony nem a versnek szerzőjétől független káros hatásáról értekeztek, hanem Illyést magát ítélték el. Aczél csak ekkor jutott el Sötér István 1958-as álláspontjáiig.

¹ *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Bp., 1956-os Intézet, 1996, 381. o.

² Uo. 388.

³ Domokos Mátyás: *Adósságlevél.* Bp., Kortárs, 1998, 79–80. o.

⁴ *Új Tükör*, 1985. november 10.

Még egy lényegét tekintve történelmietlen és a tárgyszerűséget nélkülöző véleményt említek Standeisky Évától: „A független alkotói és félellezéki, közéleti énje között őrlődő, az együttműködés és az ellenszegülés problémájával küszködő Illyést annyira lefoglalta saját maga, hogy nem vette észre, mint vált egyre inkább korszerűtlenné. Még 1971-ben is úgy gondolta, hogy azért nem élhet hajlamai szerint (úgy akart írni, mint T. S. Eliot, és úgy viselkedni, mintha Londonban élne), mert »meg kell felelnie a nép várakozásának«.”¹ A magyar társadalom szerencséjére nem Illyés műve és magatartása vált korszerűtlenné sem 1971-ben, sem 1983-ban bekövetkezett halálakor, sem azóta. Korszerűtlenné vált viszont a szovjet típusú szocializmus minden kipróbált formája. S korszerűtlennek és bántóan igazságtalannak nevezem azokat a nézeteket is, amelyek féligazságnak is hamis hiedelmek, félreértelmezések alapján próbálják Illyés Gyula valódi rangját és szerepét hitelíteni, nem látva meg azt, hogy 1945-től haláláig ő volt a kommunista hatalommal szembeni féllégális ellenzékiiség központi szerepű alakja.

Hitel, 2005. 8. sz.

¹ Tükrök. Népi írók, parasztpárti politikusok és a hatalom, 1960–1973. In: *Múlt századi hétköznapiak*. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet, 2003, 305. o.

ILLYÉS GYULA A KÁDÁR-KOR ELSŐ FELÉBEN

Az írói életpályák egy-egy szakasza – a pályakezdéstől eltekintve – sohasem vizsgálható önmagában. Különösen érvényes ez olyan rangú alkotóknál, mint Illyés Gyula, aki az 1930-as évektől 1983-ban bekövetkezett haláláig nem csupán a magyar irodalomnak, hanem a legtágabban értett szellemi életnek is egyik meghatározó képviselője volt. Az 1930-as évek második felétől ez határozta meg helyzetét a szellemi élethez hol lazábban, hol szorosabban, hol meg diktatórikusan kapcsolódó politikai életben is. Illyés mindig érdekelte, foglalkoztatta a politikusokat is: figyelték rá, meg akarták nyerni, át akarták formálni a maguk tetszésére. Ugyanakkor Illyést is foglalkoztatta a politika, kamaszkorától kezdve. Küldeteses embernek, majd küldeteses írónak tudta magát, akinek nemcsak esztétikai feladatai vannak, hanem közvetlenebbül társadalmiak is: segíteni kell a magyar nép helyzetén, elsősorban a legalul lévőkén. Ez vezette el őt a munkásmozgalomhoz, ezért vált a népi írók mozgalmának egyik vezéregyéniségévé, ezért is szerkesztette a *Nyugatot*, a *Magyar Csillagot*, a *Választ*. Mind irodalmi-esztétikai, mint politikai-ideológiai értelemben szintetizáló típusú személyiség, aki különböző hatásokat enged magán átáramolni, hogy megtalálhassa az egymásra következő 20. századi kisebb korszakokban azt az utat, amelyen járva közösségét is szolgálhatja, ugyanakkor önmagát is kifejezheti.

Baloldali múltja révén, amely forradalmár és reformer vonásokban egyaránt gazdag, akárcsak számos nemzedéktársáé, vele 1945 történelmi pillanatában egyértelműen a népi demokratikus átalakulás híveként, sőt vezető személyiségeként találkozhatunk. A Nemzeti Parasztpárt egyik meghatározó alakja, nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, aki fontos szerepet játszik az irodalmi élet konszolidálásában is. Ez azért is lehetséges volt, mert a kommunista párt több vezetőjével régebbi az ismeretsége, s ezek a pártemberek akkor még abban reménykedtek, hogy Illyést a maguk egyér-

telmü hívévé tudják tenni. Illyés azonban a maga útját járta, 1946 folyamán visszavonult a közvetlen politizálástól, s ősszel elkezdte szerkeszteni a *Választ*. Ez a folyóirat és az 1946 decemberében megjelenő *Hunok Párisban* című regényes önéletírás azonban végleg rádőbbsentette a párt ideológusait, hogy Illyés nem az ő emberük. Egyre gyakrabban támadták, már a többpártrendszer tervezett fölszámolásának szellemében. A fordulat éve után Illyés Révaiék számára olyan „útítárs” író lett, akinek a „lelkéért” harcoltak, olykor dicsérgették múltjának demokratikus műveit, de várták tőle a szocreál irományokat. Hiába, természetesen. Illyés 1949-től meglehetősen visszavonultan élt, hónapokat töltött Tihanyban, került a nyilvánosságot. 1952-ig nagy csönd övezte személyét és munkásságát. Ekkor tört meg a jég: két történelmi dráma, az *Ozori példa*, majd a *Fáklyaláng* bemutatásával és kiadásával. 1956 nyaráig Illyés elsősorban két tárgykörben szólalt meg művekkel. Az egyik, a döntőbb a magyar történelem forradalmi és szabadságharcos hagyományainak sajátos szellemiségű, allegorikusan a Rákosi-kor jelenére is értelmezhető, tehát az elnyomást és az idegen uralmat egyaránt elutasító bemutatása. A másik tárgykör is a nemzeti hagyományokhoz kötődik: népmese-feldolgozásai mai napig igen népszerűek. Új verseskönyve 1947 után csak 1956 könyvhetére jelent meg (*Kézfogások*).

1956 őszi hónapjaiban Illyés Gyula ismét aktív közéleti szerepet játszott. A forradalom kitörése Miskolcon érte. Hazatérése után aktívan részt vett az Írószövetség munkájában, előterjesztések, nyilatkozatok megszövegezésében, aláírásában. A visszaemlékezések egyöntetűen tanúsítják, hogy többször vállalt lecsendesítő, higgadtságra intő, kiegyensúlyozó szerepet a forrófejű forradalmárok, a sztálinizmusukból kiábrándulók körében. A Moszkva-barát Illés Bélától tudható, hogy október végén Illyés följánlotta neki segítségét, ha bajba kerül. Az október 31-én Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt néhány napos történetében is meghatáro-

zó a szerepe. Szó volt arról is, hogy népművelési miniszter lehetne. November 2-án vagy 3-án egy francia nyelvű felhívást szeretett volna a rádióban felolvasni, amelyet *A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez* címzett, de ezt Tildy Zoltán államminiszter nem engedélyezte.¹

A november 4-e utáni hetekben Illyés továbbra is aktív. November 20-án tagja volt annak az öttagú íróküldöttségnek, amely a szovjet városparancsnoksággal tárgyalt – a magyar belügyi szervek képviselőinek jelenlétében – a letartóztatásokról. Az Írószövetség elnöksége másnap beszélt meg egy nyilatkozatot, amelyet Háy Gyula fogalmazott meg. Az ülésen többen bírálták Háy szövegét, megalkuvónak tartva azt. Illyés állt ki Háy mellett, így a nyilatkozat másnap meg is jelent. Ez a nyilatkozat aggodalmát fejezi ki a letartóztatások miatt, a termelőmunka újraindulását támogatja, s művészetek szabadságát, az igazmondás kötelességét hangsúlyozza. Illés Bélával Illyés érte el azt is – közbejárva a szovjet városparancsnokságon –, hogy Erdei Ferencet helyezték szabadlábra. November 4-e után hétről hétre változott a Kádár-kormány magatartása, s ez mind jobban korlátozta az ellenállni próbáló, októbert forradalomnak tartó társadalom s benne az írók lehetőségeit. Az Írószövetség utolsó taggyűlése 1956. december 28-án volt, ekkor fogadták el a *Gond és hitvallás* című dokumentumot. A jegyzőkönyv tanúsága szerint – bár a szöveg előzetes véleményezésében Illyés részt vett –, a taggyűlésen érdemben nem szólalt meg.²

A belügyminiszter 1957. január 18-án felfüggesztette az Írószövetség működését, majd áprilisban fel is oszlatta a szervezetet. Az Írószövetség folyóiratait – és minden más irodalmi orgánusot – még 1950 végén megszüntettek, szüneteltettek. 1957 márciusában jelent meg az eleinte rendkívül balos *Élet és Irodalom*, szeptemberben a *Kortárs*. A népi írók év eleji lapalapítási tervét természe-

¹ Közlése: *Hitel*, 1991. november 13. 4–5. o.

² Az események menetét részletesen dokumentálva tárgyalta Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*, Bp., 1956-os Intézet, 1996, második, javított kiadás.

tesen nem engedélyezték. Alig voltak tehát publikációs fórumok, a párt mégis az írók megszólalását erőltette. Természetesen nem művekre voltak igazán kíváncsiak, hanem hűségnyilatkozatokra, behódolásra. (Olykor ez sem volt elég, például Benjámin László, Erdei Sándor, Kónya Lajos, Örkény István, Sipos Gyula és Tamási Lajos hiába nyilatkozott a *Kortárs* első számában. Kommunistának vallották magoltat, ám tartózkodtak attól, hogy 1956-ot ellenforradalomnak nevezzék.) Lényegében ezek hiányában kezdtek el az írók sztrájkjáról cikkezni. Miután novemberben szinte az egész ország sztrájkolt, valóban volt sztrájkhangulat az írók körében is. Illyés például erre készült. Azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy a *Fáklyaláng* ismét színre ne kerüljön. S ha lapengedélyt kaptak volna, ott bizonyosan publikál. Egy 1958 januári titkos ügynöki jelentés szerint baráti körben kijelentette: „nem kell írni, a régi könyvek kiadását keli szorgalmazni, s ő a maga részéről mai írások elhelyezését, megjelentetését meg sem kísérli.” Németh László és mások ezzel nem értettek egyet.¹ Ehhez azonban legalább korlátozott demokrácia kellett volna. Ugyanakkor a szovjet és a magyar hivatalos szervek is erőltették az írók megszólalását. 1957 április elején Budapesten járt Jevgenyij Dolmatovszkij szovjet-országi költő, hivatalos megbízással, hogy tájékozódjon a magyar irodalmi helyzetről, s megpróbáljon hatni is rájuk. Jelentéseiből tudható, hogy Illyéssel is találkozott Veres Péter társaságában. Szerintük „lehet, hogy egy s másban Háy vétkes, de »a párt előtt vétkes, s nem a nép előtt«. Mindkét beszélgetőtársam azt tartja, hogy »Magyarországon a harc a kommunisták közt folyt«, mivel Rákosi is, Nagy Imre is, és a mostani kormánytagok is kommunisták: »A kommunisták egymás közt marakodnak, s ezért az íróknak kell felelniük.« [...] Illyés és Veres nyomatékosan azt hajtogatta, hogy a magyar és a szovjet írók viszonya a letartóztatott írók ügyén áll vagy bukik. Például, ha a szabadlábban lévő írók közül valaki elutazna a Szovjetunióba, az a »betyárbeccsület« elárulása lenne, és

¹ Közli Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme*, Bp., Korona, 2002. 242. o.

elveszítené az ő megbecsülésüket. [...] Illyés kijelentette, hogy nekik magyar íróknak is tisztességes az álláspontjuk, de a nézeteik ellentétesek, szó sem lehet egyetértésről. Sőt javasolta, hogy igyunk az egyet-nem-értésre, és váltsunk témát.”¹ Az 1957 februárjában szervezni kezdett s április végén megalakult Irodalmi Tanácsban a részvételt Illyés nem vállalta.

Amikor letartóztatott íróársai ügyében kihallgatták, mindig mellettük, védelmükre szólt. Április végén, az Írószövetség feloszlása és Déry Tibor letartóztatása után a népi írók találkozni próbáltak Kádárral, aki csak Illyést és Németh Lászlót fogadta. A letartóztatottak ügyében Kádár erős indulattal a kommunista mártírokat említette, a forradalom áldozatait és hozzátartozóiknak sérelmét, vagyis hajlíthatatlannak bizonyult. 1957 nyár végén a letartóztatottakra váró súlyos ítéleteknek is meghatározó szerepe volt abban, hogy a pártállami szervezésben készülő, az ENSZ-hez címzett tiltakozó levelet az írók döntő többsége aláírta, maga Illyés is.² Az ígérek ellenére eléggé súlyos ítéletek születtek. A gyanúsítottakat, a foglyokat azzal is kínozták, hogy e levél létét közölték velük. Ugyanakkor az ENSZ-nél nincs nyoma e levél elküldésének.

Az MSZMP vezető ideológusai belső fórumokon és nyilvános rendezvényeken többször foglalkoztak Illyés Gyulával. Két fő ellensége Kállai Gyula és Marosán György volt. Kállai Gyula a párt kulturális politikájáról 1958. május 5-én tartott előadásában a népi írók mozgalmát és 1956-os szerepüket erősen elítélve példaként említette Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című versét a következő mondat után: „A proletárdiktatúra rendszerét egyesek nem munkádemokráciának, hanem zsarnokságnak tekintették.”³ A Kádár-rendszer ideológiai értelemben kétfrontos harcot hirdetett: a revizionisták és a nacionalisták ellen. Revizionistának a bolsevik

¹ Közli Babus Antal, *Hitel*, 2000. március.

² Az *Élet és Irodalom*ban közölt névsor szerint. Ilyen levél azonban a levéltárakban nem található, bár aláírásgyűjtés bizonyosan folyt.

³ Kállai Gyula: *Szocializmus és kultúra*. Bp., Gondolat, 1962. 130. o.

gyakorlat belső bírálói, az 56-os reformerek minősültek, nacionalistának elsősorban a népi írók. Az első csoport vezetői, hangadói részben börtönbe kerültek (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán stb.), részben kitiltották őket az irodalmi életből (Benjámin László, Örkény István stb.) A második csoport két legjelentősebb személyisége Illyés Gyula és Németh László, s a korabeli értelmiségre valóban igen jelentős hatásuk volt. Ezért gondolták úgy a párt vezetői, hogy meg kell próbálni végérvényesen leszámolni ideológiai nézeteikkel. 1958 első felében elkészült, s júniusban meg is jelent az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása *A „népi” írókról*. Ennek alapszövegét Király István készítette el, Szabolcsi Miklós, Pándi Pál és mások közreműködésével, s ezt a Politikai Bizottság vitatta meg. Az *Állásfoglalás* kulcsmondata szerint „a »népi« írók mozgalma jelentős szépirodalmi tevékenységet felmutató politikai mozgalom, amelynek alapvető eszmei jellemvonása egy erős nacionalizmussal telített »harmadikutas« koncepció; az imperializmus és a szocializmus világméretű küzdelmében egy nem létező harmadik útnak, a »külön magyar útnak« hamis illúziója”. A végkövetkeztetés pedig a következő: „komoly felelősség terheli őket a proletárdiktatúra államának belső fellazításában, az ellenforradalom szellemi előkészítésében való részvételért”, illetve: „a párt és az állam nem érthet egyet azzal, hogy mint politikai tömörülés vagy irodalmi csoportosulás szervezkedjenek”.

Egy június 7-i keltezésű levélben több népi írónak elküldték a tervezetet azzal a kéréssel, hogy tegyék meg észrevételeiket, s azokat majd figyelembe veszik a végső szövegben. Többen válaszoltak is, de szempontjaik gyakorlatilag se nagyon kerülhettek volna be az állásfoglalásba, mert az a hónap végén már meg is jelent. Az eredeti népies kifejezést népire változtatták ugyan, ám az nem bizonyos, hogy ez az írók kérésére történt. Ugyanakkor idézőjelbe tették a szót, s ez fokozott távolságtartást, ironiát, ítéletet is kifejezett, hiszen a bolsevik beszédmódban az ilyenfajta idézőjel rendszerint azt fejezte ki, hogy az illető minőség nem az, aminek

mondja magát, vagyis: a „népi” írók nem igazán népiek, nem a nép képviselői. S ez benne is van mind az állásfoglalásban, mind a korabeli pártmegnyilatkozásokban.

Az *Állásfoglalás* Illyés Gyula nevét 23 alkalommal említi. Ami ezek közül pozitív jelentéskörű, az majdnem mind 1945 előtti tevékenységével kapcsolatos. Ezen kívül csak 1945-ben megjelent két könyve és ötvenes évek eleji történelmi drámái kapnak pozitív minősítést. Ez utóbbiak már csak felemás módon: „Míg a *Petőfi és Bem*, az *Ozorai példa* egységbe tudta fogni a magyar és a haladó népi öntudatot, addig ez az egység a *Fáklyalángban* és a *Dózsában* felbomlik.” A negatívumok: 1938 után „visszavonul az irodalomba”, 1942-ben a lillafüredi konferencián hallgat, 1946-ban a béketárgyalások idején nacionalista hangulatkeltés jellemzi őt is, a parasztkérdésben nacionalista az álláspontja, ismét „az irodalomba húzódott vissza”, 1948 után „az ingadozás, fenntartás és vonzódás jellemezte”, 1951-es írókongresszusi felszólalása ellenzéki, a régi nézetek továbbélését tanúsítja, megírta az *Egy mondat a zsarnokságról* című verset, a *Fáklyaláng* és a *Dózsa* az említett okból bírálható, megszaporodnak „a »helyesen alkalmazkodó«, okosan kívánni tudó hősök”, káros volt cikke a pesszimista költészetről, és két verse is: a *Bartók* és a *Levél a vízvíűjtőről és a fenyőről*. 1957 óta „beszédes hallgatásba burkolódik”, az emigráció „benne és társaiban látja nézeteik hazai képviselőit”. Illyés Gyula viszonylag szűkszavú reflexiójának lényege, hogy ő e mozgalomban „az akkori teljes magyar irodalomnak próbálkozását, hogy korszaka földadatának megfeleljen”, látja, a népiekben „nem egy csoport szándéka mozog, hanem egy országé”. Egykori lapjaik szerkesztése a következő „elvezet igazodik. A magyarság akkori úgynevezett sorskérdéseinek föltárásához, kitisztázásához, majd azok megoldásának elősegítéséhez.” Mert „írói működés nincs közösség nélkül”. Az *Állásfoglalás* szerzőiről ironikusan nyilatkozik: „alapos munkát végeztek, mélyre eresztve húzták meg tudásuk hálóját. A fognivaló azonban madár volt, a »gazdag zsákmány« is ezt mutatja.” Tömö-

ren konkrét észrevételeket is említ, helyreigazítani próbálva téves állításokat.¹

1958 decemberében Illyés befejezte *Malom a Sédén* című drámáját a Nemzeti Színház részére. Major Tamás, a mindenható igazgató azt akarta elérni, hogy az egyik fontos szereplő legyen kommunista az 1945 elején a dunántúli frontközelben játszóda darabban, de ez ellenkezett a szerző elképzelésével. Révai József is tudomást szerzett a kéziratról, beszélt róla Illyéssel. Elsősorban ő is a kommunistát hiányolta a drámából, amely csak évtizedes késéssel kerülhetett színpadra.² A Magvető Kiadónál leadta egy új verseskötvet kéziratát, ezt 1959 decemberében kapta vissza, nyilvánvalóan nem az irodalmi szerkesztők döntése alapján.

1958 végén – helyzetét normalizálni próbálva – Illyés találkozót kért Aczél Györgytől, aki ekkor a művelődésügyi miniszter helyettese. Szerette volna felújítani munkaviszonyát, beszélt munkásmozgalmi múltjáról, arról, hogy félreismerik őt. Szóba hozta, hogy miért nem ért egyet a népi írókról készült állásfoglalással, s azt is, hogy egészsége javulóban van, elkezdett dolgozni. Aczél összegzése szerint „Az egész beszélgetésben az elmúlt néhány hónappal ezelőttihez képest Illyés sokkal »rugalmasabb« és engedékenyebb volt. Általában mindig különbséget tett a politikai és gazdasági eredmények, sőt a kulturális eredmények és az irodalompolitika között, amivel ő nem ért egyet. A benyomásom azt volt, hogy rendkívüli hiúságánál fogva és abból kiindulva, hogy a legnagyobb élő magyar költő és író, a vele azonos nézeteket valló társai hibáit bírálja, de a saját hibáit megtévedésnek sem nagyon hajlandó elismerni. Burkoltan többször kérőleg felvetette, hogy foglalkozzunk

¹ *Válasz évkönyv* 1989/I. Bp., Püski, 225–228. o.

² *Naplójegyzetek*, 1959. április 7. és 11., Bp., Szépirodalmi, 1987., továbbá előszó a műhöz: *Drámák II.*, Bp., Szépirodalmi, 1969. 145–150. o.

többet vele olyan formában, hogy bizonyos kérdéseket részletesebben vitassunk meg vele.”¹

1959 elején megkezdődött az Írószövetség újjászervezése. Ennek kapcsán Király István kapta azt a feladatot, hogy tárgyaljon Illyés Gyulával és Németh Lászlóval. Erre május 29-én került sor. A feljegyzés a beszélgetéseket pozitívan értékeli: „A népi demokráciával szemben ellenséges magatartás nyomaiban sem nyilvánult meg. [...] Mint központi benyomást – főleg az Illyéssel folytatott beszélgetésből –, azt hoztam magammal, hogy egy rugalmas, békülékeny, de természetesen elvi politika folytatása velük kapcsolatban nem indokolatlan.” A jelentés szerint Illyés az Írószövetség munkájában szívesen vesz részt; nem ismeri a róla szóló nyugati véleményeket, pedig kérte már, hogy tájékoztassák ezekről; nem akar hallgatni, de miként publikáljon olyan lapokban, amelyek gyalázták őt; nem ért egyet a népi írókról készült határozattal, mert ő és a mozgalom nem nacionalista; nem tartja magát harmadikutasnak, hanem a szocializmus költőjének: egész életművében nincs egyetlen olyan sora sem, amely őt a szocialista jövő előtt, mint ellenséget, vagy mint közömbös idegent kompromittálná. S ez a legnagyobb büszkesége.”²

Némi tétovázás után engedélyezték Illyés meghívását is az alapító tagok közé s ezt ő el is fogadta. A megalakulásra 1959. szeptember 25-én került sor. Illyés ezen nem vett részt, feltehetően Aczél György tájékoztatta őt arról, hogy Kállai Gyula fog beszélni a párt részéről, s Illyés ellen is szól majd. Valóban Kállai beszéde volt az újjáalakuló ülés legotrombább eleme. Általában bírálta a népi írókat, s közülük részletesen kizárólag Illyés Gyulát: „A napokban olvastam Illyés Gyula 120 versét, amelyet kiadásra a Magvető Kiadóhoz küldött. Nem tudom, mi a kiadó véleménye e verseskötetről. Ami engem illet, ha én volnék az igazgató, e kötetet

¹ Zárt, bizalmas, számozott. *Tájékoztatáspolitikai és cenzúra, 1956–1963.* Szerk.: Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda, Pór Edit, Bp., Osiris, 1999, 93–94. o.

² Uo. 139–140. o.

nem adnám ki. Ezek a versek arról tanúskodnak, hogy írójuk, aki az ellenforradalom idején letette a maga obulusát – s mint ismeretes: nem mellettünk –, a közben eltelt idő alatt semmit sem tanult, semmit sem okult, ma is ott tart, ahol három évvel ezelőtt, s a magához hasonló magatartásra buzdít másokat is.” (Ezután idézett az *Összeomlás*, majd a „fenyegető” *Költők egymás közt* című versekből.)

„Én úgy gondolom, abba mi nem fulladunk bele, hogy nem adjuk ki Illyés Gyula »igazát«! Csak ő fulladhat bele abba, hogy igaznak véli azt, ami hamis. De mit is érnenk el egy ilyen verseskötet közrebocsátásával? Bennünket, az állam és a párt vezetőit a tömegek éles bírálatban részesítenének, azért, mert nyilvánosságra engedték a rendszer ellen irányuló írásműveket. Azt hiszem, hogy mi még el tudnánk viselni ezt a jogos bírálatot. De mit érne maga Illyés e kötettel? Tudomásom szerint róla a tömegek most sincsenek túl jó véleménnyel. Azt a felháborodást, amit ezek a versei keltenének, azt hiszem, nehezen viselné el. Ha viszont Illyésben van még annyi erkölcsi erő és bátorság, hogy erről az útról letérjen, akkor később ő maga szégyenkezne amiatt, hogy valaha is ilyen műveket adott ki.

E versek arról tanúskodnak, hogy költőjük továbbra is azon az úton van, amelyről csak visszafordulni lehet, de megállni rajta nem. Aki pedig nem fordul vissza, újra eljut az ellenforradalmi erőkhöz, ez annak a költészetnek a perspektívája, amit e 120 verssel képvisel. Illyés gyakran hangoztatja, hogy nem is tud arról, mit mondanak róla nyugaton, az imperializmus ügynökei. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy ő azok potenciális szövetségese. A strucc akkor is a sivatagban van, ha a homokba dugja a fejét. Illyés háta mögött akkor is a reakciós erők ólálkodnak, ha ő történetesen nem hajlandó hátranézni.”¹

Ez a beszéd aligha volt csupán Kállai magánvéleménye. Az eredeti terv szerint Aczél beszélt volna a pártállami szervek nevében.

¹ Kállai Gyula: *Szocializmus és kultúra*. Bp., Gondolat, 1962. 191–192. o.

Ő talán szelídebb lett volna, de lényegében hasonlóképpen gondolkozott. A Politikai Bizottság 1959. június 30-i ülésén például kijelentette Tamási Áron választmányi jelölése kapcsán: „A *Gond és hitvallást* négyen írták. Egy szépséghibája van a dolognak, Tamási már dadogott valamit, viszont Illyés semmit, pedig neki még rosszabb szerepe van.”¹

Illyés egyre nehezebben viselte el a fojtogató légkört. 1960. január 12-én levélben fordult Kádár Jánoshoz, hogy megpróbálja tisztázni helyzetét. Ő ír, de műveit nem adják ki, s rendre mást és mást mondanak, hogy mit kell először tennie: tegyen nyilatkozatot, írjon riportsorozatot, versei elé előszót stb. „A sok vélemény közt az enyém az volt: jelenjenek meg új verseim, hacsak ötszáz példányban is [...] Levelem igazi célja mégsem az, hogy támogatást erre kérjek, hanem a *tisztességem megóvása* foglalkoztat. Egy csaknem hatvanéves írónak szégyen volna, ha múltját ő maga ábrázolná.” Kádár január 25-i válasza lényegében – bár a jövőt illetően megengedő – elutasító: „A személyed és munkásságod kapcsán kialakult nézeteket és az ezek között lehetséges félreértéseket tisztázni leveledben nem sikerült.”²

Rövidesen mégis enyhülni kezdett a helyzet, nyilván nem Illyés Gyula miatt, hanem a nemzetközi és a hazai politikai helyzet összefüggéseinek köszönhetően. Az *Ország-Világ* 1960. március 9-i számában Gyöngyösi Nándor nevével interjú jelent meg. Ebben Illyés új műveit említi, s diplomatikusan a lektorokra hárítja a „hallgatást”. Politikai nyilatkozatot is tesz: „Nem »állok szemben a rendszerrel«, s nemcsak azért, mert ez a hazánk törvényeivel való szembenállást jelentené. Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják. Mióta tollat vettem a kezembe, gondom s törekvésem, hogy közönségi – népet szolgáló – irodalom munkása legyek. Ilyen műveket

¹ Zárt, bizalmas, számozott. 145. o.

² A leveleket idézi: Maróti István: „Költő, felelj!” *Tamulmányok Illyés Gyuláról*. Szerk.: Tasi József, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993. 34. o.

teremteni nem lenne feladat. Minden célom, hogy legközelebbi közösségünknek, a magyar népnek emelkedését segítsem, szoros egyetértésben és együttműködésben a kommunista íróbarátaimmal...” Új műveit így minősíti: „tartalmaz annyi szocializmust, mint bármelyik az utóbbi években a sajtó alól kikerült verskötet. *Malom a Sédén* című színdarabom fasizmusellenes, politikai állásfoglalás.” A szakirodalomban olvasható volt olyan vélemény is, hogy az interjú esetleg nem a legfelsőbb szervek utasítására készült. Salamon Konrád könyvében azonban olvasható egy 1960. április 22-én keletkezett ügynöki jelentés, amelyben az interjúról baráti társaságban Illyés körülbelül a következőket adta elő: „Aki erre a nyilatkozatra azt meri mondani, hogy Illyés letette a garast, az becstelen fráter. Állandó harcban álltam, tartottam a frontot. Semmiképpen nem akartam belemenni olyanba, amit önmagammal és a magyarsággal szemben erkölcstelennek éreztem volna [...] A nyilatkozat megszületését lelki és szinte fizikai kényszerek előzték meg. Naponta nyúztak, Aczélékkal hetente többször tárgyaltam. Sőt Kádárral személyes levélváltást is eszközöltem ez ügyben. Magyarul megmondták: »tessék letenni a garast!« Nem, nem és nem engedtem.” Végül beleegyezett a lap munkatársának jövetelébe. Az kész nyilatkozattervezetet hozott, ezt Illyés széttepte. „harcoltam tovább, késsel a hátamban. Mondatról mondatra, szóról szóra, hangsúlytól szórendig küzdve meg minden talpalatnyi mondatrészig. Így született meg végül is a megjelent nyilatkozat. Tudom jól, a harcnak egyáltalán nincs vége, ezzel a nyilatkozattal a kormány nem elégedett meg.”¹

A harcnak valóban nem volt vége. Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője, a magyar irodalom kérdéseivel foglalkozva helyteleníti az interjút, s ami még érdekesebb, a megjelenés előtt néhány nappal, március 5-én. Illyés megnyilatkozását kevésnek tartja, s hiányolja a választ arra, miért adta ki az *Egy mondat a*

¹ *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987.* Bp., Korona, 2002. 271. o.

zsarnokságról című versét.¹ Mindazonáltal megkezdődhetett az Illyés-művek közlése. 1960 folyamán a *Kortársban* 29, az *Élet és Irodalomban* 7, a *Magyar Nemzetben* 2 verse jelent meg. Az *Élet és Irodalom* két hosszabb fejezetet közölt a töredékben maradt *Mozgó világ* című prózai munkából, s megjelent 4 világirodalmi tárgyú esszé s egy visszaemlékezés gyermekkorára. A következő esztendőben pedig kiadhatóvá vált az *Új versek* kötete.

Egy ideig még folytatódott a politikusok nyílt és belterjes Illyés-bírálata. Az 1960 szeptemberében az *Élet és Irodalomban* közölt *Sötét* című verset egy gólyavári nagygyűlésen Marosán György tépte üvöltözve darabokra. 1961 nyarán Kállai Gyula írt hivatalos papíron levelet Illyésnek, azt állítván, hogy ezt a verset maga a költő küldte el neki álnéven. Végkövetkeztetése: „nem érzed, milyen mélyre süllyedtél a szarban?” Illyés Kádárhoz fordult ez ügyben, aki fagyosan elutasító választ adott.² Az Írószövetség 1962 tavaszi közgyűlése kapcsán Köpeczi Béla helyeslően említi Kállai Gyula keményebb hangját Illyés és Benjámin kapcsán.³ 1962-ben megjelent egy bővebb válogatás Illyés verseiből. Ezt is gondosan „előkészítette” a Kiadói Főigazgatóság, s végül úgy látta, hogy „kiadásával kapcsolatban kifogást nem emelhetünk”.⁴ Ugyanez a főcenzori hivatal már elfogadhatónak tartotta az 1964-es kiadói tervekben szereplő Illyés-művek nagy számát, 9 kötetet, bár ezek közül csak egy mű új,⁵ viszont 1964 tavaszán az volt a véleménye Illyés tanulmánykötetének és útirajzainak kiadásával kapcsolatban, hogy a Szépirodalmi Kiadó „ne siessen egyik kötet kiadásával sem”.⁶ Az *Ingyen lakoma* egyébként megjelent 1964-ben, a *Szíves kalauz* viszont csak két évvel később. Drámáinak színházi bemuta-

¹ Zárt, bizalmas, számozott, 150–151. o.

² Maróti István idézett tanulmánya, 35–36. o.

³ Zárt, bizalmas, számozott, 182. o.

⁴ Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból. 1961–1970. Szerk.: Tóth Gyula, Veres András. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992. 146. o.

⁵ Írók pórázon, 229–230. o.

⁶ Írók pórázon, 256. o.

tóit nem javasolták. Az első változatában 1958 végén befejezett *Malom a Séden* először 1963 tavaszán volt olvasható a *Kortársban*, kötetbe pedig csak 1969-ben kerülhetett be: ekkor indult meg az életműsorozat a *Drámák* kettős kötetével. S ez nyitotta csak meg az utat az 1970-es bemutatók előtt.

A párt számára gondot jelentett az is, hogy a költő 60 éves lesz. „Az MSZMP Titkársága 1962 októberében határozatot hozott, hogy a költő hatvanadik születésnapja alkalmából nem kap kormánykitüntést, csupán a művelődésügyi miniszter köszönti levélben, de erről a sajtó nem tudósít.”¹ Ugyanakkor azért az *Élet és Irodalom* egész oldalas születésnapi beszélgetést közölt az íróval, megnyitva ezzel a sok éven át tartó íróinterjúk sorozatát. A müncheni *Új Látóhatár* viszont igen színvonalas különszámmal köszöntötte az alkotót.

Újabb gondot jelentett az, hogy Párizsban járva Illyés interjút adott a *L'Express* szerkesztőinek, s ebben egy bekezdés erejéig bírálta Románia sovíniszta-nacionalista nemzetiségi politikáját.² Az Agitációs és Propaganda Bizottság, majd a Politikai Bizottság is foglalkozott ezzel, s ennek kapcsán a változatlan Illyés-problémával. Aczél Györgynek kellett részletes forgatókönyv alapján megdorgálnia az író, akit ez esetben az a híresztelés is védett, hogy a Nobel-díj várományosa.³ Talán ez is szerepet játszott abban, hogy az 1956 utáni második verseskötet, a *Dőlt vitorla* 1965-ben már különösebb bonyodalmak nélkül megjelenhetett, bár Pándi Pál ellenőrző szerkesztői jelentése 1964 szeptemberében a kéziratot nem tartotta nyomdába adhatónak, s felsorolva a „leginkább problematikus” verseket, leírta azt is, hogy „a kézirat egészét sem tartom eszmeileg megnyugtatónak”.⁴

¹ Ständeisky Éva: *Tükrök* In: *Múlt századi hétköznapiak*. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet, 2003. 309. o.

² Megjelent 1964. január 9-én. Magyarul olvasható: *Szellem és erőszak*, Bp., Magvető, 1978. (valójában 1988), a korabeli MTI-fordításban.

³ A fogadtatást tárgyalja Ständeisky Éva, uo. 309–310. o.

⁴ Idézi Domokos Mátyás: *Leletmentés*, Bp., Osiris, 1996. 169. o.

A *Kortárs* 1965. szeptemberi számában két Illyés-vers jelent meg: a *Somfi úr és a fák*, valamint a *Számadó*. Az előbbi szatíra az elvtársá változott kispolgárról, s a költő életében nem kerülhetett kötetbe. A másik vers viszont Illyés egyik legfontosabb időskori ars poeticája. Kötetben csak 1973-ban olvasható. A főszerkesztő Simon Istvánnak igazoló jelentést kellett írnia, Köpeczi Béla pedig javaslatot készített az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága részére Illyés Gyula tevékenységével kapcsolatban. E bizottság már szeptember 22-én foglalkozott e tárgykörrel. Az előterjesztés szerint Illyésnek vannak értékes művei 1945 után is, viszont „versekben, cikkekben és nyilatkozatokban igyekszik elhatárolni magát a szocializmus építésének konkrét programjától, fenntartja a népi ideológia nacionalizmusát, hirdeti a vátesz-elméletet s ezzel együtt önmagát a nemzet szószólójának, »a legmesszebb látó magyarnak« igyekszik feltüntetni”. Ugyanakkor rendkívül népszerű, bizonyos mértékig még a kommunisták körében is. Még mindig büne az *Egy mondat a zsarnokságról*, „amely nem akadályozta meg abban, hogy kétszer is elfogadj a Kossuth-díjat”. Művei nem kapnak megfelelő bírálatot, a marxista kritika nem eléggé hatékony. Az író rendkívül erős nemzetközi tevékenységbe kezdett, s ez is növeli hazai rangját, nehezíti a kulturális politika helyzetét. Köpeczi négy javaslatából csak kettőt fogadott el a bizottság, ezek bíráló tanulmányok elkészítéséről szóltak, ám gyakorlatilag ezekből sem lett semmi. Nem került napirendre viszont a *Kortárs* főszerkesztőjének leváltása, ez csak 1971 őszén történt meg, bár a lapot továbbra is bírálták, Illyés „kritikátlan” közlése miatt is. S nem tartották szükségesnek azt sem, hogy „A *Kortárs* következő számában leplezze le Illyés mélymagyarkodását és vátesz-elméletét”.¹

¹ Zárt, bizalmas, számozott. II. Irodalom, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962-1979. Szerk.: Cseh Gergő Bendegúz, Krahulcsán Zsolt, Müller Rolf, Pór Edit. Bp., Osiris, 2004. 83–85. o.

Illyés Gyula titkosszolgálati megfigyelése, állami és pártszervek belső fórumain való bírálata természetesen tovább folytatódott a hatvanas években. Tanulságos adatokat közölt erről 1969-es ügynöki jelentésekből Ständeisky Éva.¹ Mindazonáltal könyvei rendszeresen megjelenhettek, külföldi útjai elé nem gördítettek akadályokat, „engedélyezték”, hogy elfogadja a megbízatásokat, a kitérítéseket. 1969-ben pedig – Németh Lászlóval egy időben – megindulhatott életműsorozatának kiadása. 1970-ben Bécsben átvehette az 1964 óta létező Herder-díjat (Németh László 1965-ben kapta meg, Kodály Zoltánnal egy időben). Idehaza harmadszor kapta meg a Kossuth-díjat. Ennek ez időben nagydíja és három fokozata volt, Illyés az I. fokozatot vehette át. (Nagydjában író soha nem részesült. A II. fokozatot ekkor Pándi Pál és Weöres Sándor kapta, a kulturális politika groteszk kiegyensúlyozó játékaként.)

Kétségtelen tény, hogy 1956 után a politikai és a gazdasági konszolidáció igen hamar bekövetkezett, voltaképpen egyetlen esztendőt vett igénybe ez a folyamat. A szellemi életben és ezen belül az irodalmiban azonban sokkal lassabban és lépcsőzetesebben zajlott le mindez. 1961-re legfeljebb a konszolidáció nyers, meglehetősen brutális szakaszának oldódásáról, lezárultáról lehet szó az első amnesztiáknak, a publikációs tilalmak enyhülésének, egy új központi folyóirat, az *Új Írás* e változást kifejező megindításának köszönhetően. Mindezt szimbolikusan is kifejezhette Kádár 1961. decemberi jelszava: aki nincs ellenünk, az velünk van. Ám azt továbbra is a párt döntötte el, hogy ki nincs ellenünk, s mint a dokumentumok mutatják, Illyést a hatvanas években mindvégig különös gyanakvással szemlélték és kezelték. Az ő szempontjából – s általában a népi írók, de sok más írócsoport szempontjából is – az teljesen egyértelmű, hogy az 1957 és 1960 közötti szakasz a Rákosi-kor folytatása – más eszközökkel. 1960-tól körülbelül 1965-ig tart egy következő szakasz: ezt egy olyan konszolidációs folyamat jellemzi, amelynek igazából 1957-ben lett volna célszerű megkez-

¹ *Múlt századi hétköznapiak*. Bp., 1956-os Intézet, 2003. 317–318. o.

dődnie, ugyanis ez a Kádár-kor adta viszonyok között egyáltalán lehetséges normalizálódás. 1965-ben jelenhetett meg végre – 1957 után – verseskönyve Juhász Ferencnek, Nagy Lászlónak, ekkor kapott Kossuth-díjat Kassák Lajos, a következő évben Nagy László, s az 1957-es díjazottak óta ők az elsők, akik nem kommunista vagy ideológiai értelemben semleges polgári alkotók. Illyés esetében is érvényes az 1965-ös dátum: a szigorúbb dorgálási szándékoknak már nem lett komor következménye. A szó szűkebb értelmében a „hatvanas évek” számára voltaképpen csak ekkor kezdődnek meg, s tartanak az évtized végéig. Ennek a néhány esztendőnek eléggé szerves folytatása a hetvenes évek eleje, mégis, Illyés és a hivatalos irodalompolitika kapcsolatának szempontjából külön korszakként kell tárgyalni a hetvenes éveket, kettébontva azt is, s az évtized utolsó éveit egybevonva az Illyés haláláig, 1983 tavaszáig tartó időszakkal. Ekkor válik meghatározóvá Illyés és Aczél György el-lentmondásos kapcsolata, s ekkor kísérelheti meg Illyés, hogy a hatalomé mellett egy másfajta, a hatalmat helyes irányba befolyá-solni megkísérlő irodalompolitikát, sőt magyarságpolitikát képviseljen.

Tiszatáj, 2006. 1. sz.

ILLYÉS GYULA MÓRICZ -KÉPE

Kapcsolattörténet és irodalomszemlélet

A *Nyugat* első és jobb híján másodiknak nevezett nemzedéke között – bár felhőtlen csak ritkán lehetett a kapcsolat – soha nem volt olyan kiélezett ellentét, mint e folyóirat és a konzervatív tábor, illetve a klasszikus avantgárd között. Ezt már maga az egyébként vitatható „második nemzedék” elnevezés is jelzi. Jelentékeny nemzedéktársai közül Illyés Gyulát fűzte a legsokoldalúbb és a legartalmasabb kapcsolat a *Nyugathoz*. S ha a folyóiratra érvényes ez a megállapítás, akkor az óhatatlanul átsugárzik az írói körre is, mind az első, mind a második nemzedék kapcsán. Közismertnek nevezhető Babits Mihály és Illyés Gyula egyre bensőségesebbé váló barátsága, amelynek az is különös jelentőséget ad, hogy Babits és Szabó Lőrinc, illetve Németh László szépen induló mester–tanítvány viszonya csak rövid ideig maradhatott harmonikus. Illyést Füst Milán ajánlotta a *Nyugat* figyelmébe. Első írása 1927 végén jelent meg a folyóiratban, s hamarosan állandó szerzővé vált. Babits lakására először József Attila vitte el Illyést, aki 1928-ban már segílyt kapott a működni kezdő Baumgarten-alapítványtól első verseskötetének nyomdaszámlájára, 1931-ben pedig díjat is.

Móricz Zsigmond 1929 decemberétől lett a *Nyugat* fő gazdája és Babits szerkesztőtársa. Az elsejei számban is van Illyés-vers, de kapcsolatuk ekkor még csak felszínes lehetett. A Móricz halála után írott visszaemlékezésben Illyés az 1932. decemberi Móricz-est kapcsán így vallott a tegeződéstől való tartózkodásából kiindulva: „Nem voltam Móricz Zsigmonddal olyan meghitt viszonyban, hogy a családi rendnek ezt a megtörését zökkenő nélkül végezhettem volna. Van tán tíz esztendeje, egyik szerzői estjének bevezetését rám osztották ki. Az ünnepélyesség elkerülése végett tréfásan a megérkezett utókor nevében próbáltam lába elé tenni egy-két koszorút. Jószerivel akkor láttam először, de beszélni hosszasan

akkor [sem] beszéltem vele: kedvesen előkerítettett, mikor az előadás vége felé észrevétlenül meg akartam lépni. Megnyerő volt, lefegyverzően szeretetre méltó, fiatalos. De megéreztem benne még valamit. Olyasmit, hogy számára mindannyian a nagy szeretet s őszinte barátság ellenére is elsősorban megfigyelni való alanyok vagyunk, a külső világ. Ez egyáltalában nem zavart. Sőt, tetszett nekem; tetszett az ő fürkésző, kereső, vidám tekintete is.”¹

Azért ekkor már mindenképpen ismerték egymást, hiszen 1932 nyarának végéről fennmaradt Illyésnek Móriczhoz írott levele, amelyben a hozzá forduló Veres Pétert ajánlotta a szerkesztő figyelmébe.² Egy vallomásában Illyés egy találkozást is felidéz ugyanebből az évből, s ekkori dátumú az első Móricz által dedikált kötet is Illyés könyvtárában.³

A *Nyugat* Irodalmi Szalonjának terve Móricztól származik. A hét minden napjára más témakört tűztek ki, a szombat volt az irodalomé. A sorozat színhelye a Rákóczi úti Ostende Kávéház emeleti különterme. Itt került sor 1932. december 3-án Móricz Zsigmond szerzői estjére, egy hét múlva Babits Mihályéra. Mindkettőt Illyés vezette be. Ez mindenképpen jele egyrészt Illyés ekkorra már kivívott írói rangjának a *Nyugat* táborában, másrészt annak, hogy Móricz számára nem volt ellenszenves az ő személye.

Azért kell erről szólni, mert kapcsolatukról van olyan vélemény – igaz, inkább íratlanul –, hogy az hűvös volt, konfliktusos. Talán inkább tartózkodónak lehetne nevezni. Első pillanatra ez meglepő lehet, hiszen a származás, a meghatározó élmények, a világszemlélet, az írói program alapján Illyésnek sokkal közelebb kellett volna

¹ Illyés Gyula: *Egy nap. Magyar Csillag*, 1942. október 1. Az *Ingyen lakoma* (1964) és az *Iránytűvel* (1975) c. gyűjteményes kötetek némi módosítással közlik a szöveget.

² *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője. Levelek.* Szerk.: Tasi József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1984. 253. o.

³ *Hid*, 1942. 29. sz. október 1. illetve Takács Mária: *Illyés Gyula könyvtára I.* Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1999. 348. o. – *Légy jó mindhalálig*, „Illyés Gyulának szeretettel 1932 Móricz Zsigmond”.

állnia Móriczhoz, mint Babitshoz. Ne feledjük azonban, hogy Illyés költőként kezdte a pályát – és kritikusként –, s ezekben mesterre és támogatója Babits lehetett, aki 1922-től folyamatosan szerkesztője a *Nyugat*nak. Aligha mellékes a közös szülőföld, a közös katolikus vallás, a rokon világirodalom-élmény. A *Pusztulás*, majd még inkább a *Puszták népe* megjelenése után azonban Illyés annak a népi írói mozgalomnak és azoknak a prózaírói törekvéseknek is kezdeményezője lett, amelyek Móricz Zsigmondot mesterüknek és vezérüknek tekintették. A már idézett 1942-es visszaemlékezés 1964-ben megjelent szövegváltozatában Illyés bevallotta azt a fájdalmát, hogy a mester nem ismerte el az ő törekvéseit, s megemlítette gyanúját, hogy mi lehetett ennek az oka: „Az ember sose tudja, kiket bánt meg, még a jó hevületeivel is. Amit én a pusztaiak világáról írtam, abban neki nemcsak elégtétel volt – hogy íme, az ő útján mennyien haladnak –, volt, úgy éreztem, némi túske is. Annyiszor elmondtam, annyira a vád hegyévé tettem, hogy a parasztságnak erről a néprétegéről soha senki, a legmélyebbre látó parasztvilág-vizsgálók se szóltak soha egy szót se. Ő volt, méltán, a parasztélet nagy föltárója, s ezt még ő is kihagyta? Külön egészében ezt a réteget még ő se térképezte föl? Nyilván, csak nem kerítette sorra. Indulásunktól fogva vezérként ünnepeltem én is, de számomra soha egy biztató igéje, egy válllérintése nem volt. S ezt nem lehetett szóba hozni soha; most sem.”¹

Ez a panasz hitelesen hangzik, ám a tényeknek nem egészen felel meg. Nagyon valószínű, hogy kapcsolatuknak ezt a réteget legbelül ő úgy élte meg, ahogyan a hatvanas évek elején leírta. Illyést emlékezete is megcsalhatta, az is lehet, hogy a harmincas években sem volt minden információ birtokában, hiszen könyvről igen sok írás jelent meg: csak a megjelenés évéből hét hónap alatt 37-et regisztrált *A népi írók bibliográfiája*. Azonban a mai napig alig ismert, hogy maga Móricz is írt a *Puszták népéről*. Ez az írása

¹ *Ingyen lakoma I.* Bp., Szépirodalmi, 1964. 145–146. o.

még az igen alapos bibliográfiában sem szerepel, s modern kiadására csak 1984-ben került sor.¹

A helyzet képe tisztul műfaja a Móricz-bibliográfia szerint elmélkedés. Valóban nem szabályos kritika, de Illyés könyvéről sok műfajilag szabálytalan írás született. Móricz Illyés mellett Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című könyvével is foglalkozik. Alaptétele az, hogy nem forradalomra, hanem helyes kormányzásra van szükség. Illyés kapcsán abból indul ki, hogy a százezernyi uradalmi család élete eddig ismeretlen volt az irodalomban. Nem is lehetett megismerni, annyira zárt és hatóságilag is ellenőrzött világ volt ez. „Itt kellett volna születni, gondolja magában az író” – s íme, jelentkezik valaki, aki ott született. Móricz tehát nem volt féltékeny még villanásnyira sem, elég részletesen leírta, hogy ő sem ismerhette meg ezt a világot. Fontosnak tartja, hogy az író „Számadó juhászoknak és jobb helyzetben lévő gazdasági cselédeknek ivadéka.” Nekik ugyanis életformájuk és gondolkodásmódjuk is magasabb nézőpontú lehet. Hangsúlyozza és korábban elképzelhetetlen ténynek tartja, hogy az innen kiemelkedő ember – Illyés – nem szakítja meg kapcsolatait az ősökkel. Benne „már csak annyi maradt meg, hogy nem támad ádáz és romboló lázadással a felsőbb osztályok ellen. Szinte humor ömlik el csodálatos regéjén, ahogy sorra fellebbenti a fátylakat egy életfaj, egy sorsközösség, egy nemzet testi-lelki gyötrelmeiről.”²

Móricz még egyszer megnyilatkozott a *Puszták népéről*, Darvas József műve, *A legnagyobb magyar falu* kapcsán, s ebből az olvasható ki, hogy 1937-ben – talán elhomályosuló emlékei alapján – félreértette Illyést: „...Darvas valamivel tudományosabban általánosít, így a stílus és a szülőföld iránt érzett szerelem ragyogó szik-

¹ *A helyzet képe tisztul. Magyarország, 1936. július 26.* – Móricz Zsigmond: *A tizenkettedik órában. Tanulmányok III.* Bp., Szépirodalmi, 1984. 360–363. o. Újabb, kihagyásos közlése: *Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula.* Összeállította Domokos Mátyás. Bp., Nap, 2002. 111–113. o.

² Móricz Zsigmond: *A tizenkettedik órában*, 362. o.

rázásával nem felelteti el a szociális sötétséget. Darvas a család és az otthoni rokonság nehéz életét az egész »hárommillió koldus« sorsává mélyíti. Így az Illyés könyve egy meleg, színes, sőt ragyogó emlékképet hagy maga után egy elsüllyedt világról, amellyel szemben semmi kötelezettségünk nem lehet, annyira távoli, elzárt, mint egy mesevilág – addig a Darvas könyve azt az érzést kelti, hogy a valóság sötétsége félemlít, s itt okvetlen gyertyát kell gyújtani, vagy a villanyt kell bevezetni, mert így tovább nem maradhat.”¹

Mindezzel együtt Móricz pontosan tudhatta és tudta is, hogy Illyés Gyula ugyanazt az ügyet képviseli, és legalább ugyanakkora elszántsággal, mint ő. 1935. április 12-én került sor Zilahy Lajos villájában a népi írók és Gömbös Gyula miniszterelnök híres és hírhedt torzított tartalmú találkozójára. Illyésnek fennmaradt erről korabeli naplójegyzete, s egy sokkal részletesebb, 1945. júliusi visszaemlékezése. Egybehangzóan írta le bennük Móricz tárgyalást megkezdő beszédét: felolvasta egy alföldi napszámos heti étlapját. Gömbös sértődött reflektálására a többi író Móricz védelmére kelt. „Eszteendők múlva egyszer Zsiga bácsi, aki pedig nem szerette az érzelmeit kimutatni, maga mondta: Úgy szaladtatok körém, mint a fiakakasok. Becsületbeli ügy volt, hogy megvédjük. [...] A saját szavaimra pontosan emlékszem, ez hangzott el utoljára. – Mindnyájan belőle élünk.”²

A magyarság és az irodalom ügyében kialakult munkakapcsolat és szövetség Móricz és Illyés között a harmincas évek derekától töretlenül nevezhető, ha nem is folytonos. Móricz 1939. december

¹ *A legnagyobb magyar falu.* Pesti Napló, 1937. február 12. – Újraközlése: Móricz Zsigmond: *Tanulmányok I. Bp., Szépirodalmi, 1978. 868. o.* – Móricz téves ítéletére Izsák József már felhívta a figyelmet: *Illyés Gyula költői vilásképe 1920–1950.* 1982. 200. o.

² Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945.* Bp., Szépirodalmi, 1986. 82–95. o. – Móricz szereplését lényegében ugyanígy elevenítette fel Zilahy Lajos: *Új Látóhatár,* 1959. július–augusztus, 253–254. o.

15-től szerkesztette a *Kelet Népet*, s Illyést már az első számban,¹ majd később is rendszeresen közölte. A következő hónapban Móricz hozzákezdett egy népfőiskolai mozgalom szervezéséhez. Ez ügyben több levelet intézett Illyéshez is, aki a megbeszélésekre különböző okokból nem ment el, de 1940. március 2-i levelében, amelyet Móricz március 15-én közölt is lapjában, az első évhez 600 pengőt ajánlott fel, továbbá tanári közreműködést. Javasolta azt is, hogy a gyerekeknek tanítsanak valamilyen ipari szakmát is. Móricz válaszában első mondata: „Kedves Gyulám, nagyon meglepett, meghatott és fellelkesített a leveled. Isten áldjon meg.” S kér és vár minél több verset tőle.² Néhány hét múlva Móricz már a Magvető-antológiát szerkeszti, amely a kezdetektől éppen Illyés Gyuláig mutatja be a magyar irodalmat. Móricz egy ezzel kapcsolatos levelében így búcsúzik Illyéstől: „Jó egészséget, Gyulám és erőt, kitartást! Tudd azt, hogy szeretlek, szeretünk, s melletted álunk, ölel öreg Zsiga bá”³.

Móricz a Magvető-antológiát így dedikálta: „Illyés Gyulának a mindig magvető költőnek szeretettel Móricz 1940. V. 28.”⁴ 1940-ben megjelent életműsorozatát elküldte néhány író társának, így Illyésnek is, aki levélben köszönte meg a könyveket, az életműolvasás élményét s külön a dedikációt, amely sajnos jelenleg ismeretlen.

Az *Egy nap* című visszaemlékezés egy 1941 augusztusának végén vagy szeptemberének elején történt eseményt idéz fel. Az együtt töltött nap eredetileg rövidebb beszélgetésnek indult Illyés kezdeményezésére, aki a *Kelet Népe* és a tervezett *Magyar Csillag*

¹ Egy részletet a *Lélek és kenyérből*.

² A levelek és a jegyzeteik: *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I.* Szerk.: Tasi József. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988. II. Bp., Argumentum, 1999. Az 55., az 56., a 80., a 103., a 114. levél. A 600 pengő Illyés számára igen jelentős összeg, ezt havi 50 pengős részletekben tervezte kifizetni.

³ Uo. 169. levél.

⁴ Takács Mária: *Illyés Gyula könyvtára I.* Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1999. 349. o.

együttműködését kívánta biztosítani. A találkozó délelőtti részén hosszabb ideig jelen volt Tamási Áron, majd Jócsik Lajos is. Szó esett köztük a *Babits Emlékkönyv* szerkesztéséről is. Illyés ugyanis nem tartotta emlékkönyvben közölhetőnek a *Babits Mihállyal a Garda-tón* című nagyszerű esszéjét, kegyeletsértőnek érezte. Bizonyára az özvegy szemével is olvasta. De az is igaz, hogy az esszé addigra már megjelent a *Kelet Népe*-ben. Móricz nem értett egyet Illyéssel, de nem neheztelt rá még akkor sem, amikor újabb, nem is Babitscsal foglalkozó, s így valóban nem az emlékkönyvbe illő írását is csak a *Magyar Csillag* számára fogadta el Illyés. Végül egy régebbi cikket közölt tőle az emlékkönyv. Az ezzel foglalkozó levélben Illyés rendkívül fontosnak tartja az együttműködést a *Kelet Népe* és az új folyóirat között: „a legjobb út rögtön a gyakorlati: dolgozni mindkét lapba. Az eszméket is, a helyzetet is ez fogja legjobban tisztázni. Arra kérlek tehát, hogy ha te is így gondolsz, írd, küldjél valamit a *Csillag* következő számába is.”¹

A *Magyar Csillag* 1941. novemberi számában közölt Illyés-*Naplójegyzetek* a folyóirat létrejöttével foglalkoznak, s felidéződik a Móriczcal és részben Tamásival töltött nap is. A lap címére utalva páros csillagként említi Adyt és Babitsot: „Móricz felé fordulva mondtam ezt, egy percre megálltam, nem az ajkamra kényszeredett mosoly állított meg, nem is az ő mosolyuk. Azt akartam mondani, hogy a csillagkép Móriczcal lesz teljes. De hogy mondjam meg félreértés nélkül itt a kávéját kavargató nagy írónak, hogy máris az égen van? A tisztelettől majdnem arrébb húzódom egy kicsit a székkal, úgy érzem magam, mintha Arany János unszolna még egy csésze feketére. Hallgatok, most sem tudok szót ejteni arról, milyen különös öröm néznom, hogy bár csillaga már fent van,

¹ Móricz Zsigmond a *Kelet Népe* szerkesztője I. 473. levél. A Móricz-írás *Az újak* a *Magyar Csillag* első számában jelent meg.

ő itt ül mellettem, kettőnk közül ő beszél terveiről. Úgy ülök mellette, mintha egy hatalmas tölgyfa alatt ülnék.”¹

Móricz a *Kelet Népe* következő számában nyílt levélben köszönte meg, hogy Illyés „átszól” hozzá, „mint szomszéd bolygóról, mondván »jobb levegő jöttét érzem«. Én is. A *Magyar Csillag* jobb – nevétől eltekintve –, mint a *Nyugat* az utóbbi időben. Hogy mi volt a *Nyugat*? A *Magyar Csillag*, azt hiszem, programot jelent, a *Nyugat* viszont tehetségek kirakodására volt.”²

Móricz halálával megszűnt a *Kelet Népe*, s az író neve végérvényesen odakerülhetett Ady és Babitsé mellé a *Magyar Csillag* csillagképében. A folyóirat kötelességének tartotta, hogy emlékszámot adjon ki. Ebben sorrendben Szabó Lőrinc, Halász Gábor, Veres Péter, Németh László, Illyés Gyula, Kelemen János, Szabó Zoltán, Bóka László, Schöpflin Aladár írásai kaptak helyet, Illyéstől az *Egy nap*. Illyés búcsúbeszédet is mondott a temetésen a *Magyar Csillag* és a régi *Nyugat* nevében.³ A Zilahy Lajos szerkesztette *Híd* október 1-jei számának címlapján Móricz fényképét hozta, majd 37 író vallomását közölte, 16 fényképpel illusztrálva. Illyés Gyula így nyilatkozott: „Olyan eredendően nagy művész volt, hogy nem is éreztük művésznek. Ennél nagyobb elismerést művész nemigen kaphat. Úgy alkotott, olyan természetesen, magától értetődően, olyan keresetlenül, ahogyan a gyümölcsfa terem. Három

¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. Magyar Csillag*, 1941. 2. 105–106. o. – Újraaközlése kevés változtatással: Illyés Gyula: *Itt élned kell* 2, Bp., Szépirodalmi, 1976. 145–146. o.

² 1941. november 15.

³ A halálesetről és a temetésről részletesen tudósítottak a *Magyarország* lapszámai. A temetésre 1942. szeptember 7-én hétfőn fél öt órakor került sor a Kerepesi temetőben. Ravasz László református püspök után Szabó Lőrinc, Féja Géza, Alszegehy Zsolt, Németh László, Illyés Gyula, Földessy Gyula, Kárpáti Aurél, Pünkösdi Andor, Harsányi Zsolt, Medveczky Bella, Veres Péter, Kós Károly, Örvös Lajos búcsúzott irodalmi szervezetek, szerkesztőségek nevében. Végül Hörömpöly Ferenc leányfalui református pap imádkozott. Illyés Gyula beszéde: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Bp., Szépirodalmi, 1986. 246–247. o.

sort nem írhatott le anélkül, hogy alakjai meg ne elevenedtek volna; szinte alkotójuk ellenére éltek és cselekedtek.

Mi volt a titka? Azt hiszem, ő maga sem tudta. Minden alkotása közt engem legjobban *A boldog ember* ragadott el. Még folytatásokban jelent meg ez a regény, amikor a véletlen összehozott a még boldogabb alkotóval. Akkor is a titkot szerettem volna megtudni, a szerencsés remekmű eredetét. Oly hiteles volt annak a művészi szerkezete is, hogy elhittem: a történet valóban nem más, mint egy egyszerű parasztember napszámba vállalt beszámolója. »Igazán megtörtént eset, Zsiga bácsi?« – kérdeztem. »Maradjon műhelytitok«, mondta játékosan ravaszdi tekintettel. Aztán a szót is tréfásra fordította: »Igazabb, mintha igaz volna. Az igaz igaza.«

Volt világháború, országdarabolás, van újabb háború. Mindezek jórészt csak úgy történtek velünk. A magyarság egyik legnagyobb cselekvő történelmi eseménye a 20. században ő. Móricz Zsigmond.”¹

Az a bibliográfiai adat téves, hogy a *Nouvelle Revue de Hongrie*² is közölt megemlékezést Illyéstől.

Móricz-émlékkönyvet csak 1945-ben sikerült kiadni – Darvas József szerkesztésében –, de Illyés verse, *A Móricz Zsigmond Émlékkönyvbe* megjelent 1943 végén.³ A költeményt Illyés maga is alkalmi versnek tekintette. Az emlékkönyvben ehhez *Jegyzet* cím-

¹ Magyar írók Móricz Zsigmondról. *Hid*, 1942. 29. sz. október 1. 3–12. o. A szerzők: P. Ábrahám Ernő, Bakó József, Bibó Lajos, Bókay János, Csathó Kálmán, Darvas József, Erdélyi József, Féja Géza, Fodor József, Gulácsy Irén, Gulyás Pál, Harsányi Zsolt, Herczeg Ferenc, Hunyady Sándor, Ignác Rózsa, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, József Jolán, Juhász Géza, Kállay Miklós, Karácsony Sándor, Kárpáti Aurél, Laczkó Géza, Márkus László, Nagy Lajos, Németh László, Rozványi Vilmos, Schöpfung Aladár, Sinka István, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Sztinyai Zoltán, Tabéry Géza, Tamási Áron, Tersánszky J. Jenő, Veres Péter, Zilahy Lajos.

² Szabó Lőrinc a szerző. *Sigismond Móricz*. *NRH* 1942. III. Octobre, 254–258. o.

³ *Magyar Csillag*, 1943. II. 682. o.

mel prózai kiegészítést fűzött, amely eredeti változatában a *Naplójegyzetek* 1943. februári keltezésű fejezetében olvasható.¹

Az 1945 utáni évtizedekben Illyésnek nincs jelentősebb szövege Móriczsal kapcsolatban. A centenáriumi esztendőben, 1979-ben viszont részletes interjú készült Pálffy G. Istvánnal az *Alföld* részére.² Írásaiban, naplójegyzeteiben természetesen többször hivatkozik rá.

Illyés Gyula irodalomszemléletének központi hőse Petőfi Sándor. Központi gondolata pedig, s nem csak az irodalomra vonatkozóan európaiság és magyarság egységének igénye. Ehhez is kereste és találta meg az előtte járó első *Nyugat*-nemzedék legjobbjában a példaképeit: Adyt, Babitsot, Móriczot és később Kosztolányit. Tudjuk, hogy az övéknél jóval eltérőbb szemléleti és poétikai világokat is képes volt egyidejűen értékelni és magába építeni. A 20. századi irányzatok nagy egyeztetője ő, de inkább csak befogadóként és szerkesztőként, mert szépíróként a maga útját járja. Elismer minden esztétikai értéket, de a végső rendezőelvet számára mégiscsak annak a felfogásnak a koordinátái jelentik, amelyet leginkább a magáénak vall. Ebben a nemzeti hagyományoknak ugyanakkora szerepe van, mint a magyarság akkori jelenének. Illyés felfogása szerint – s a húszas évektől haláláig ezt képviselte – az író személyisége, életútja és műve között összhangnak kell lennie. Egy másik alapelve, hogy tisztességes írónak a nép, a nem-

¹ Első megjelenése: *Magyar Csillag*, 1943. 4. 232–233. o. – Újraközlése: *Itt élned kell* 2. Bp., Szépirodalmi, 1976. 203–206. o. Szövegváltozata: *Jegyzet = Móricz Zsigmond ébresztése*. Szerk.: Darvas József. Sarló, 1945. 53–57. o. – Ennek újraközlése: *Rangrejtett fejedelem. Emlékezések Móricz Zsigmondról*. [1992.] 23–25. o. – Más címmel, 1964-es, téves évszám-elhelyezéssel: *Móricz Zsigmond, az epikus = Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1961–1972*. Bp., Szépirodalmi, 1989. 137–140. o.

² A legforradalmibb magyar író. *Alföld*, 1979. 7. 3–9. o. – Újraközlése: *A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával*. Szerk.: Földes Anna. Bp., Szépirodalmi, 1986. 722–735. o.

zet s azon át az emberiség – sorskérdéseivel kell azonosulnia, azokat kell valamiképp kifejeznie.

Ha irodalomtörténeti iskolához kötnénk felfogását, elsősorban a pozitívizmusnak és 20. századi változatainak hatása jöhetne szóba, s inkább csak annak elágazásaként a klasszikus marxizmus. Taine műliőelmélete feltétlenül ott van a háttérben. A *Puszták népe* mint műalkotás és a vele kapcsolatos szerzői állásfoglalások évtizedeken át ívelő sora akár ehhez is illusztráció lehetne. E mű létrejötte, művészi tartalma és értelmezése a *race*, a *milieu* és a *moment* hármásának hálózatában is elhelyezhető minden belemagyarázás nélkül. Még talán az sem igazán eltérés, inkább csak radikálisabb alkalmazás, hogy Illyés – az általa legnyomatékosabban felvállalt nemzeti irodalmi hagyományok szellemében – a *moment* – az időpont – értelmezésében döntő szerepet tulajdonít a társadalmi körülményeknek s az ezekből elkerülhetetlenül következő forradalmiságnak. A 19. század utolsó harmadának meghatározó irodalomtudományi irányzata az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján – ha nevesítetlenül is, de – azért térhetett vissza az irodalomértelmezésben, mert a klasszikus avantgárd hatalmas és megrázó kalandja után a racionalizmus, a tudományosság, a tárgyiasság váltak követhetővé. A kor magyar irodalmában Illyés az egyik legjellegzetesebb példa erre a fordulatra még akkor is, ha ő maga később az avantgárdot személyiségétől lényegében idegennek minősítette. Az új tárgyiasságot Illyés egy időben szinte tüntetően vallotta és vállalta, s nemcsak a szociografikus prózában, hanem a lírában is.

Azért is szükséges volt erről szólni, mert Illyés nyilvánvalóan éppen ezekben az években ismerkedhetett meg behatóbban Móricz irodalmi munkásságával. S ez az életmű és ez az írói személyiség ugyancsak alkalmasnak bizonyulhat a pozitívizmust is felhasználó értelmezéshez.

Móriczról szóló írásaiban Illyés mindössze két művet említ cím szerint is: *A boldog embert* és az *Erdély-trilógiát*. Ezzel az írói teremtés Móricz-féle lehetőségeinek szinte két szélsőséges példáját emelte ki. Az egyik műben az alkotó ugyanis látszólag csak leírja

azt, amit hall Joó Györgytől, a másikban viszont – bármennyire tudósan búvárkodott is a történelmi múltban –, mégiscsak neki kellett megteremtenie a történeßsört és az alakokat is. Az 1932-es est bevezetõjében s a már idézett 1942-es vallomásban is szerepel annak közlése, hogy *A boldog ember* – szépirodalmi alakítás eredménye, nem pedig lejegyzés. Formálisan sem riporterkedésrõl van tehát szó. Tverdota György egyik tanulmányában úgy látta, hogy Móricz életmûvét Illyés „mintha *A boldog ember* regénypoetikailag egyszerûbb, homogénabb, de kevésbé összetett világalakítása felõl mérte volna fõl, s a nagy író mûvészetének fontos összefüggései rejtve maradtak volna elõtte”.¹ Az 1932-es elõadás valóban csak ezt a mûvet említi, mint legfrissebbet, s ez már önmagában is magyarázat lehet. Azt se feledjük azonban, hogy ennek a mûnek is komoly szerepe volt a népi írói mozgalomban, a szociográfiarírás kibontakozásában. Az új tárgyiasság magyar példamûve is lehetett Illyés számára is.

Az *Egy szerzõi esten* elmondott szöveg hangsúlyosan önvallomás is a fiatal nemzedék megcsalatottságáról: „Az egymást követõ nemzedékek addig hitegették egymást, míg minden ígélet elvesztette hitelét. Ábrándjainkat és jövõnket is újra kell építenünk. Ne feledjük, hogy nekünk ígértek legtöbbet. Petõfi Magyarországot és ráadásul az egész világot Athéntól Párizsig, térben és idõben. Kaptunk két bukott forradalmat és egy bukott Bizáncot, vásárolható erkölccsel és szellemmel és köréje egy kis középkort. Ennek helyére kell felrakni a mi világunkat, amelynek elsõ erkölce a munka.”²

Móricz és nemzedéke ugyanazt kapta meg érettebb fõvel, mint Illyésé, de õ és társai példát mutathattak arra, hogy mi a teendõ

¹ Tverdota György: *Illyés Gyula irodalomszemlélete a harmincas években*. In: *Csak az igazat. Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*. Szerk.: Görömbei András. Bp., Kortárs, 2003. 49. o.

² Elsõ közlése: *Két bevezetõ. Móricz Zsigmond és Babits Mihály szerzõi estjeihez*. *Nyugat*, 1932. 24. sz. 621–627. o.

ilyen helyzetben. A munka Illyés számára is – pontosan megértve a *Tündérkert* üzenetét – az országépítés, a nemzetmentés az adott körülmények között, „ahogy lehet”. Móricz Petőfi igazi örököséként „a jelen napszámosa lett”, aki „visszavezetett bennünket a néphez, a szegénységhez, a magyar jelenhez”. A műveiből sugárzó gondolatkör „az emberszeretet, a szabadság és az emberi munka joga [...] egy egész nemzedéket forradalmasított”.¹ Móricz számára 1919 volt megvilágosító erejű a társadalmi forradalmakat illetően, Illyés és nemzedékének nagy része a húszas évek második, a harmincas évek első felében juthatott hasonló következtetésekre. Már az 1942-es Móricz-émlékezésben szerepel a következő mondat: „A két háború közt ő volt tán a legforradalmibb magyar író.” Az 1979-es interjúnak a címe egy más korszakban másként keltett figyelmet. A kategorikus közlés szerint Móricz *A legforradalmibb magyar író*. Az interjú első része nyílt vita a múlt és az akkori jelenkor marxizáló értelmezésével is. Illyés a *Hagyd a politikát: építkezz!* programját nevezi forradalminak, haladó jelszónak. A művek forradalmiságát „a tények hiteles bemutatása” bizonyítja, hiszen a tényekkel az igazságot mondta ki az író. Illyés szerint „Móricz Zsigmond mint közéleti ember, afféle Duna-völgyi Gandhi volt. De ő – magányos.”²

Illyés felfogásában Móricz ösztönös tehetség – a zseni szintjén. „Állandó ihletű prózaíró”-nak tartja, aki „úgy alkotott, ahogy a fa terem”, s „egy költő veszett el benne”.³ Ugyanakkor rendre hangsúlyozza, hogy valóságismerete nem csupán riporterkedés, szociográfusi figyelem, hanem hatalmas olvasottság, műveltség is. Erre az *Erdély-trilógia* a nevesített példa. S bár az *Egy nap* Móricz vallo-mását is közli írói eljárásairól, a többször átírt regényekről, az eléptett kéziratokról, Illyés ezt mintha nem venné számba mint az

¹ Az idézetek az 1932-es bevezető előadásból valók.

² *Alföld*, 1979. 7. 3–9. o.

³ *Móricz Zsigmond, az epikus*. In: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Bp., Szépirodalmi, 1989. 137–140. o.

írói műgond, az intenzív műhelymunka példáit. Illyés nagy élménye, hogy Móricz mindenre egy történettel válaszol. Az előszóban a műfaja tehát a példabeszéd. Szerinte Móriczt író kortársainak a művei nem érdekelték, csak a magánéletük. Ez az állítás elfedi a szerkesztőt, akire nem lehet érvényes, még akkor sem, ha feltételezzük, hogy Móricznak elsősorban saját maga számára volt szüksége fórumra. (Ez legfeljebb a *Kelet Népe* esetében lehet megfontolandó szempont.) Másrészt a magánéletét elrejteni szerető Illyést nyilván zavarta Móricz ilyen jellegű érdeklődése, bár az aligha lehetett toladó. Az *Egy nap* egyébként éppen nem a kérdezősködő, hanem a szívesen mesélgető Móriczt mutatja be.

Tverdota György említett elemzése szerint a harmincas években Illyés irodalomszemléletét két tényező korlátozhatta: az értékelési aránytalanságok és az irodalomértés hiányosságainak sora. Móricz ekkor és később is valóban állócsillag Illyés számára, aki egyes műveket soha nem elemzett, de az életmű egészét tette mérlegre, s ebben nagyot soha nem tévedett. Az egy időben született két 1932-es bevezető előadás közül például paradox módon a Babitsnál érdemlegesen tartalmasabb és maradandóbb a Móriczról készített. Játékos iróniával szólva: Illyés Móricznak született tanítványa volt, Babitsnak viszont tanítványává kellett nevelődnie.

Tverdota Györgynél évtizedekkel korábban Kenyeres Zoltán készített részletesebb elemzést *Illyés Gyula irodalomszemléletéről*. Az egész pályát áttekintő munkának egyszer, a kezdetén kap hangsúlyos szerepet Móricz neve. A megállapítás annyira meglepő lehetett, hogy máig nem igazán nézett szembe vele senki, pedig alighanem igaza van Kenyeresnek, aki szerint esszéiben Illyés „Azt végzi el, amit Móriczék előtte a szépprózában vittek végbe: megteremti és sikerre vezet a paraszti-plebejusi logikájú és szemléletű esszét. Friss vérrel, eleven élettel tölti meg ezáltal ezt az intellektuális írásformát, s a hazai adottságokhoz a legjobban hozzáajátja.”¹ Annyira közhellyé vált, hogy az Illyés-prózának a franciák

¹ Kenyeres Zoltán: *Gondolkodó irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1974. 88. o.

racionalizmusa és Kosztolányi a példaelőzménye, hogy a valószínű Móricz-hatásra mindmáig nem figyeltünk.

Móricz és Illyés kapcsolatának konfliktusosságáról semmilyen írásos dokumentum nem tanúskodik. Ha volt is közöttük ellentét, fenntartás, az legfeljebb magánemberi lehetett: az irodalmi életben játszott szerepük és írásaik egy szépírói és társadalmi küzdelem testvéri harcosainak mutatják őket. E kapcsolat vázlatos bemutatását hadd zárja le Móricz-nak egy tömör jellemzése Illyésről, amelyet Németh László jegyzett le: „Juhászivadék. A kalap behúzza, de a szeme jár. A birkának aranyat ér a gyapja.”¹

Kortárs, 2005. 8. sz.

¹ Németh László: *Népi író. Az Egy összegző c. fejezet. Magyar Csillag*, 1943. február 1. 131–133. o. – Új közlése: Németh László: *Két nemzedék*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1970. 699. o.

ILLYÉS GYULA BABITSRÓL

Közelítés a témához

Babits Mihályt zárkózott emberként szokás számon tartani, bár mint irodalmunk meghatározó szereplőjének, majd egyik vezérének, a *Nyugat* szerkesztőjének, kiterjedt irodalmi kapcsolatai voltak. Ha ez utóbbiakat vizsgáljuk, akkor az egyetemista évek alatt Kosztolányi Dezsővel és Juhász Gyulával kialakult, majd megfakult barátság után a legfontosabbá nyilván az Ady Endre–Babits Mihály kettős vált, s ezt idővel az irodalmi közélet, majd az irodalomtörténet-írás is így látta. Ha előítéletek nélkül próbáljuk felidézni ezt az írópárt, legcélszerűbb, ha Székely Aladár 1917 nyarán készült fotóira gondolunk, ahol nem alig egymás mellé állítható ellenfelekként, hanem költőtestvérekként láthatjuk őket. S ezt igazolhatja az a dokumentumgyűjtemény is, amely 1975-ben jelent meg Gál István szerkesztésében, s *Babits Adyról* írott gondolatait gyűjti össze.

A Babits Mihályról készült fotókat szemlélve még egy olyan kettős portré létezik, amelyben jelentős kortárs író áll mellette. A felvételt Török Sophie készítette 1931 tavaszán a Reviczky utcai lakásban. A könyvesfal előtt ül Babits, s Illyés Gyula egy könyvet mutat neki. A beállítás talán ugyancsak Török Sophie ötlete. A könyv motívuma látszólag elcsépett, de a háttér természetessé teszi, s az is lehetséges, hogy tudatos rájátszás az Adyval készített fotók könyveire.

Ady Endre és Babits Mihály – hol egymás mellé állítva, hol egymás ellen kijátszva – lassan száz éve tárgya a magyar irodalomszemléletnek. S bár hasonlóképpen közismert Babits és Illyés kapcsolata, ezzel érdemlegesen meglepően keveset foglalkoztunk idáig.

Tanulmányokból, monográfiákból – Kardos Pál, Sipos Lajos, Tüskés Tibor és mások munkáiból tudható e kapcsolat történetének

vázlata. A Párizsból hazatért Illyés Gyulára Füst Milán hívta fel 1927 tavaszán egy Gellért Oszkárhoz írott levélben a *Nyugat* szerkesztőinek figyelmét. Illyés novemberben előbb egy kritikával, majd 1928 januárjában versciklussal mutatkozott be, s szinte azonnal a folyóirat egyik legtöbbet foglalkoztatott munkatársa lett. 1928 és 1932 között, tehát jelenlétének első öt évében a lapban – ha jól számoltam – 68 verse jelent meg, s számos más írása. (Összehasonlításképpen: ugyanezekben az esztendőekben Erdélyi Józseftől 74, Gellért Oszkártól 74, Fenyő Lászlótól 27, Babitstól 24, Kosztolányitól 14, Szabó Lőrincről 13 verset olvashatunk.)

Babits hívására József Attila vitte el Illyést először a Reviczky utcai lakásra. Tudjuk, szenvedélyes pedagógusként, ám a tanári pályától eltanácsolva Babits kereste legalább az irodalmi tanítványokat. Jó értékítélete volt, de a legjobbak idővel rendre fellázadtak a mester ellen, mint Szabó Lőrinc, Németh László s a legvadabbul József Attila. Illyés Gyula kivételnek számít: ő vállalta a tanítvány, majd a fiatalabb barát, a közeli munkatárs, végül a *Nyugat* ügyét, eszmeiségét továbbvivő szerepet a *Magyar Csillag* szerkesztésével, majd mindhalálig a nemzeti költő feladatkörének felvállalásával.

Babits és Illyés kapcsolata nem villámcsapásszerűen vált bensőségessé. A fiatal írók *Nyugat* szervezte és Babits által bevezetett estjén 1928 decemberében a Zeneakadémián Illyés még nem kapott helyet a 14 bemutatkozó között, de 1930 februárjában, a *Nyugat*-esten már ő is fellépett. A Babits szerkesztésében 1932-ben megjelent *Új anthológia* 33 fiatal költője közül pedig ő kapta a legtöbb helyet (Illyés 19, Erdélyi József 18, Szabó Lőrinc 12, Török Sophie 11, Bányai Kornél 7, Fodor József 7, Sárközi György 7 lap). Van olyan vélemény is, hogy Illyés kapcsolata Osvát halála után vált szorosabbá Babitscsal. Ezt a lapban való publikációk száma önmagában nem igazolja, mert 1929-ben is gyakori szerző már Illyés. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy e kapcsolatot az idő múlása mellett az is mélyíti, hogy Babits szerkeszti a *Nyugat* vers-es kritikai rovatát. Ettől kezdve válik Illyés rendszeres vendéggé

Babitséknál, házasságkötése után (1931) gyakran első feleségével, Mucával. Esztergomban 1930 júniusában járt Illyés először. Babitsék is többször meglátogatták az Illyés házaspárt. Babits figyelmének bizonyítéka, hogy Illyés már 1930-ban kap a Baumgarten Alapítványtól segítyt, amelyből Bécsbe utazhat. Magát a díjat először 1931-ben, majd 1933-ban, 1934-ben és 1936-ban kapta meg. (Babits életében Illyésen kívül csak Tersánszky kapta meg négyszer e díjat.)

Kettejük kapcsolatának jellegét lehetetlen egyetlen fő vonással jellemezni. Voltaképpen már abban is van valami meglepő, hogy ez a két ember tartósan ilyen közel kerülhetett egymáshoz. Meglehetősen nagy – tizenkilenc évnyi – közöttük a korkülönbség. Igaz, a művészeti életben ez elég hamar mellékessé tud válni. Származásuk, nevelődésük eléggé eltérő. Az időben nemcsak az volt szokatlan, hogy valaki olyan őszintén feltárja, vállalja alacsony sorból való származását, miként azt Illyés tette költészetében és a *Puszták népében*, hanem az is, hogy egy onnan induló fiatal ennyire bensőséges kapcsolatot alakítson ki egy nemesi-polgári, lateiner értelmi-ségi körből származó idősebb emberrel. Természetesnek ható, ám nem elégséges magyarázat sem az, hogy költők voltak, tisztelték egymás tehetségét, sem az, hogy földik. A Dunántúl s szűkebben Tolna megye ugyan egyaránt szívet dobogtatott, ám aligha ugyanazért. Szemérmesen, de nyíltan vallott erről Babits kritikája a *Puszták népéről*.

Tegyük ehhez hozzá, hogy nemcsak Babits, de Illyés is zárkózott, nehezen megnyíló, szűkebb magánéletéről nemzedéktársai körében is alig beszélő ember volt, vagy legalábbis ilyené vált a Párizsból való hazatérése utáni években. Bármennyire közel került is Babitshoz, második feleségét, Flórát már nem vitte el hozzá, közös fényképeik sincsenek. S az is kérdéses, hogy beszélt-e vele első házasságának válságáról, majd Flóráról. Babitséknak a válásról mindenesetre tudniuk kellett, mert Muca többé nem írta alá a leveleket. Illyés már 1937-ben más lakásba költözött, a hozzá írt levelekben pedig 1938-tól sem szerepel Flóra neve, köszöntése.

Az életkorbeli különbségből következhet egy tanár–diák kapcsolat is, amely mester–tanítványivá alakulhat át. Komjáthy Aladár erre a klasszikus, de jelentéktelen példa. Szabó Lőrinc esetében egy időben mintázódik egymásra e kettő, s ő lesz a nagy lázadó. Németh László felnőttként ismeri meg Babitsot, s évek múltán fordul szembe vele. De ő is diákja lesz egy időre, s éppen Illyéssel, Basch Lóránttal és Farkas Zoltánnal 1930 őszén, amikor a Vergilius-olvasásban segíti őket Babits. Illyés is felnőttnek, évek óta publikáló szerzőnek számít, amikor közelebbi kapcsolatba kerül új mestérével. Közelebbibe, mert a Munkácsy utcai gimnáziumban volt már egy futó találkozásuk: a folyosó képeit nézegető diákot elzavarta az érettségire felügyelő s ideges tanár. Babits diákja azonban igazából ő sem lehetett.

Még egy lehetőséget szükséges említeni: a virtuális apa–fiú kapcsolatot. Illyés szüleinek házassága 1916-ban végleg megromlott, a fiú a kapcsolatból menekülő édesanyát választotta, s Budapestre költözött vele. Ettől kezdve csak ritkán találkozhattak, tizennégy éves korától apa nélkül növekedett. Az 1928-ban huszonhat éves Illyés majdnem a fia lehetett volna Babitsnak, aki valószínűleg segíthette a magyarországi pályakezdet, nemcsak publikálással, hanem tanácsokkal, barátsággal is. A tehetségében bizonytalan fiatalember pedig örömmel fogadta az irányítást alkotásbeli, poétikai kérdésekben s másban is. Például Babits javaslatára kezdett el szépprózát írni. Amikor 1933 tavaszán a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségében a megbeszélésre odahívott Illyést is le tartóztatták, a házkutatás után felesége Babits segítségét kérte, aki viszont Schöppflinhez fordult, az pedig országgyűlési képviselőket riadóztatott, s így a valóban „ártatlan” költőt kiengedték.

Babits és Illyés kapcsolatában a leginkább meghatározó alighanem ez a virtuális apa–fiú viszony. S ez magyarázza azt is, hogy bár nem kevés világszemléleti, mesterségbeli kérdésben eltérő volt a véleményük, tolerálták egymást. S mint az igazán jó tanár, Babits tanult is Illyéstől s más fiatalabbaktól is.

Magának Illyésnek a megnyilatkozásai sem egészen egyértelműek kapcsolatukról. Érdeemes idézni a Babits-émlékkönyvből azt az írását, amely idáig csak ott jelent meg. *Az ismeretlen. Naplójegyzetek versben és prózában* vége felé olvasható a következő: „Mindabból, amit így rámondtak, egy bizonyos: magányos volt. Nem volt barátja. Én sem voltam az. Sosem tudtam megmondani neki, mit gondolok róla, mennyire szeretem. Az utóbbi tizenkét évben ilyen mondandó előtt mindenki zavarba esett: amivel a véletlen sors megadta végre neki, amire testének szüksége volt, azzal vette el, amire lelke vágyódott, azzal, hogy pénzt kellett kezelnie, írói díjat. Soha hívás nélkül nem mentem hozzá, minden január előtt három-négy hónappal hívásra is alig. Említettem, mennyi támadás érte; most kezdhethék csak bele. A levegő megromlott, csak gyanú úszott benne, szellemi életünk bebizonyította, hogy mecénásra, egy nemes szellem ajándékára sem méltó. Igen szenvedett ettől is. De nem rántok gyanút azzal is magamra, ha melléallok s vigasztalni próbálok? – ilyen esetlenül gondolkozhatott bennem a lélek. Gyávaságom büszkeségbe öltözködött, majdnem ridegségbe. Vigaszom az, hogy megértette okát; mintha a világot akarta volna lesóhajtani magáról s aztán, amit ritkán tett, átölelt. Most bontakozik a magányból, az ezerféle elzártaságból és bezártságból. Első alkalom, hogy szabadon írhatok róla. Csak most lesz mesterem. Most próbálok érdemes lenni barátságára.”

1964-ben hasonló szellemben foglalta össze kapcsolatukat: „Én nem voltam Babits-tanítvány; vagy – nehezebbfejtűségem folytán – csak később, már halála után. Szerkesztőhelyettese voltam, majd szerkesztőtársa, végül szerkesztőörököse. Közelségünk mégis lát-szólagos. Nem volt egyetlen eset sem, amikor meghívás nélkül ke-restem föl. Éreztem szeretetét, de ezt annak tulajdonítottam, hogy földik vagyunk. Védelmét pöre újrafölvételében két ellentétes szó-val így fejezhetem be: mégis és épp azért.” (*Babits szemébe nézni.*)

Illyés nagyon hamar megnyilatkozott írásban is mesteréről. A *Nyugat* 1928. december 1-jei számában jelent meg első méltatása *Az istenek halnak, az ember él* című kötetéről. (Később ugyanerről

közölte József Attila a maga önmegsemmisítéssel felérő „tárgyi-kritikai tanulmányát”). 1932 decemberében pedig ő mutatta be egy-egy *Nyugat*-esten Móricz Zsigmond, majd Babits Mihály munkásságát.

A Babitscsal foglalkozó írások első gyűjteménye 1964-ben, az *Ingyen lakoma I–II.* lapjain jelent meg. Az itt olvasható hat szöveg mellé az életműsorozat *Iránytűvel I–II.* kettős kötetében további négy társult (1975). Illyés Gyula Babits-képe e tíz, 1928 és 1961 között keletkezett mű alapján vált áttekinthetővé. Az világosan megmutatkozhatott ezek alapján is, hogy Petőfi Sándor után a legtöbbször Babitscsal foglalkozott. Az említett gyűjteményben Babits 80, Kosztolányi 50, Veres Péter 40, Nagy Lajos, Németh László 35, Ady Endre, Móricz Zsigmond 20 lapnyi helyet kapott. S megerősíti e két vezércsillag együttállását egy 1959 végi kifakadás. Szülőföldjén járt Dobozy Imrével, az újjáalakult Írószövetség főtítkárával. Illyést Kádárék akkor már három éve ellenségeként kezelték, új munkáit nem adták ki, hűségnyilatkozatára, 1956 miatti bocsánatkérésére vártak. Ez ügyben fakadt ki a gépkocsiban: „Jönnek-mennek az államtitkárok, de én Babitsnak és Petőfinek felelek!”¹ Tegyük hozzá: Babits neve és műve azokban az években ugyancsak gyanús volt.

A sok műfajú Illyés alkotói életművében az esszéírás is elsőrangú, irodalomtörténészként azonban nem szokás őt számon tartani. Bár azt hiszem, e szakma képviselőinek többsége kiegyezne akkora teljesítménnyel, mint az ő *Petőfi*-monográfiája. Tverdota György szerint Illyés Babitsról írott esszéi „a bennük foglalt termékeny felismerések dacára sem sorolhatók a Babits-irodalom élvonalába”. Nyilván van ebben igazság, de ha például Illyés legelső írását *Az istenek halnak, az ember él* című kötetről összehasonlítjuk Németh László, Sárközi György és főként József Attila kritikájával, vitathatatlanul Illyésé veti fel a legtöbb szempontot. Szemlélete diakron, mert megkülönbözteti a költői korszakokat, és szinkron, mert azt is

¹ *Naplójegyzetek*, 1959. december 29.

kijelenti, hogy Babits „e kor egyetlen hazafias költője, abban az értelemben, ahogy Vörösmarty és Petőfi vették ezt a szót”. Világ-szemléleti, poétikai, verstani megfigyelései egyaránt vannak. A további esszéikben visszatérően szó van a mű és a személyiség megfeleléséről, a sorsproblémák iránti érzékenységről, a hazaszeretet, a katolicizmus, az egyetemesség, a humanizmus, a műveltség, az igazság, az Európa-eszme központi szerepéről, a tárgyiasságról, a valóság tiszteletéről, az elefántcsontorony-vád hamisságáról, a méltatlan félreismerésekről, vádaskodásokról, tehát az irodalmi élet mocskosságáról. S gyakran felelteti meg az életmű tanulságait az esszé megírásának jelenkorával. 1954-ben például így: „Olyan országokban azonban, ahol a levegőben járó szó fele hazug, a költő nem mozdulhat el a verse mögül: nincs érvényes mű emberi földözet nélkül.” (*Babitsról a fiataloknak.*)

Az említett tíz írás azonban korántsem a teljessége Illyés megnyilatkozásainak Babitsról. Az *Emlékkönyv* három írása közül is csak egyet tartalmaz. Pedig ott olvasható a már idézett *Az ismeretlen*, valamint a ravatalnál elmondott beszéd. *Az ismeretlen*, talán a halál keltette zaklatottságnak is köszönhetően, alighanem a legizgalmasabb Illyés Babits-tárgyú írásai közül. Négy vers is van benne, ezek közül csak kettő került kötetbe, *Az első hajnal...* és az *Is-tenek haltak...* nem. A *Szabad halott* eredeti, és *A drága föld...* *Szekszárd* címmel olvasható az 1947-es *Szembenézve* megjelenése óta kötetekben is.

Ma már kevesen emlékezhetnek arra is, hogy 1954 késő őszén Illyés Gyula avatta fel Babits Mihály Ferenczy Béni által készített síremlékét a Kerepesi temetőben. Ez a szöveg is csak akkor jelent meg.¹ A bolsevikok részéről már 1945 májusában meginduló Babits-átkozás évei után az enyhülés egyik jele a síremlékavatás minisztériumi támogatása, a beszéd megjelenése. Illyés egyrészt jelképesen utalt a sanyarú utóéletre, másrészt úgy tett, mintha Babits köztiszteletnek örvendene: „Tizenhárom évvel ezelőtt ezen a he-

¹ *Művelt Nép*, 1954. december 5.

ilyen valamennyien Babits Mihály példája mellett, Babits Mihály újító merészsége, csillapíthatatlan igényessége, szívós hűsége, mély embersége és frázistalan hazafisága mellett tettünk hitet. Nem volt okunk megbánni. Kiderült, mennyire szükségesek ezek az értékek jelenünknek, jövőnknek is. Kevesen vagyunk itt, tizenhárom év után, de ennyien tizenháromszor tizenhárom év után is lesznek itt, és Babits Mihálynak ez volt a legfontosabb.

Mert Babits Mihály, aki mint annyi magyar – züllő s veszendő nép fiának tudta magát, s aki tán épp ezért az időt akarta legyőzni, s volt épp ezért már ösztönében az idővel dacoló magyar művek híve, Babits Mihály ilyen – nem térben, hanem időben növekvő sokaságot kívánt magának.

Ezt megkapta s megkapja, amíg lesz magyar nyelv, olyan, amely nemcsak napi tennivalót közvetít, hanem eszméket és virtusokat is, a századok tennivalóit.”

Még egy emlékbeszédet mondott el Illyés Gyula: 1967. július 2-án Szekszárdon ő avatta fel a Babits Mihály-emlékházat. E beszédnek nincsen írott szövege, a korabeli fotók szerint szabadon beszélt. Ha készült is amatőr hang- vagy filmfelvétel, azok már megsemmisültek. A megyei lap tudósítása két bekezdésben foglalta össze a beszédet: „Legutóbb magával Babits Mihállyal voltam ebben a házban. Most, ahogy átléptem küszöbét, különös változást érzéltem. Mintha szentélybe léptem volna. Egy profán, de nagyon gazdagon berendezett templomi rangra emelt múlt jelenébe. Minden vallás az ősök tiszteletén alapul. S azoknak az embereknek, akik nem hisznek a vallásban, a múlt ősi öröksége szolgáltatja a jelenben a hitet.

Babits Mihály is ősi értékeket konzervált költeményekben. S nemcsak hasznos, kegyeletből fakadó kötelesség, de praktikus is megőrizni ezeket az aranyba foglalt verseket. Zarándokhellyé tesz ez a ház. Nemcsak külsőségeiben, hanem belső emberi tartalmukkal is. Aki lehántja költészete burkát, szenvedélyes, bátor

hangú törekvéseket talál és világirodalmat.”¹ Méry Éva tudósítása szerint a beszéd után Illyés „mély művészi átéléssel adta elő Babits Mihály *Nunquam revertar* című költeményét”. Mivel ez a szöveg az ötrészes *Szimbólumok* negyedik darabja, lehetséges, hogy Illyés az egész művet, mind az öt stanzát előadta. Este irodalmi műsorra került sor, s ebben ismét megszólalt Illyés: „elmondotta, hogy az apa és fiú viszonyában kell kettejük kapcsolatát értelmezni. »Amíg élünk, az ő szelleme felettünk világol« – jelentette ki, majd előadta *Szekszárd felé* című költeményét.” A tudósítás befejezésül még egyszer idézi Illyést: „Köszönjük neki a példaadást, a nagy érvényesség mai példázását, hogy mindenkoron csak az lehet szép, ami igaz.”

Illyés Babitscsal fő tárgyként kapcsolatos írásai mellett még számos alkalommal megnyilatkozott mesteréről, szellemi apjáról. Tanulmányokban, esszéekben, naplójegyzetekben, interjúban nem végleges adataim szerint több mint kétszáz szöveghely található, s ezeknek csak elenyésző része nevezhető tisztelgő névsorokba való beillesztésnek. Ezek a megnyilatkozások sokszor és érdemlegesen egészítik ki a közismert írásokban megfogalmazottakat.

Befejezésül néhány típust és néhány példát idéznék. Élet- és jellemrajzi adalékként: Babits épület földszintjén szeretett lakni, de kedvelte a kilátóhelyet, így Esztergomot is. Hajlamos volt arra, hogy elsírja magát, ha valami számára nagyon szépet olvasott. – Világszemléletéről meglehetősen ismert, hogy nem tudta elfogadni a társadalmi osztályszemléletet. De ezt is olvashatjuk róla: „A vallásos hajlamú Babits sosem olvasta végig a Bibliát. Idétlen pletykák rosszul megírt sorozatának tartotta, összevetve persze a görög mitológiának főleg a földolgozásával.”² Illetve: „Közei tanúja voltam Babits Mihály hosszú haldoklásának. Káprázatos műveltségében megvolt a helye a vallások mély ismeretének is. Ő maga azonban mindvégig mosolygón biztos voltaire-i fölvilágosult

¹ Tolna Megyei Népijság, 1967. július 4.

² Naplójegyzetek, 1976. február 12.

volt.”¹ „Felelős a ló a lovasáért” – állította egy etikai vonatkozású vitában Babits.² Egy másik beszélgetésben azt jelentette ki, hogy „Nagy író nem lehet nagy jellem nélkül. Továbbment: még jó író sem lehet valaki jó jellem nélkül.”³ – Művekről is szó esik: „Babits a *Balázsolást* rímbe írta meg, de aztán mint oda nem illő cafrangot, letépte a sorok végéről a játékos csengést. – Igaza lett.”⁴ – S természetesen nemcsak a mesterre, hanem Illyésre vonatkozóan is sok mindent megtudhatunk kapcsolatuk révén.

Babits Mihály fogadtatástörténetében aligha találhatunk példát ennyire tartós, 1928 decemberétől 1983 februárjáig tartó figyelemre. Illyés Gyula őt következetesen Ady Endrével, az idézett kifakadásban Petőfi Sándorral egyrangúnak minősítette. S ezzel nemcsak a fővonalelméletet, hanem bármifajta előítéletes méricskélést is elutasított. Illyés megnyilatkozásaiban akadhatnak ellentmondások, de a lényeg mindvégig azonos: a legnehezebb időkben, viharos politikai, irodalmi ellenszerekben is azt vallotta, hogy Babits Mihály gazdagodó, majd lezárult életműve csak a legnagyobbakéval mérhető.

Kortárs, 2008. 11. sz.

¹ Interjú 1977-ből.

² *Naplójegyzetek, A nacionalizmusról, 1961.*

³ *Naplójegyzetek, 1943. február.*

⁴ *Naplójegyzetek, 1975. október 3.*

TARTALOM

Illyés Gyula az ezredfordulón	5
Illyés Gyula és a népi-bolsevik ellentét	17
1947 január: fordulat Illyés Gyula bolsevik megítélésében	31
A műfajteremtő, műfajokat megújító Illyés	44
Hazateremtés és honvédelem	61
Fáklyafüst vagy fáklyaláng?	97
Párhuzamok és ellentétek	112
Bartók	130
Illyés Bartók- és Kodály-verse	141
Illyés és az 1958-as pártállásfoglalás	150
Illyés a Kádár-kor első felében	177
Illyés Gyula Móríc-z-képe	194
Illyés Gyula Babitsról	209

A NAP KIADÓ MAGYAR ESSZÉK SOROZATA

1999

Németh László: <i>Die Revolution der Qualität</i> (Világirodalmi tanulmányok német nyelven).....	2500
Páskándi Géza: <i>A megvallás</i>	2000

2000

Domokos Mátyás: <i>Írórsors</i> (Németh Lászlóról)	2000
--	------

2001

Németh László: <i>Írások a hipertóniáról</i> (Összeállította: Németh Magda)	1848
--	------

2002

Domokos Mátyás: <i>A porlepte énekes</i> (Weöres Sándorról)	2000
Illyés Gyula: <i>A törzs szavai</i> (Írások az anyanyelvről).....	1950
Márkus Béla: <i>Külön sors – külön irodalom</i>	2200

2003

Csoóri Sándor: <i>Elveszett utak. Év Könyve-díjas</i>	2400
Domokos Mátyás: <i>Szembesülés</i> (Írókkal, művekkel)	2200
Görömbei András: <i>Irodalom és nemzeti önismeret</i>	2350

2004

Csoóri Sándor: <i>Elveszett utak. Utánnymás</i>	2600
Komlós Aladár: <i>Kritika és kritikusok</i>	2200

2005

Monostori Imre: <i>Helykeresések. Év Könyve-díjas</i>	2350
Németh László: <i>Írások a hipertóniáról. Utánnymás</i> (Összeállította: Németh Magda)	1848
Somlyó György: <i>Írjak? Ne írjak?</i>	2540
Kiss Gy. Csaba: <i>A haza mint kert</i>	2440

2006

Domokos Mátyás: <i>Nem-múló múlt</i>	2436
N. Horváth Béla: <i>Egyéniség és valóság</i>	2520
Csokits János: <i>Egy tükör cserepei</i>	2900
Kodolányi Gyula: <i>A hullám taraja</i>	2900

2007

Domokos Mátyás: <i>Az olvasó fényűzése I–III.</i>	
2007 Budai Könyv-díjas	6300
Csoóri Sándor: <i>Tizenhét kő a parton</i>	2900
Lengyel András: <i>A törvény és az üdv metszéspontjában</i> (Németh Andorról)	2500

2008

Mohay Tamás: <i>Töredékek az ünnepről</i>	2900
Ágh István: <i>Fénylő Parnasszus</i> (Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály és Ady Endre)	2500
Görömbei András: <i>Azonosságtudat, nemzet, irodalom</i>	2500

2010

Kodolányi Gyula: <i>A fény rétegei.</i> (Esszék és beszélgetések 2006–2009)	2900
Vasy Géza: <i>„Haza a magasban”</i> (Illyés Gyuláról)	2900

ELŐKÉSZÜLETBEN

Ady Endre: <i>Válogatás a publicisztikai írásokból</i> (Szerk.: Ferencz Győző)	
Csoóri Sándor: <i>Forgácsok, naplótöredékek</i>	
Kiss Gy. Csaba: <i>Egy nemzeti jelkép történetéhez</i> (Kélet-közép-európai himnuszok)	
Kosztolányi Dezső: <i>Innen-onnan</i> (Írások a Hétből. 1908–1916) (Szerk.: Lengyel András)	
Lengyel András: <i>A mindennapok szemüvegkészítői</i> (Sajtótörténeti tanulmányok)	

NAP KIADÓ Kft., Budapest, 2010
1117 Budapest, Budafoki út 183.
Tel./fax: 208-0796
E-mail: napkiado@napkiado.hu
www.napkiado.hu

ISBN / 978 963 9658 66 0
ISSN / 1589-6102 Magyar esszék

Felelős kiadó Sebestyén Ilona
Felelős szerkesztő Gróh Gáspár
Művészeti vezető Sebestyén Lajos
A borítón Egry József Szívárvány (1940) című festménye
Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum (© Hungart Egyesület)
A tipográfia sorozatterve Nagy András munkája
A szerző fényképét Zách Eszter készítette
Stúdiómunka: Abiprint Kft.
Készült a Séd Nyomda Kft.-ben
Felelős vezető Katona Szilvia

7243 / 10

„A kézikönyvekben, lexikonokban, tankönyvekben, a reprezentatív költői antológiákban Illyés Gyula természetesen mindmáig még a harmincas években kivívott rangjának megfelelően szerepel: mint nemzedékének, illetve az egész 20. századi magyar irodalomnak egyik legjelentősebb képviselője. S döntő

többségében ezt támasztja alá a nyolcvanas-kilencvenes években örvendetesen gyarapodó Illyés-szakirodalom is. Megfogalmazódtak azonban ellenvélemények is, szaporodtak az elutasítás vagy a közömbösség jelzései. Leginkább a fiatalabbak körében feltűnő ez; többen tapasztalhattuk már egyetemen oktatók, hogy az utóbbi évek diákjait csak igen kevésbé foglalkoztatja Illyés Gyula munkássága, s ennek nyilvánvalóan csak egyik oka az ismerethiány. Alighanem döntőbb a másik ok, az ő nem-olvasásukon alapuló, s mégis véleményformáláshoz elvezető, s hozzájuk inkább informális úton eljutó ellenvélemény, amely szerint Illyés tipikus példája lenne a klasszikusnak vélt életművek unalmassá válásának, elértéktelenedésének. Megerősíti ezt az esztétikainak vélt nézetet egy politikai-ideológiai jellegű is, amely az alkotó közéleti szerepléseit minősíti, többnyire legendákat, féligazságokat fogadva el tényként.”

Részlet A mai Illyés-kép című írásból

ISBN 978 963 9658 66 0

9 789639 658660

2900 Ft

Vasy Géza: „Haza a magasban” Illyés Gyuláról